

२०७२

गिरी

भरत

सल्यानी लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण

सल्यानी लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोग परिपूर्तिको लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

भरत गिरी

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७२

प्रतिवद्धता पत्र

मैले यस स्नातकात्तर शोधपत्रमा मौलिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरेको छु । यसमा समाविष्ट गरिएका सामग्रीहरूलाई अन्य प्रयोजनको लागि कुनै पनि लिखित वा विद्युतीय माध्यमहरूमा प्रकाशन र प्रसारण गर्ने काम गरेको छैन । यस शोधपत्रमा प्रयोग भएका कुनै पनि सामग्रीहरूलाई मैले अनैतिक रूपबाट लिइएको छैन ।

.....
भरत गिरी

शोध निर्देशकको सिफारिस

‘सल्यानी लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरणर विश्लेषण’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र स्नातकोत्तर तहका छात्र **भरत गिरी**ले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । क्षेत्रकार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी शोध विधिको आधारमा नियमहरू पालन गरी तयार पारिएको प्रस्तुत शोध कार्यबाट म सन्तुष्ट छु र मूल्याङ्कन प्रक्रिया बढाउन सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७२/१२/०२

.....
प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली
शोध निर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६७/०६८ का छात्र भरत गिरीले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको सल्यानी लोकगीत सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षकको शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध-मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
विभागीय प्रमुख
२. प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली
शोध निर्देशक
३. उप.प्रा.भुवन न्यौपाने
बाह्य परीक्षक

मिति : २०७२/११/०२

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत सल्यानी लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षकको शोधपत्र श्रद्धेय गुरु प्रा. डा. मोतीलाल पराजुलीको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको छु । प्रस्तुत शोधपत्र एम. ए. नेपाली दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको भए पनि यसले सल्यानी लोकगीतको संरक्षण तथा लोकगीतसँग सरोकारवाला सबैमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने छ भन्ने आशा राखेको छु ।

यस शोधपत्रको पूर्णताको लागि आफ्नो अति व्यस्त समयको प्रवाह नगरी उचित सल्लाह-सुझाव र कुशल निर्देशन एवम् शोधपत्रको सूक्ष्म निरीक्षण गरी व्यवस्थित तुल्याइदिनु भएकोमा शोधनिर्देशक ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्रको शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी मलाई शोधकार्य गर्न अनुमति प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा. डा. देवीप्रसाद गौतम ज्यू एवम् आवश्यक सल्लाह-सुझाव प्रदान गर्नुहुने श्रद्धेय गुरुहरू प्रा.डा. जीवेन्द्रदेव गिरी, प्रा. डा. कृष्णहरि बराल लगायत नेपाली केन्द्रीय विभागमा अध्यापनरत सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

यस शोधपत्रको निर्माण गर्ने क्रममा मलाई आफ्नो व्यस्तताको बाबजुद पनि सहयोग प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरुहरू पूर्ण भण्डारी (पङ्कज), डा. कृष्णराज डि.सी., डा. तेजबहादुर के.सी., का साथै जापानमा रहनुहुने मेरा आत्मीय मित्र उद्धव लुइटेल्, लोकनाथ अधिकारी र सँगैका दौतरीहरू सबैप्रति हार्दिक नमन गर्दछु । साथै शुद्धसँग टड्कण गरी सघाउने न्यू प्रकृति फोटोकपीकी बहिनी पार्वती रिजाललाई पनि धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

सल्यानका लोकगीतमा शोध गर्नुपर्छ भनी मलाई बारम्बार अनुरोधका साथै आवश्यक गीतहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने गायक-गायिका खर्क बहादुर बुढा, लीलावती बुढा, पवन ओलीका साथै सल्यानवासी सम्पूर्ण आमाबुबा, दाजुभाइ तथा दिदीबहिनी सबैप्रति आभारी छु ।

आफ्नो दुःखको प्रवाह नगरी आजसम्म मलाई अध्ययन अनुसन्धानको वातावरण मिलाईदिनु हुने पूज्य बुबा दुर्गालाल गिरी र मुमा खड्क देवी गिरीका साथै दिज्यू भागिरथी गिरी र सम्पूर्ण परिवारजनमा हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । अन्तमा यस शोधकार्यमा सहयोग र प्रोत्साहन गर्नुहुने यहाँ उल्लेख गर्न छुटेका अन्य सबै सहयोगी मित्रहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

मिति : २०७२/१२/०२

शोधार्थी

भरत गिरी

नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

(२०६७-२०६८)

विषयसूची

पेज नं.

अध्याय - एक

शोध परिचय

१-१०

१.१ विषय परिचय

१

१.२ समस्या कथन

३

१.३ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

३

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

४

१.५ शोधकार्यको औचित्य

८

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

९

१.७ शोध विधि

९

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

१०

अध्याय - दुई

सल्यान जिल्लाको सामान्य परिचय

११-१९

२.१ पृष्ठभूमि

११

२.२ नामकरण

११

२.३ भौगोलिक-प्राकृतिक परिचय

१२

२.४ ऐतिहासिक परिचय

१४

२.५ सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिचय

१५

२.५.१ जातजाति

१५

२.५.२ भाषा

१५

२.५.३ वेषभूषा

१६

२.५.४ धर्म

१६

२.५.५ संस्कार

१६

२.५.६ लोकवाजाहरू

१७

२.५.७ प्रमुख नाचहरू

१७

२.५.८ प्रमुख मेला/जात्रा तथा कला संस्कृति

१७

२.६ धार्मिक स्थलहरू	१८
२.७ शैक्षिक अवस्था	१८

अध्याय - तीन

लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

२०-३९

३.१ लोकगीतको परिचय र परिभाषा	२०
३.२ लोकगीतका विशेषताहरू	२४
३.२.१ अज्ञात रचयिता	२४
३.२.२ मौखिक परम्परा र गतिशीलता	२५
३.२.३ मौलिकता र सरलता	२५
३.२.४ सामूहिक भावभूमि	२५
३.२.५ स्वच्छन्दता	२६
३.२.६ स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्ति	२६
३.२.७ कथन विविधता	२६
३.२.८ विषय तथा भावगत विविधता	२७
३.२.९ स्थानीयताको प्रभाव	२७
३.२.१० प्रकृति चित्रण	२७
३.२.११ मनोरञ्जनात्मक तथा उपदेशात्मक	२८
३.३ लोकगीतका तत्त्वहरू	२८
३.३.१ अनिवार्य तत्त्वहरू	२९
३.३.२ ऐच्छिक तत्त्वहरू	३२
३.४ लोकगीतको वर्गीकरण	३३
३.४.१ प्रस्तुतिका आधारमा	३६
३.४.२ स्वरूपका आधारमा	३७
३.४.३ विषयवस्तुका आधारमा	३७
३.४.४ कार्यका आधारमा	३७
३.४.५ गायन सहभागिताका आधारमा	३७
३.४.६ स्थानका आधारमा	३७
३.४.७ उमेर, लिङ्ग र जातिका आधारमा	३८

३.४.८ रस भावका आधारमा	३८
३.४.९ छन्द एवम् सङ्गीतका आधारमा	३८

अध्याय-चार

सल्यानमा प्रचलित लोकगीतहरूको परिचय र सङ्कलन	४०-१३४
४.१ संस्कार गीत	४०
४.१.१ रत्यौली/रतेली गीत	४१
४.१.२ आशीका गीत	४४
४.१.३ शोक (मृत्यु) गीत	४५
४.१.४ तन्त्रमन्त्र सम्बन्धी गीत	४७
४.२ ऋतुकालीन पर्वगीत	५३
४.२.१ तीज गीत	५४
४.२.२ मालसिरी गीत	६४
४.२.३ सोरठी (कृष्ण चरित्र गीत)	६६
४.२.४ भैली गीत	६९
४.२.५ देउसीरे/देउसी गीत	७२
४.३ श्रमगीत/कर्मगीत	७४
४.३.१ असारे गीत/धान रोपाइका गीत	७५
४.३.२ दाइँ गीत	७७
४.३.३ हैसा गीत	७८
४.४ बाह्रमासे गीत	७९
४.४.१ बालगीत	८०
४.४.२ सिंगारू गीत	८४
४.४.३ टप्पा गीत/वनगारी गीत	९०
४.४.४ भयाउरे भाकाका गीत	९७
४.४.५ दोहोरी गीत	१०६
४.४.६ ठाडो भाकाका गीत	११३
४.४.७ ख्याली गीत	११५
४.४.८ विविध भाकाका गीतहरू	११६
४.५ धार्मिक गीत	१२८

अध्याय - पाँच

सल्यानी लोकगीतमा प्रतिबिम्बित समाज र संस्कृति

१३५-१६२

५.१ सामाजिक चित्रण	१३५
५.१.१ पारिवारिक सम्बन्धको चित्रण	१३६
५.१.२ आर्थिक अवस्थाको चित्रण	१३८
५.१.३ लैङ्गिक विभेदको चित्रण	१४०
५.१.४ शैक्षिक अवस्थाको चित्रण	१४१
५.१.५ जातीय विभेदको चित्रण	१४२
५.१.६ तन्त्रमन्त्रप्रति जनविश्वास	१४३
५.१.७ माया र प्रेमको चित्रण	१४४
५.२ धार्मिक तथा सांस्कृतिक चित्रण	१४६
५.२.१ धर्म/कर्मको चित्रण	१४६
५.२.२ तन्त्रमन्त्र सम्बन्धी	१५०
५.२.३ चाडपर्वको चित्रण	१५१
५.३ प्रकृति चित्रण	१५५
५.३.१ स्थान चित्रण	१५६
५.३.२ वनस्पति र मौसमको चित्रण	१५७
५.३.३ खेतीपातीको चित्रण	१५९
५.३.४ पशुपक्षिको चित्रण	१६०
५.३.५ प्रकृतिका विभिन्न रूपहरूको चित्रण	१६१

अध्याय - छ

उपसंहार

१६३-१६९

६.१ सारांश	१६३
६.२ मूल्याङ्कनात्मक निष्कर्ष	१६४
सन्दर्भ सामग्रीसूची	

अध्याय - एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

लोकगीत लोक साहित्यको एक अभिन्न र प्रमुख विधा हो । लोक र गीत दुई भिन्न शब्दको संयोजनबाट लोकगीत शब्दको निर्माण भएको छ । साधारण अर्थमा लोकगीत भन्नाले लोकमा प्रचलित गीत, लोकले गाउने गीत वा लोकको गीत भन्ने बुझिन्छ । “लोकगीत लोकका हृदयबाट स्वतः स्फूर्त हुने गेय अभिव्यक्ति हो । यसमा लोक जीवनको वास्तविक चित्र प्रस्तुत गर्न समर्थ भावलहरी खेल्छन्” (पराजुली, २०५७ : ८४) । त्यसैले लोकगीतले लोक जीवनको गेय अभिव्यक्तिको प्रतिनिधित्व र जनसाधारणका जीवानुभूतिका आवाजलाई बोकेको हुन्छ । अर्को अर्थमा लोकमानसका कण्ठबाट स्वच्छन्द रूपमा लयात्मक ढङ्गले निस्केको अभिव्यक्ति लोकगीत हो । लोकगीत कुनै व्यक्ति सिर्जनामा केन्द्रित नभई जनसाधारणको समष्टिको रूपमा रहेको हुन्छ ।

नेपाली लोक साहित्यको क्षेत्रमा रहेको लोकगीत अत्यन्त प्रचलित र प्रिय विधा हो । यो व्यक्ति र समाजमा मौखिक रूपले एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण भईरहने गतिशील तथा परिवर्तनशील विधा हो । सरल तथा सरस भएकाले नेपाली लोकगीतले डाँडाकाँडा, रनवन, शिखर-वेशी, मिलन-बिछोड, सुख-दुःख, हाँसो, उमङ्ग, उत्साह अनि रोदन, पीडा तथा मानवीय मनका विविध अनुभूतिहरूलाई सुसेलेको हुन्छ । लोकगीत बालक, बृद्ध, युवायुवती, शिक्षित-अशिक्षित जो कोहीका लागि पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । मानवीय भावनाको रागात्मक अभिव्यक्तिको रूपमा लोकगीतलाई लिइएको हुनाले यो हरेक व्यक्तिको जीवन भोगाइसँग घामछाँया बनेको हुन्छ । लोकगीत लोक समाजको साभा तथा गतिशील सिर्जना भएकाले यसको कुनै आदि, मध्य र अन्त्यको टुङ्गो हुँदैन । तथापि “जीवनको प्रथम कालदेखि सुन्दै आएको मीठो लय नै लोकगीत हो । लोकगीतले हामीलाई मोहित पार्छ । त्यसैले हामी लोकगीतबाट विमुख भएर पन्छिन सक्दैनौं । लोकगीत गायकको सुरिलो गला, मीठो र रहर लाग्दो प्रवाह एवम् सजिलै बुझ्न सकिने स्वच्छ भावनाले हामीलाई कहिल्यै झर्को लाग्दैन । लोकगीतको आफ्नै पन हुन्छ । लोकगीतको प्रेरणा र प्रभावबाट नै शास्त्रीय सङ्गीतको विकास भएको हो, तर पनि लोकगीत आफैमा स्वच्छन्द र उन्मुक्त हुन्छ” (पौड्याल, २०६७ : २१-२२) । लोक समाजको साभा ढुकढुकीको रूपमा

रहने लोकगीतले लोकबासीलाई चैतन्य, मनोरञ्जन, उपदेश दिनुका साथै परम्परा र लोक संस्कृतिप्रति प्रेरित बनाउँछ । यो अत्यन्त मीठो र सर्वव्यापी हुन्छ ताकि वसन्त र शरदका रमाइला दिनमा मात्र होइन जेठको खडेरी, असार साउनको भरी, भदौको उर्लदो भेल र शिशिरका उराठिला दिनमा समेत नेपाली लोकगीत प्रत्येक व्यक्तिका जीवनमा सुख दुःखको साथी बनेको हुन्छ ।

सल्यान जिल्ला एक भौगोलिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, भाषिक, आर्थिक, राजनीतिक, जातीय आदि पक्षमा विविधताले भरिएको जिल्ला हो । भौगोलिक दृष्टिले तराई, पहाड, डाँडापाखा रहेको, आर्थिक दृष्टिले धनी, गरिब र मध्यम स्तरका मानिस यहाँ बसोबास गर्दछन् । यहाँको समाजमा ब्राहमण, क्षेत्री, नेवार, मगर, ठकुरी, कामी, दमाई, सार्की, बादी आदि जातका त्यस्तै जातीय विविधता अनुसार हिन्दू, बौद्ध क्रिश्चियन, इस्लाम आदि विविध धर्मावलम्बीहरू सल्यानमा रहेको पाइन्छ । यिनै विविध जात तथा धर्म अनुसार भाषिक विविधता पनि सल्यानमा पाउन सकिन्छ । जातीय र भाषिक विविधता अनुसार तिनीहरूका चालचलन, रीतिरिवाज, मूल्य मान्यता तथा परम्परामा पनि पर्याप्त विषमता पाइन्छ । यहाँका लोक समाजले छैटी, न्वारन, पास्नी, विवाह, ब्रतबन्ध र मृत्यु जस्ता संस्कारजन्य कर्म तथा तीज, दशै, तिहार, होली, माघेसङ्क्रान्ति आदि जस्ता चाडपर्वहरू मनाउँछन् । यहाँका लोक गीतहरूको सम्बन्ध यी विभिन्न चाडपर्वहरूसँग ज्यादै नजिकको हुन्छ । यहाँ प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरू आफ्नै मौलिकतामा हुर्केका छन् । विभिन्न चाडपर्व, मेला उत्सव, संस्कार, पूजा आजा र धार्मिक अनुष्ठानमा गाइने गीतहरू संरचना र शैलीका दृष्टिले भिन्न भिन्न प्रकृतिका छन् । साधारणतया विभिन्न अवस्था र अवसरमा गाइने यी विभिन्न लोकगीतहरूको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन गर्नु रहेको देखिन्छ, तापनि विशेष रूपमा अध्ययन गर्दा सत् चरित्र निर्माण गर्नु, समाज सुधारका लागि नैतिक उपदेश दिनु तथा परम्पराको संरक्षण गर्नु रहेको देखिन्छ । सल्यान जिल्लामा प्रचलित यस्ता गीतहरूमा मानसिक यथार्थ, सामाजिक परिवेश, भौगोलिक अवस्था र व्यवहारिक जीवनसँग सम्बन्धित विविध यथार्थको चित्रण भएको पाइन्छ ।

यी माथि उल्लिखित विभिन्न पक्षहरूलाई मध्यनजर गरी सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूको सङ्कन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने कार्य प्रस्तुत शोध पत्रमा गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा अवस्थित सल्यान जिल्ला लोकगीतका दृष्टिले ज्यादै वैभवशाली जिल्ला हो । यहाँ लोकमानसले जीवन भोगाईका क्रममा विभिन्न लोकभाकाहरूलाई विभिन्न अवसरहरूमा गाउँने गरेको पाइन्छ । यहाँ प्रचलित सामाजिक संस्कारमा गाइने गीत, रीतिरिवाज र चाडवाडमा गाइने गीत, मेलापर्व र उत्सवमा गाइने गीत, पूजा धर्म र अनुष्ठानमा गाइने गीत आदि सल्यानका सर्वप्रचलित तथा मौलिक पहिचान हुन् । परापूर्व कालदेखि नै यहाँ भैलो, देउसी, टप्पा, सोरठी, रत्यौली, सिङ्गारू आदि गीतहरू गाउने प्रचलन रहेको पाइन्छ । लोकगीतका क्षेत्रमा यति धेरै धनी भएर पनि स्थानीय पत्रपत्रिकामा सामान्य चर्चा हुनु, सम्पूर्ण क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व हुने गरी साभ्ना लोक पहिचान खुट्याउने गरी कहीं कतैबाट पनि अध्ययन अनुसन्धान हुन नसक्नु मूल समस्या छँदैछ भने सल्यानमा प्रचलित लोकगीतले यस क्षेत्रको लोक समाजका धार्मिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, वैचारिक, शैक्षिक आदि विविध विषयमा के कसरी प्रभाव पारेको छ ? के कस्ता गीतहरू यहाँ कुन अवस्थामा गाइन्छन् ? लोकगीतका आधारमा यहाँका मौलिक पहिचान के के हुन् ? यहाँको लोक विश्वास र लोक साँस्कृति प्रतिको मान्यता कस्तो छ ? आदि महत्त्वपूर्ण पक्षको जानकारी भने नगन्य रूपमा मात्र भएको छ । त्यसैले यस शोध पत्रमा लोकगीतको अध्ययन गर्दा निम्नलिखित कुराहरूलाई समस्याको रूपमा लिइएको छ :

- (क) सल्यानका लोकगीतहरूको सङ्कलन कसरी गर्ने ?
- (ख) सल्यान जिल्लामा केकति प्रकारका लोकगीत गाइन्छन् ?
- (ग) सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूमा त्यहाँका गाउँ समाजको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, वैचारिक र भौगोलिक स्थितिको के कस्तो प्रतिबिम्ब भेटिन्छ ?
- (घ) सल्यानी लोकगीतले नेपाली लोकगीतमा कस्तो योगदान पुऱ्याएको छ ?

उपर्युक्त विभिन्न समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोध कार्य गरिएको छ ।

१.३ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

हालसम्म कसैबाट पनि अध्ययन र अनुसन्धान हुन नसकेका सल्यानी लोकगीतहरूको सङ्कलन गरी वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नु यस शोधको मुख्य ध्येय हो । यसर्थ प्रस्तुत शोधपत्रमा समस्या कथनसँग सम्बन्धित निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (क) सल्यानका लोकगीतहरूको सङ्कलन गर्नु,

- (ख) सङ्कलित लोकगीतहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नु,
- (ग) सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूमा प्रतिबिम्बित सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, वैचारिक र भौगोलिक पक्षका बारेमा अध्ययन गर्नु,
- (घ) सल्यानी लोकगीतले नेपाली लोकगीतका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान पत्ता लगाउनु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

लोकसाहित्य लोकमा प्रचलित साहित्य हो । यसको आदि, मध्य र अन्तको कुनै निश्चित समयावधि किटान गर्न सकिँदैन । यसर्थ मानवीय सभ्यताको प्रारम्भिक चरणबाट नै एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा, एक स्थानबाट अर्को स्थानमा तथा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा आद्योपान्त हस्तान्तरण भई रहने लोकगीत विधा एक अविच्छिन्न गतिशील र परिवर्तनशील विधा हो । यसको लोकप्रियता सर्वव्यापी छ तर पनि यस्तो लोकप्रिय विधा बारेमा विभिन्न अध्येता, जिज्ञासु, अनुसन्धानकर्ता तथा सरोकारवालाबाट राष्ट्रिय र क्षेत्रीय तथा स्थानीय स्तरमा अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गर्ने कार्य भएता पनि जिल्ला स्तरीय लोकगीतको अध्ययन भने अझै पनि पर्याप्त मात्रामा हुन सकेको छैन । त्यसैले यस किसिमका कार्यहरू आवश्यक ठानी सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने कार्य प्रस्तुत शोध पत्रमा गरिएको छ । यस कार्यभन्दा पूर्ववर्ती केही विद्वान जिज्ञासु तथा अध्येताहरूबाट फूटकर रूपमा अनुसन्धानका कार्यहरू भएका छन् । जसलाई काल क्रमिक रूपमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

पूर्ण प्रकाश नेपाल “यात्री” ले (२०४१ : ३) भेरीका लोकगीतको अध्ययन गर्ने क्रममा सल्यान जिल्लाको गुर्वाकोट समेतलाई आफ्नो अध्ययनको सीमा बनाएकोले उनको अध्ययनमा सल्यान जिल्ला पश्चिमी क्षेत्रका लोकगीतहरूको सामान्य चर्चा गरिएको पाइन्छ, यति हुँदाहुँदै पनि उनको अध्ययनको मूलकेन्द्र भने सल्यान नभई भेरी अञ्चल भएकाले सल्यानमा नै प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन र पूर्ण चर्चा भने भएको छैन ।

पूर्ण भण्डारी “पङ्कज” ले मालिका (२०५६ : ४) नामक साप्ताहिक पत्रिकामा “सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी भित्रका खर्क बहादुर बुढा” शीर्षकको लेखमा सल्यानका प्रसिद्ध लोक गायक र गायिका खर्क बहादुर बुढा र लीलावती बुढाको बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस लेखमा पङ्कजले खर्क बहादुर बुढाको लोकगीतका क्षेत्रमा प्रवेश र उनले सङ्कलन गरेका स्यानीमयालै भाका, मालै भाका, टप्पा भाका, सोरठी भाका आदि सल्यानी

लोकभाकाहरूको बारेमा परिचयात्मक चर्चा गरेका छन् । उनको यस कार्य आफैमा व्यक्ति केन्द्रित र साँघुरो भए तापनि महत्त्वपूर्ण छ । यस शोधकार्यमा उल्लिखित कार्यबाट परोक्ष प्रभाव भने पर्न गएको छ ।

जीवेन्द्रदेव गिरी (२०४८ : ४५-४८, २०५७ : ५२-६२) ले “राप्ती अञ्चलको विशेष गरी सल्यान जिल्लाको वनगार क्षेत्रसँग सम्बन्धित तिहारमा महिलाहरूले गाउँने सैरेली गीत र बालगीतहरूको सङ्कलन र विश्लेषण गरेको पाइन्छ । यसमा सङ्कलित विभिन्न बालगीतहरूलाई आकार, गायक, प्रयोजन र विषयका आधारमा वर्गीकरण पनि गरेको पाइन्छ” (आचार्य, २०६० : १०) ।

जीवेन्द्रदेव गिरीले **हाम्रा लोकगाथा** (२०५६ : ४८) नामक पुस्तकमा सल्यानमा प्रचलित कर्खा लोकगाथाको बारेमा चर्चा गरेका छन् । साथै सल्यान जिल्लामा प्रचलित भक्ति थापाको कर्खा प्रदीप रिमालले सङ्कलन गरेको जानकारी दिँदै यस बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरेका छन् (२०५६ : २१-२५) ।

पूर्ण भण्डारी “पङ्कज” ले **नेपाली साहित्यमा सल्यान जिल्लाको योगदान** (२०५७) नामक अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्रमा सल्यान जिल्ला लोकसाहित्यका दृष्टिले ज्यादै धनी भएको उल्लेख गर्दै सल्यानी लोकगाथा र लोकगीतहरूको बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरेका छन् । उनले सल्यानमा प्रचलित हरिप्रसाद ब्राह्मणको गाथा र सल्यानमा प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरूमध्ये टप्पा, सोरठी, चच भाका, स्यानीमाया, दोहोरी तथा भ्याउरे भाकाका केही गीतहरू नमुनाको लागि उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

पूर्ण भण्डारी “पङ्कज” ले सल्यान आरोहन साहित्य परिवारद्वारा प्रकाशित सल्यान जिल्लाको साहित्यिक रूपरेखा (२०५८) पत्रिकामा कतिपय सल्यानी गीतहरूको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । उनले मूलतः सल्यानको टप्पा गीत यहाँको मौलिक गीत भएको भन्दै गायन शैलीका आधारमा टप्पालाई विभिन्न तरिकाले गाउन सकिने बताएका छन् ।

डम्बर बहादुर पुनले ‘दक्षिणपूर्वी सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन’ (२०५९ : १-१३८) नामक स्नातकोत्तर शोधपत्रमा सल्यानको दक्षिण पूर्वमा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरूको सङ्कलन गरेका छन् । पुनले सङ्कलित गीतहरूलाई कार्यावस्था, प्रस्तुतिकरण, संरचना, रस, सहभागी सङ्ख्या, विषयवस्तु र प्रयोजन जस्ता आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । उनीले यस शोधपत्रमा कतिपय लामा गाथागीत देखि फुटकर

लघुगीतसम्मको सङ्कलन गरेका छन् । सङ्कलनका दृष्टिकोणले यसको महत्त्व आफ्नो ठाउँमा छँदैछ तर पनि समग्र जिल्लामा प्रचलित सम्पूर्ण लोकभाका तथा लोकगीतहरूको प्रतिनिधित्व भने उनको शोध कार्यबाट हुन सकेको छैन ।

गोविन्द आचार्यले 'रापतीका गीत' (२०६०) नामक पुस्तकमा कतिपय सल्यानी स्रष्टाका लोकगीतहरूको सङ्कलन गरेका छन् । स्रष्टा समूहको सामुहिक प्रयास र रचनात्मक अभिप्रेरणाका दृष्टिले यस पुस्तकको महत्त्व ज्यादै छ । परन्तु यस सङ्कलनमा सल्यानमा परम्परा देखि मौखिक रूपमा प्रचलित रहेका गीतहरू नभएर केवल पाश्चात्य प्रभाव आत्म साथ गरी सचेत रूपमा लेखिएका आधुनिक पाराका गीतहरू रहेका छन् । त्यसैले यी स्रष्टा कोठे गीतबाट सल्यानी लोकभाका र लोकगीतको वास्तविक पहिचान भने हुन सकेको छैन ।

गोविन्द आचार्यले 'राप्ती अञ्चलका लोकगीतको विश्लेषण' (२०६०) शीर्षकको विद्यावारिधि शोध प्रबन्धमा राप्ती अञ्चलका पाँचै जिल्लाका लोकगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गरेका छन् । उनको यो शोधकार्य समग्र नेपाली लोकगीतको अध्ययन परम्परामा समेत ज्यादै महत्त्वपूर्ण छ । जसमा उनले सल्यानमा प्रचलित सिङ्गारू, टप्पा, साइँलेजी जस्ता बाह्र मासे गीत एवम् धान रोपाइका गीत, तीजका गीत, नवदुर्गाका गीत, रत्यौली गीत आदि विभिन्न गीतहरूको चर्चा गरेका छन् ।

अम्बिका प्रसाद डाँगीले 'रूकुमेली लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण' (२०६२) शीर्षकको शोधपत्रमा सल्यानमा प्रचलित कतिपय लोकगीतहरूको चर्चा गरेका छन् । लोकगीतहरूलाई संस्कार, पर्व, कर्म र बाह्र मासे गीतका आधारमा वर्गीकरण गर्दै सल्यानमा समेत ज्यादै प्रचलित रहेका भैली, देउसी, सिङ्गारू, टप्पा, आदि गीतको परिचय र उदाहरण दिएका छन् । रूकुममा पनि टप्पा गीतको प्रचलन रहेता पनि टप्पा गीतलाई उनले सल्यानको मौलिक गीत भनेका छन् ।

खर्क बहादुर बुढा र लीलावती बुढाले 'मध्यपश्चिमका लोकभाका' (२०६२ : १-१०९) नामक लोकगीत सङ्ग्रहमा सल्यानमा प्रचलित विभिन्न लोकभाकाहरूको सङ्कलन गरेका छन् । प्रस्तुत गीत सङ्ग्रहमा ७४ वटा गीतहरू समावेश भएका छन् । जसमध्ये सल्यानमा ज्यादै प्रचलित टप्पा, सिङ्गारू, सोरठी, देउसी, भैली आदिका साथै तीजमा गाइने भाकाहरू, ठारी भाकाका गीतहरू, तथा विभिन्न भाकाका भ्याउरे गीतहरू यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित

भएका छन् । उनीहरूले उल्लिखित विभिन्न गीतहरूको सामान्य परिचय दिने क्रममा टप्पा गीतलाई तपका पनि भन्ने गरेको र यो गीत सल्यानको वनगार क्षेत्रबाट जन्मिएकोले यसलाई वनगारी गीत पनि भन्ने बताएका छन् । जे होस् यस पुस्तकबाट सल्यानी लोकगीतको सङ्कलन र विश्लेषणका क्रममा आंशिक सहयोग पुगेको छ ।

कृष्णराज डी.सी. ले सल्यानी आवाज (२०६४ : ३१-३४) पत्रिकामा 'सल्यानको सिङ्गारू नाँच, लोकसंस्कृति' शीर्षकको लेखमा सिङ्गारू नाँच र गीतका बारेमा चर्चा गरेका छन् । मूलतः सल्यानमा प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरू मध्ये सिङ्गारू गीत अत्याधिक प्रचलनमा रहेको भन्दै विभिन्न विषयवस्तुका सिङ्गारू गीतहरूको नमुना उल्लेख गरेका छन् । उनले यस्तो गीत नृत्य सहित र नृत्य रहित दुबै तरिकाले गाउँन सकिने र नृत्यसहित गाउँदा प्रस्तुतिकरणको तरिका समेत उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

अनुपम समीरले सल्यानी आवाज (२०६५ : ९०) पत्रिकामा 'सल्यान जिल्ला भल्काउने लोकगीत' शीर्षकको सल्यानमा प्रचलित दोहोरी भाकाको नमुना गीत प्रस्तुत गरेका छन् । दोहोरी भाकाको शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत गीतका माध्यमबाट सल्यान जिल्लाको वस्तुस्थिति र स्थानीयताको झलक प्राप्त गर्न सकिन्छ । उनले यस लोकगीतमा सल्यान जिल्लाका सम्पूर्ण ४७ वटै गा.वि.स. को चिनारी र नामकरण समेटेका छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले यो नवीन भएता पनि प्रस्तुति र संरचनाका दृष्टिले भने लोक दोहोरी भाकाको रूपमा देखिन्छ ।

केशव सुवेदीले 'रापतीको साहित्यिक रूपरेखा' (२०६५ : ५३-५८) नामक पुस्तकमा समग्र राप्ती अञ्चलका पाँच जिल्लाहरूको साहित्यिक गतिविधिको चर्चा गरेका छन् । यस क्रममा उनले 'सल्यानको साहित्यिक गतिविधि' उपशीर्षकमा सल्यानको साहित्यिक सेरोफेरोका चर्चा गर्ने क्रममा कतिपय सल्यानका गीतकारहरू र गीतसङ्ग्रहहरूको संक्षिप्त रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

गोविन्द आचार्यले 'सल्यानी आवाज' (२०६६) पत्रिकामा 'राप्ती क्षेत्रको सल्यान साँस्कृतिक सम्पन्नता रहेको क्षेत्र हो । सल्यान सङ्गीत संस्कृतिका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण थलो हो । यहाँ सोरठी, भुमरा, बालाचन, पैसरी, घाटु जस्ता विशेष अवसरमा प्रस्तुत गरिने साङ्गीतिक सामग्रीहरूका साथै सिङ्गारू र टप्पा सदाबहार लोकप्रिय सङ्गीत प्रचलनमा छन् । यिनी सल्यानका मौलिक सामग्री हुन्' (आचार्य, २०६६ : १३) । भनेर सल्यानी

लोकगीतको निजत्व र महत्त्वलाई उल्लेख गरेका छन् । यसले पनि सल्यानमा विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरू पर्याप्त मात्रामा रहेको पुष्टि हुन्छ ।

दुर्गा बहादुर के.सी ले 'सल्यान जिल्लाका उत्तरपश्चिम क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण (२०६७)' स्नातकोत्तर शोध पत्रमा मूलतः उत्तर पश्चिम सल्यानमा प्रचलित लोकगीतहरूको प्रस्तुत गरेका छन् । विभिन्न अवस्था र अवसरमा प्रचलित सल्यानी लोकगीतको चर्चा प्रस्तुत शोधपत्रमा गरिएता पनि अध्ययन अनुसन्धानको मूलकेन्द्र सल्यान जिल्लाको उत्तरपश्चिम रहेकोले समग्र जिल्लालाई समेट्न सकिएको भने पाइँदैन ।

यसरी सल्यानमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने विभिन्न प्रयासहरू भएता पनि अभिसम्म समग्र रूपमा सल्यानी लोकगीतको अध्ययन भने हुन सकेको छैन तर पनि गीत सिर्जनाका दृष्टिले भने अप्रत्यासित फट्को मारेको छ । यस क्रममा सल्यान जिल्लामा प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरूको सङ्कलन रेडियो नेपाल तथा नीजि क्षेत्रका संस्थामा रेकर्डिङ गर्ने काम र पुस्तकाकार कृति प्रकाशन गर्ने कार्य भएका देखिन्छन् । विशेष गरेर यस क्षेत्रमा खर्क बहादुर बुढा, लीलावती बुढा, नीर शाह, सुरेन्द्र बहादुर शाह, डा. कृष्ण राज डी.सी., पूर्ण भण्डारी 'पङ्कज', कमलमणि देवकोटा, नारायण सल्यानी, रमेश क्षितिज, पवन ओली, देवा घर्ती, पवित्रा घर्ती, अशोक बस्नेत, कृष्ण रेउले, विमल आरोही, रमेश कोमल डी.सी., अनुपम समीर, तेजेन्द्र गिरी, ध्रुव धिताल, काँसीराम अधिकारी, आदर्श बस्नेत, धनसिंह घर्ती, शिवराज वली, भुपाल विष्ट, लोकेन्द्र ओली, शक्तिकप चन्द्र, भागिरथ चलाउने, जीवन रसाईली, दिलिप चन्द्र, नरेश डी.सी., लीला कुवँर, लक्ष्मी पुन, गगन डी.सी., उषा वि.एम, बलदेव राठोर, भीमसेन वि.एम आदि थुप्रै गीतकार तथा कलाकारहरूको उल्लेखनीय भूमिका रहेको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

नेपाल विविधता युक्त देश हो । अनेकतामा एकता भए तापनि नेपालका विभिन्न समुदायमा आआफ्नै रीतिरिवाज, धर्म, संस्कृति, मूल्य, मान्यता, लोक विश्वास र लोक भाकाहरू प्रचलित छन् । वर्तमान समाजको आधुनिकताप्रतिको मोहले समुदायका लोक साहित्यिक मौलिक पहिचानहरू प्रायः जीर्ण अवस्थामा पुगेका छन् । मुख्यतया यही कुरालाई मध्यनजर गरी सल्यान जिल्लाका लोकगीतहरूको सङ्कलनका माध्यमबाट नेपाली लोक

साहित्यको संरक्षण गर्नु यस शोधकार्यको मुख्य अभिप्राय हो । यसका अतिरिक्त लोकगीतप्रति रुची राख्ने, लोकगीतको अध्ययन अध्यापन कार्यमा संलग्न जो कोहीलाई पनि यस कार्यबाट थोरै मात्र सहयोग भए तापनि यसको उपयोगिता पुष्टि हुन्छ । त्यस्तै लोकगीतका माध्यमबाट सल्यानी सभ्यता, सस्कृति, रीतिरिवाज, चालचलन, वेशभूषा एवम् सामाजिक मूल्य, मान्यता र गतिविधि आदिका बारेमा जानकारी राख्न चाहने इच्छुक तथा सरोकारवाला सम्पूर्ण वर्गलाई यस शोधकार्यले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने हुँदा प्रस्तुत शोध कार्यको औचित्य स्वतः पुष्टि हुन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

राप्ती अञ्चलका ५ जिल्ला मध्ये लोक साहित्यका दृष्टिले सल्यान जिल्ला ज्यादै सम्मृद्ध छ । यति हुँदाहुँदै पनि लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्ये ज्यादै प्रचलित विधा लोकगीतको अध्ययनका लागि सल्यान जिल्लालाई मात्र अध्ययन केन्द्र र सीमा तोकिएको छ । साथै समग्र जिल्ला भित्र पनि प्रतिनिधित्व गा.वि.स. का प्रतिनिधि व्यक्ति र समुदायसँग सम्बन्धित भई प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ । यो नै यस शोध कार्यको सीमाङ्कन हो ।

१.७ शोध विधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिलाई शोध विधि बनाई स्थलगत रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै केही स्थलहरूलाई छनोट गरी नमुना सर्वेक्षण विधिद्वारा पनि शोध सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । साथै अध्ययन क्षेत्रमा गई त्यहाँ प्रचलित संस्कार, पर्व, कर्म, ऋतु, बाह्रमासे आदि लोकगीतहरूलाई सङ्कलन र रेकर्डिङ गर्ने कार्य गरिएको छ । त्यस्तै स्थानीय कलाकार, गायक, गायिका, बालक, युवा, युवती, वृद्ध अनुभवी र सरोकारवाला सम्पूर्ण पक्षसँग प्रत्यक्ष भेटघाट, पत्राचार, अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, जिज्ञासा, राय सल्लाह र सुभाषणहरू सङ्कलन गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार पत्रपत्रिका, पुस्तकालय, शोधपत्र/प्रबन्धको सहायता लिइएको छ । यसका साथै कतिपय गीतहरूको सङ्कलन पुस्तकाकार कृति र रेकर्डिङ क्यासेटहरूका माध्यमबाट पनि गरिएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि मूलतः प्रस्तुत शोधपत्रको निर्माणमा क्षेत्रीय अध्ययन विधि र पुस्तकालयीय विधिहरूलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवम् सुसङ्गठित पार्नका लागि ६ अध्यायहरूमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा बाँडिएको छ । सामान्यतया यस शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

अध्याय एक : शोध परिचय

यस अध्यायमा प्रस्तुत शोधकार्यको परिचय उल्लेख गरिएको छ, जसले संक्षिप्त रूपमा समग्र शोधपत्रको स्वरूपको बोध गराएको छ र शोधको परिचय गराएको छ ।)

अध्याय दुई : सल्यान जिल्लाको सामान्य परिचय

यस अध्यायमा सल्यान जिल्लाको पृष्ठभूमि, नामकरण, भौगोलिक प्राकृतिक परिचय, ऐतिहासिक परिचय, सामाजिक तथा साँस्कृतिक परिचय, धार्मिक स्थलहरू र शैक्षिक अवस्थाको बारेमा सामान्य जानकारी दिइएको छ ।)

अध्याय तीन : लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

यस अध्यायमा लोकगीतको परिचय र परिभाषा, लोकगीतका विशेषताहरू, लोकगीतका तत्त्वहरू र लोकगीतको वर्गीकरण गरिएको छ ।)

अध्याय चार : सल्यानी लोकगीतको परिचय र सङ्कलन

यस अध्यायमा सल्यानमा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरूको परिचय दिनुका साथै सङ्कलित संस्कार, पर्व, कर्म, बाह्रमासे र धार्मिक जस्ता विभिन्न लोकगीतहरू गाइनकै क्रममा लिपिबद्धगरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय पाँच : सल्यानी लोकगीतमा प्रतिबिम्बित समाज र संस्कृति

यस अध्यायमा सङ्कलित सल्यानी लोकगीतहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी उक्त गीतहरूमा सामाजिक, धार्मिक तथा साँस्कृतिक तथा प्रकृति पक्षको चित्रण गरिएको छ ।

अध्याय छ : उपसंहार (मूल्याङ्कनात्मक निष्कर्ष)

यस अध्यायमा सारांश र निष्कर्ष खण्डका आधारमा प्रस्तुत शोधकार्यको समग्र निचोड उल्लेख गरिएको छ ।

उपर्युल्लिखित अध्यायहरू यस शोधपत्रमा रहेका छन् । त्यस्तै प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा प्रयोगमा ल्याइएका विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तक, अप्रकाशित शोधपत्र, शोध प्रबन्ध, लेख, समालोचना आदि सामग्रीहरूको विवरण वर्णानुक्रम अनुसार सन्दर्भसामग्री खण्ड अन्तर्गत सूचीकृत गरिएको छ ।

अध्याय - दुई

सल्यान जिल्लाको सामान्य परिचय

२.१ पृष्ठभूमि

सल्यान जिल्ला मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत राप्ती अञ्चलका पाँच जिल्लामध्ये मध्यभागमा अवस्थित एक पहाडी जिल्ला हो । “वि.स. २०१८ सालमा नेपाल अधिराज्यलाई १४ अञ्चल ७५ जिल्लामा बाँडी वि.स. २०२२ साल पौष १ गते स्थानीय प्रशासन अध्यादेश जारी गरेर तत्कालीन ३३ जिल्लाको अस्तित्व समाप्त गरी ७५ जिल्लालाई प्रशासकीय जिल्लाको रूपमा स्थापित भएको हो” (भण्डारी, २०५७ : ७) । भौगोलिक तथा प्राकृतिक विविधताले सुसोभित सल्यान जिल्लामा अन्य जिल्लाका जस्तै कतिपय साभ्रा विशेषता हुँदाहुँदै पनि फलफूल तथा अदुवा उत्पादनका दृष्टिले भने यो जिल्ला ज्यादै चर्चित छ ।

यस सन्दर्भमा सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूको सङ्कलन, सर्वेक्षण, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नुपूर्व सल्यान जिल्लालाई संक्षिप्त रूपमा चिनाउनु पनि उपयुक्त देखिन्छ । अतः सल्यान जिल्लाको नामकरण, भौगोलिक प्राकृतिक परिचय, ऐतिहासिक परिचय, सामाजिक तथा साँस्कृतिक परिचय, प्रमुख मेला/जात्रा तथा कला संस्कृति, धार्मिक स्थलहरू र शैक्षिक अवस्था आदिका बारेमा परिचयात्मक विवरण दिएर सल्यान जिल्लालाई संक्षिप्त रूपमा चिनाउने प्रयत्न यस अध्यायमा गरिएको छ ।

२.२ नामकरण

नेपालका कतिपय जिल्लाहरूको नाम प्रसिद्ध तीर्थस्थल, पौराणिक-ऐतिहासिक घटना, जातीय विशेषता आदिका आधारमा राखिएको पाइए तापनि सल्यान जिल्लाको नामकरण बारे तथ्य प्रमाण प्राप्त भएको पाइँदैन । तथापि “सल्यान कोटको नामबाट सल्यान हुन गएको हो भन्ने मत प्रबल छ” (सूचना विभाग, २०३१ : १८३) । कतिपय जनश्रुतिका आधारमा भने तत्कालीन राजाले यहाँ राज्य गर्दा सल्ले भन्ने स्थानको व्यक्तिलाई आफ्नो सहयोगीका रूपमा राखेको र उसैको नामबाट सल्ले अप्रभंश हुँदै सल्यान हुन गएको प्रसङ्ग प्रचलित छ । त्यस्तै मान्मा खाँडाचक्रमा राजा मलय बमका साँहिला छोरा सुमेरू बम (सुणी) ले अंश स्वरूप प्राप्त गरेको र त्यहीबाट सल्यान भनिएको भनाई पनि मननीय छ ।

सल्लै सल्लाले सुन्दर पहाड र थुम्काहरूलाई अत्याधिक मात्रामा ढाकेको हुनाले यस जिल्लालाई सल्यान जिल्ला भनिएको भन्ने मत पनि केही मात्रामा मिल्दो जुल्दो नै देखिन्छ ।

२.३ भौगोलिक-प्राकृतिक परिचय

सल्यान जिल्ला भौगोलिक तथा प्राकृतिक दृष्टिले विविधतामय रहेको जिल्ला हो । विश्वमान चित्रमा हेर्दा चौकोण आकारको देखिने 'सल्यान जिल्ला २७°५३ देखि २८°३९ उत्तरी अक्षांश र ८२°० पूर्वदेखि ८२°४९ पूर्वी अक्षांश भित्र अवस्थित रहेको छ । पश्चिममा फराकिलो भई पूर्वतिर साँघुरिएको यो जिल्लाको कूल क्षेत्रफल १९५,१७८ (१९५१ वर्ग कि.मि.) हेक्टर छ । जुन देशको कूल भू-भागको १.३३ प्रतिशत र राप्ती अञ्चलको कूल क्षेत्रफलको करिब १३.९ प्रतिशत हुन आउँछ' (वा.जि.वि.यो, २०६९/७०:१) । यस जिल्लाको पूर्वमा रोल्पा पश्चिममा सुर्खेत, बर्दिया, उत्तरमा रूकुम र जाजरकोट तथा दक्षिणमा दाङ र बाँके जिल्ला पर्दछन् । यस जिल्लालाई एकातिर महाभारत तथा कोर्वाङ लेकमालाहरूले सिंगारी निकै शोभायमान पारेका छन् भने अर्कातिर शारदा र अन्य खोलाहरूले यसको मलिलो माटोलाई सिञ्चित गरी आत्मनिर्भरतातिर डोऱ्याउन खोजेका छन् ।

सल्यान जिल्लाको भू-बनोट सर्वत्र एकैनासको छैन । यहाँको भू-स्वरूपको आधारलाई हेर्दा यस जिल्लामा विभिन्न पहाड र वेशी तथा टारहरू पाइन्छन् । उत्तर पश्चिम भेरी नदीदेखि दक्षिण पूर्वमा राप्ती नदीसम्म फैलिएको "यस जिल्लामा महाभारत पर्वत श्रेणीका ४५७ मि. देखि २८२७ मिटर सम्मका डाँडाहरू रहेका छन् । सल्यान जिल्लामा सबैभन्दा कम उचाईमा रहेको खर्सुवास लेख (जथाक २८२७ मि) छ भने सबैभन्दा कम उचाईमा बबई नदी किनार (सल्यानथरी, काप्रेचौर ३२६ मि.) रहेको छ । सल्यान जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गा १५३६ मि. उचाईमा रहेको छ भने जिल्लाको औसत उचाई १५०० मि. देखिन्छ" (वा जि. यो, २०६९/२०७० :२) तर कुमाखको लेख, चिप्लेको लेख, थर्कोटको लेख, थामे लेख, तीते धुरी, मखलामको लेख, थापालेख, बाँफूखोलाको बाँउभीर, लस्तमको अग्लो टाकुरी, कालागाउँको लेख आदि पनि यहाँका महत्त्वपूर्ण टाकुराहरू हुन् ।

जल सम्पदाका दृष्टिले पनि सल्यान जिल्ला ज्यादै वैभवशाली देखिन्छ । शारदा नदी यहाँको सबैभन्दा ठूलो नदी हो । यो जिल्लालाई उत्तर पश्चिममा भेरी र दक्षिण पूर्वमा राप्ती नदीले समेत छोएको छ तर लौराबाङ खोला शारदा नदीको मुहानको रूपमा देखिन्छ भने लाटिगारखोला, बाउनीखोला, ठीनबाङ खोला, हिमसागर खोला, मोखला खोला, दहखोला,

कागखोला, घट्टेखोला, घुरखोला, पान्ठलखोला, बाङ्गीरे खोला वनगाउँ खोला, गीठे खोला, बीउरेखोला, दार्माखोला, गोठीवनखोला यहाँका सहायक नदीहरू हुन्” - डी.सी. २०६५ : १०-११) । धरातलीय स्वरूप विषम प्रकृतिको भएकाले यस जिल्लामा विभिन्न पहाड, टाकुरा, ताल, तलैया, बेशी तथा टारहरू रहेका छन् । जसमध्ये थारमारे ४ मा अवस्थित बागचौर यहाँको सबैभन्दा ठूलो बेशी हो तर उत्पादनका दृष्टिले हेर्दा मर्म जीउलो, गरिजीउलो, माल्टाजीउलो, शीतलपाटी जीउलो, बन्गाउँजीउलो आदि विशेष महत्वपूर्ण मानिन्छन् । वरपर लेक तथा डाँडाहरूबाट उत्पत्ति भएका खोलाहरूले ल्याएको मलिलो माटोले बेशीमा उत्पादनको प्रचुरता छ । यी बेशी र टारहरूमा साल र साजका रूखहरू साथै केरा, आँप, बेलौती, भुइकटहर जस्ता फलफूलहरू पाइन्छन् । त्यस्तै यहाँ प्रशस्त मात्रामा ताल तथा भरनाहरू रहेका छन् । जसमध्ये ज्यामिरे र कुभिण्डे गाउँको बीचमा पर्ने कुभिण्डे दह सल्यान जिल्लाको ज्यादै मनमोहक पहिचानका साथै प्रमुख रमणीय प्राकृतिक स्थलका रूपमा परिचित छ ।

पहाडी प्रदेशको जिल्ला भएकाले सल्यान जिल्लाको अधिकांश भू-भागको हावा पानी रमाइलो किसिमको छ । तर यस जिल्लाको फैलावट र उचाईले गर्दा जिल्लाको पूरै भागमा एकनासको हावा पानी पाउन सकिँदैन । यहाँ भित्री मधेशमा हुने अर्धउष्ण हावापानी देखि समशीतोष्ण एवम् शीतोष्ण हावापानीसम्म पाउन सकिन्छ । वार्षिक जिल्ला विकास योजना २०६९/२०७० को तथ्याङ्क अनुसार “सल्यान जिल्लामा ३ डिग्री सेल्सियसदेखि २८ डिग्री सेल्सियससम्म (हिउँद) र १४ डिग्री सेल्सियसदेखि ३१ डिग्री सेल्सियससम्म (गृष्म) तापक्रम रहेको पाइन्छ । त्यस्तै वार्षिक वर्षा ११०० मि.लि. छ र सबैभन्दा बढी पानी पर्ने ठाउँ कपुरकोट रहेको छ (वा.जि.वि.यो., २०६९/२०७० : २) ।

सल्यानमा विभिन्न प्रकारका खनिज पदार्थहरू जस्तै खानीदुङ्गा, कोइला, चुनदुङ्गा, स्लेट, आदि प्राप्त मात्रामा पाइने गरेको देखिन्छ । कूल भू-भागको करिब दुई तिहाई क्षेत्रफल विभिन्न प्रकारका वनजङ्गलले ढाकेको छ । यहाँ पाइने विभिन्न किसिमका वन्यजन्तुहरूमा विशेष गरी मृग, खरायो, चितुवा, भालु, बदेल, बाँदरका साथै पंक्षीहरूमा सुगा, काग, मयुर, कालीज, ढुकुर, तित्रा आदि पर्दछन् । यहाँ वन्यजन्तुहरूका साथै घरपालुवा जनावरहरूमा गाई, भैसी, घोडा, भेडा, बाखा आदि पनि प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन् । त्यस्तै पंक्षीहरूमा कुखुरा, हाँस पाल्ने गरेको पाइन्छ । यसरी अन्य जिल्लाको जस्तै सल्यान जिल्ला पनि

भौगोलिक तथा प्राकृतिक दृष्टिकोणले मननीय र सरानीय जिल्लाको रूपमा परिचित देखिन्छ ।

२.४ ऐतिहासिक परिचय

अरू जिल्लाहरूको जस्तै सल्यान जिल्लाको पनि छुट्टै ऐतिहासिक परिचय छ । सल्यान जिल्लाको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई चर्चा गर्नुपर्दा विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दीसम्म पुगनुपर्ने हुन्छ । त्यतिबेला नेपाल विभिन्न बाइँसे र चौबिसे राज्यहरूमा विभाजित थियो जसमध्ये सल्यान पनि एक थियो । “त्यस समयमा यस राज्यमा समल परिवारले राज्य गरेको देखिन्छ । ह्यामिलटनले यस राज्यलाई खसान्त राज्य पनि भनेका छन् किनभने यहाँको जनसङ्ख्यामा खसहरूको सङ्ख्या सबभन्दा बढी थियो । सङ्ख्याका दृष्टिकोणले यहाँ १०/१६ खसहरू थिए” (भण्डारी, २०५७ : ११०) । पहिले यो राज्य आर्थिक समृद्धिका दृष्टिले ज्यादै पछि परेको थियो ।

सल्यानको राजपरिवारसँग पृथ्वीनारायण शाहको विशेष सम्बन्ध थियो । जस अनुसार “पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नी छोरी विलास कुमारीलाई सल्यानका युवराज रणभीम शाहसँग वि.सं. १८२३ मा विवाह गरिदिएका थिए” (पुन २०६० : ५) । विवाह पश्चात राजकुमारी विलासकुमारीले आफ्ना पिता पृथ्वीनारायणसँग सल्यानमा खानासम्म पुग्दैन भनी गुनासो गरेकी र पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नी छोरीको गुनासो सुनी केही कालमा दाङ राज्य जिती सल्यानलाई दिउंला भन्ने आश्वासन दिएको पाइन्छ । “एक ताम्रापत्र अनुसार पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नी छोरीलाई कोर्बाङ, छिल्ली, थपाला, फालावाङ, दाङ, देउखुरी आदि दाङ्गो कुश विर्ता दिएका थिए” (योगी, २०१३ : ४७०) । त्यस समयमा कुनै इलाका आफ्नो अधिनमा नभए तापनि आफ्नो अधिनमा आएपछि हस्तान्तरण गर्ने गरी अगाडि नै अरूलाई दिने चलन थियो । यो आश्वासन आफ्नो आकस्मिक मृत्युले गर्दा पृथ्वीनारायण शाहले पूरा गर्न सकेनन् तर छोरा बहादुर शाहले आफ्ना बाबुको इच्छा पूरा गरिदिए । “पृथ्वीनारायण शाहले उठाएको राष्ट्रिय एकीकरणको महान् कदमलाई अभ् बढी उत्साहका साथ नायव राजेन्द्रलक्ष्मी र बहादुर शाहले अगाडी बढाए । बहादुर शाहले बाईसीहरू माथि विजय गरेपछि दाङ राज्य लिई सल्यानलाई आफ्नो अधीनस्थ एक राज्यका रूपमा रहन दिए” (सूचना विभाग, २०३१ : १९२) ।

यस प्रकार पृथ्वीनारायण शाहको सल्यानको अस्तित्वलाई कायम राख्ने भन्ने नीतिलाई पछिसम्म मान्यता दिइएको थियो “तर भीमसेन थापाले पाल्पा विजय गरेपछि पृथ्वीनारायण शाहको नीतिलाई वेवास्ता गरी अङ्ग्रेजसँग साँठगाँड गरेको आरोपमा सल्यानमाथि आक्रमण गरी विजय प्राप्त गरेर केन्द्रीय राज्यमा मिलाए । केही समयपछि राजेन्द्र विक्रम शाहले सल्यानका राजा तेजविक्रम शाहलाई सल्यान राज्य फिर्ता दिएका थिए” (पुन, २०६० : ५) । पृथ्वीनारायण शाह र उनका उत्तराधिकारीहरूले नेपाल एकीकरण गरेपछि शासन कार्य सुगम बनाउन विभिन्न राज्यहरूलाई पुनर्विभाजन गरी जिल्लाहरूको नामकरण गर्ने क्रममा सल्यान जिल्लामा जाजरकोट, मालनेटा र फालावाङ राज्य गाभिएको थियो । सुरूमा यो जिल्ला १७ वटा थुममा विभाजित थियो । “वि.स. २०१७ को राज्य रजौटा ऐन अनुसार सल्यानका राजाहरूलाई सन्तान दरसन्तान राजाको उपाधि प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ” (सूचना विभाग, २०३१ : १९४) । यसरी अन्ततः वि.सं. २०१८ सालमा नेपाललाई चौध अञ्चल पचहत्तर जिल्लामा विभाजन गरिएपछि अहिलेको सल्यान जिल्लाको अस्तित्व हुन पुगेको देखिन्छ ।

२.५ सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिचय

सल्यान जिल्ला विभिन्न जात जाति, भाषा भाषी, संस्कृति, चाडपर्व, धर्म आदिका दृष्टिले विविधतामा एकता भएको पहाडी जिल्ला हो ।

२.५.१ जातजाति

अन्य जिल्लाहरूमा जस्तै सल्यान जिल्लामा पनि विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्दै आएको तथ्याङ्क पाइन्छ । “यस जिल्लाको कूल जनसङ्ख्यामध्ये ब्राहमण १४.६२ प्रतिशत, क्षेत्री ३१.५९ प्रतिशत, मगर गुरुङ ३५.६३ प्रतिशत, नेवार ५.९८ प्रतिशत, कामी, दमाई, सार्की १०.६१ प्रतिशत र अन्य १.५७ प्रतिशत”, (सल्यान जिल्लाको वस्तुगत विवरण, २०६९ : ४) मानिसहरू रहेको पाइन्छ ।

२.५.२ भाषा

यस जिल्लामा विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबास भए तापनि अधिकांश मानिसहरूले मातृभाषाको रूपमा नेपाली भाषालाई नै प्रयोग गरेको पाइन्छ । पूर्वी सल्यानको पश्चिमोत्तर तथा पूर्व रोल्पाको सीमानातिर आंशिक रूपमा मगर जातिको (खाम) भाषा पनि बोलिन्छ भने यहाँका नेवार जातिमा नेवारी बोल्ने चलन हराउँदै गएको पाइन्छ ।

कुनै कुनै वयोवृद्धाहरूले मात्र नेवारी भाषा बोल्ने गरेको पाउन सकिन्छ । यहाँ केही शिक्षित व्यक्तिहरूले बोलाइ र लेखाइमा स्तरीय मानक भाषाको प्रयोग गरे पनि गाउँघरका बोलचालमा भने आफ्नै भाषिका प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यहाँ प्रयोग हुने केही विशेष शब्दहरूमा अग्याट-अगाडि, माइती-ससुराली, जोई-श्रीमती, पोई-श्रीमान्, घोरो-घोडो, पारा-पाडो, मलो-गुलियो, लखेलखेनी-केटाकेटी, कद्दु-फर्सी, बर्यो-नाम्लो, पर्ने-पहने, बड्डाबड्डी-बुढाबुढी, बल्ल-गोरू, काँति-कहाँनेर, पोइलजाने-बिहेगर्ने, बौलिनु-बहुलाउनु, अर्नी-नास्ता, छोटेछोटी-तन्नेरीतरूनी आदि शब्दहरू कथ्य प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

२.५.३ वेषभूषा

सल्यान जिल्लामा परापूर्वदेखि प्रचलित वेषभूषा लगाउने चलन छ । यहाँ बसोबास गर्ने सबै जातिको पोशाक प्रायः मिल्दो जुल्दो नै देखिन्छ । साधारणतया यहाँका पुरुषहरूले कमिज, सुरूवाल, कोट, टोपी, इष्टकोट, भोटो, धरो, पाइन्छ, जुत्ता, चप्पल आदि लगाउने गर्दछन् । महिला जातिहरूले इच्छा अनुसार गुन्यू, चोलो, घलेक, पटुका, सारी, धोती, फरिया, ब्लाउज, आदि पोसाक पहिरिने गर्दछन् । महिलाहरूले गहनाका रूपमा ढुङ्गी, मुन्द्री, कानपासा, क्लिप, चन्द्रमा, च्याप्टे, भुम्केबुलाकी, फुली, कम्पनी सिक्काको माला, मुँगा, पोते, कल्ली, सिन्दुर, टीका, गाजल, औँठी, चुरा, कडा आदि प्रयोग गर्दछन् ।

२.५.४ धर्म

सल्यान जिल्लामा विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार सल्यान जिल्लामा कूल जनसङ्ख्या २,४२,४४४ मध्ये हिन्दु धर्म मान्ने २,३६,८८९ क्रिस्चियन धर्म मान्ने ३११४, बौद्ध धर्म मान्ने १,९९६, इस्लाम धर्म मान्ने २६८, प्रकृति धर्म मान्ने ७, बहाई धर्म मान्ने ४ र धर्म नै उल्लेख नभएका १६६ जना (राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ : ४३) मानिसहरू रहेको पाइन्छ ।

२.५.५ संस्कार

अन्य कतिपय जिल्लाहरूमा जस्तै सल्यान जिल्लामा पनि जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त गरिने छैटी, न्वारन, पास्ती, चूडाकर्म, ब्रतबन्ध, विवाह, चौरासी पूजा, मृत्युसंस्कार, काज-किरिया, श्राद्ध आदि नै यहाँका प्रमुख संस्कार हुन् । हिन्दू धर्मावलम्बीको बाहुल्यता भएको हुँदा यी संस्कारहरू हिन्दू परम्परा अनुसार गरिन्छ ।

२.५.६ लोकबाजाहरू

लोक संस्कृति र लोक परम्पराका दृष्टिले ज्यादै धनी मानिने सल्यान जिल्लामा विवाह, मृत्यु, पूजा-आजा तथा चाडपर्वहरूमा दमाहा, भ्याली, नर्सिङ्हा, सनाही, मादल, चाँप, कर्णाल, ट्याम्पो, नेवार, बाँसुरी आदि लोक बाजाहरू बजाउने गरिन्छ । त्यस्तै धामी भाक्रीहरूले आफ्नो ब्रह्ममन्त्रोच्चारण गर्ने क्रममा गुरबाजाको रूपमा घण्टी र ढ्याङ्गो बजाउने चलन छ ।

२.५.७ प्रमुख नाचहरू

नाचका विभिन्न प्रकारहरू मध्ये सल्यान जिल्लामा विशेषतः टप्पा नाच, सिङ्गारू नाच, पैचरी नाच, मयुर (सेरिङ्गो/गरा) नाच, लाखेनाच, सोरठी नाच, भलपूजा नाच, दमाहा नाच, भ्याउरे नाच, खेती नाच आदि प्रचलित छन् । यी नाचहरू मध्ये टप्पा नाच सल्यानको मौलिक तथा अत्यन्त लोकप्रिय नाँच हो ।

२.५.८ प्रमुख मेला/जात्रा तथा कला संस्कृति

सल्यान जिल्लामा वर्षेनी कामको थकाई मेट्न, दुःख-पीडा, भुल्न, मनोरञ्जन गर्न तथा परम्परालाई जोगाई राख्न विभिन्न मेला तथा जात्रा मनाउने चलन छ । मूलतः कुमाख, मोख्ला, टाट्के, हिवल्वा, कालीमाटी, कुपिण्डेहरू, देवस्थल, कोटमौला, छायाँक्षेत्र, दुल्धारा पोखरा, १२ वर्षे बडागाउँ आदि यहाँका प्रमुख मेलाहरू हुन् भने गाई जात्रा, कृष्णअष्टमी जात्रा, लाखे जात्रा (वार्षिक जिल्ला विकास योजना, २०६९ : ५) आदि सल्यानमा प्रचलित जात्राहरू मानिन्छन् ।

आफ्नो संस्कृतिको झलक दिने विभिन्न प्रकारका हस्तशिल्पहरू यहाँ प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन् । धातुकलाहरू पानस, घण्टा, भाँडाकुडा आदि, स्वर्णकलाहरू-तिलहरी, नौगेडी, ढुङ्गी, मारवाडी, शिरफूल, च्याण्टे, भुम्केबुलाकी, फुली, क्लिप, चन्द्रमा, औँठी, सिक्री, लट्कन, नकलेस आदि, चाँदीकलाहरू कल्ली, पाउजु, बाला, माला, औँठी, चुरी आदि ताम्रकलाहरू-गाग्री, ताउला, हुन्डा, होत्तर, कर्चुला आदि, फलामकलाहरू खुकुरी, हँसिया, खुर्पा, चुलेसी, अदान, टाप्के, कुटो, कोदालो, चक्कु, फरूवा, बैसाकी, बसुलो, बन्चरो आदि, काष्ठकलाहरू-भ्याल, ढोका, पलङ्ग, टेबुल कुर्सी, ठेकी, गाबु, पिर्का, खुपेटो, मुकुण्डो विभिन्न मूर्ति आदि, वनस्पतिजन्यकलाहरू डालो, ढक्की, डोको, नाङ्लो, स्याँकु, छिटिनी,

राँङ्गे, सुकुल, भकारी, भार, मान्द्रो आदि हस्तकलाहरू सल्यानमा ज्यादै प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

२.६ धार्मिक स्थलहरू

नेपाल एक हिन्दू अधिराज्य हो । यहाँका वासिन्दाहरूको धर्मप्रतिको आस्था अटल रहेको देखिन्छ । परापूर्वकालदेखि नै यहाँका जनताहरूले ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि देवताहरूलाई आफ्ना आराध्यदेवका रूपमा स्वीकारेका छन् । विभिन्न मन्दिरहरूमा विभिन्न देवदेवीहरूको मूर्ति स्थापना गरी तिनलाई पुजे परम्परा यहाँ विद्यमान छ । यहाँका मानिसहरू मठ मन्दिरमा पूजा आराधना गर्दछन् ।

सल्यान जिल्लामा अवस्थित मन्दिर एवम् धार्मिक स्थलहरूमा खैरावाङ्ग भगवती मन्दिर, फालावाङ्ग सिद्धको स्थान, लक्ष्मीपुर र छाया क्षेत्र, सतीपिठको मन्दिर, खलङ्गा बजारको गणेश मन्दिर, बोर्बाङ्कोट, अति निर्मल कलश आकारमा रहेको कुभिण्डे दह, मोखला बाजेको गुफा, देवस्थलको कृष्ण मन्दिर, शङ्खमूल, छायाँ क्षेत्र, चन्द्रजैसीको थान, कुमाख आदि निकै प्रसिद्ध रहेका छन् ।

२.७ शैक्षिक अवस्था

सल्यानमा शैक्षिक गतिविधिको थालनी यसै बेलादेखि भएको हो भन्न सकिने अवस्था छैन । विक्रमको पन्ध्रौँ शताब्दीतिर नेपाल विभिन्न बाईसे र चौबीसे राज्यहरूमा विभाजन भएपछि जाजरकोट, रूकुम, दाङ तथा सुर्खेतका केही भागमा गाभिएर एउटा महत्त्वपूर्ण र शक्तिशाली राज्यका रूपमा सल्यान राज्यको उदय हुन पुगेको देखिन्छ । त्यसैले शैक्षिक दृष्टिले त्यस समयको वातावरण जागरणमूलक थियो र केही ऐतिहासिक तथ्यहरूका आधारमा यही विक्रमको पन्ध्रौँ शताब्दीदेखि यी क्षेत्रमा शिक्षाको चहलपहल बढ्न थालेको अड्कल काट्न सकिन्छ -भण्डारी, २०५७ : १६) ।

पहिलेपहिले सल्यानका मानिसहरूले गुरुकुलमा बसेर कर्मकाण्ड, ज्योतिष विद्या, लेखापढी हिसाबकिताब, तमसुक, भर्पाङ्ग, चिठीपत्र, तन्त्रमन्त्र, धामीभाँक्री आदि विषयमा अध्ययन गर्ने गरे पनि यहाँ शैक्षिक विकासको संस्थागत शिलान्यास भने अरू जिल्लामा जस्तै चन्द्रशमशेरको शासनकाल वि.सं. १९७१ मा स्थापना भएको भाषा पाठशालाबाटै भएको देखिन्छ । सल्यान पहिले गौँडाको रूपमा रहँदा गौँडाका घोडा बाँध्ने तबेलाका

छेउछाउ वा भुपडीहरूमा नै गुरुहरूद्वारा पठनपाठन कार्य सञ्चालन गरिएको थियो र पछि वि.सं. १९७१ सालतिर सोही तबेला भएकै स्थानमा पूर्ण सरकारी भाषा पाठशाला (हालको खड्गदेवी प्रा.वि. खलङ्गा) स्थापना गरियो । सल्यानको भाषा पाठशालामा पढाउने प्रथम व्यक्ति दण्डपाणि उपाध्याय गौतम थिए । पछि चिरञ्जीवी अधिकारी, गजाधर आचार्य, हर्ष प्रसाद गौतम र रामेश्वर पण्डितले पनि उक्त पाठशालामा पढाएका थिए (भण्डारी, २०५७ : १६-१७) ।

भौगोलिक विकटता र अन्धविश्वासको दबदबा तथा राणाहरूको हुकुमी शासनको पीडा सल्यानमा पनि अवस्य परेको थियो । फलस्वरूप भाषा पाठशाला पछि सल्यानमा आधुनिक शिक्षा प्रणालीको सुरुवात भने वि.सं. २००८ सालदेखि मात्र भएको पाइन्छ । समाजसेवी नेव बहादुर मल्लका सक्रियतामा वि.सं. २००८ भाद्र ४ गते त्रिभुवन पब्लिक मिडिल स्कूल (हालको त्रिभुवन जनता माध्यमिक विद्यालय लुहापिड खलङ्गा) को स्थापना भएपछि सल्यानमा आधुनिक शिक्षा थालिएको देखिन्छ । उक्त स्कूलका संस्थापक प्रधानाध्यापक सूर्य प्रसाद गिरी थिए भने अध्यक्ष नेव बहादुर मल्ल थिए । उक्त विद्यालयमा कृष्ण प्रसाद हमाल, भारतबाट मड्गाइएका अवण नारायण श्रीवास्तव अध्यापक थिए (भण्डारी, २०५७ : १८) । त्यसपछि क्रमशः शैक्षिक जागरणको महत्त्व आंशिक रूपमा भए पनि फैलिदै गएको पाइन्छ । सोही भावनालाई मध्यनजर गर्दै सल्यान जिल्लामा पनि विभिन्न विद्यालयहरू स्थापना गर्ने र जिल्ला बाहिर गएर पनि अध्ययन गर्ने प्रचलन बढेको देखिन्छ ।

यति लामो समयको दौडाई पश्चात र हाल नेपाल सरकारले शिक्षालाई सर्वसुलभ, बालमैत्री बनाउन लिएको नीति, लगानी र जनचेतनाको अभिवृद्धिका कारण तथा साक्षरता अभियानको प्रभाव स्वरूप वर्तमान समयसम्ममा आइपुग्दा सल्यान जिल्लामा कुना कुनामा शैक्षिक गतिविधिको विस्तार पुगेको छ । जिल्ला विकास सल्यानको जानकारी अनुसार यहाँको कूल साक्षरता ५२ प्रतिशत रहेको छ । हाल सल्यानमा क्याम्पस - ४, उच्च माध्यमिक विद्यालय - १८, माध्यमिक विद्यालय - ५५, निम्न माध्यमिक विद्यालय - ४९ र प्राथमिक विद्यालय - ३४१ गरी जम्मा जम्मी ४४९ वटा शैक्षिक संस्थाहरूमा पठन पाठन गर्ने गरिएको छ -वा.जि.वि.या., २०६९/२०७० : ३-४) । यसरी सल्यानको शैक्षिक गतिविधिमा निरन्तर विकास र विस्तार हुँदै गएबाट सकारात्मक सङ्केत प्राप्त भएको मान्न सकिन्छ । अन्ततः यसलाई शैक्षिक प्रगतिको चूडान्त परिणति मान्दै आगतमा यहाँको शैक्षिक भविष्यको थप आशा गर्न सकिन्छ ।

अध्याय - तीन

लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ लोकगीतको परिचय र परिभाषा

लोकगीत लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्ये अत्यन्त प्रचलित र प्रिय विधा हो । “संस्कृत भाषाबाट आएको गीत शब्द ‘गै’ धातुमा ‘क्त’ प्रत्यय लागेर बनेको छ । यसको अर्थ गाउनु वा अलापु भन्ने हुन्छ” (आचार्य, २०६० : १) । त्यसैले गेयात्मक तत्त्वले युक्त विधा विशेषलाई गीत भनिन्छ । “लोकगीत लोक र गीत शब्दको योगबाट बनेको छ । लोक मानसले अनादि कालदेखि यसलाई आफ्नो जीवनको साथी बनाएको छ । त्यसैले जीवनको प्रथम कालदेखि सुन्दै आएको मीठो लय नै लोकगीत हो” (पौड्याल, २०६७ : २१) । लोकगीत लोकमानसका रागात्मक अभिव्यक्तिहरू पोख्ने एक सहज माध्यम हो, जसलाई लोकले स्वतः स्फूर्तका साथ असचेत रूपमा लयात्मक पाराले गाउने गर्दछन् ।

लोकगीतको अर्थ विद्वानहरूले आ-आफ्नै तरिकाले दिएका छन् । हिन्दी साहित्यकोशमा “लोकमा प्रचलित गीत, लोक निर्मित गीत र लोक विषयक गीत” (बर्मा, २०२० : ७५०) गरी लोकगीतका तीन अर्थ लगाइएको छ । त्यस्तै नेपाली शब्द सागरमा लोकगीतलाई “जनताका परम्परादेखि गाउँदै चल्दै आएको मधुर गीत” (शर्मा, २०५८ : ११७४) भनेर अर्थ्याएको पाइन्छ भने नेपाली साहित्यकोशमा उल्लेख भए अनुसार “लोकगीत लोकसाहित्यको एक प्रमुख अङ्ग हो जसलाई नेपाली प्राकृतिक कविता भने पनि हुन्छ । यसले आफ्नो रूप र विधा आफै जन्माउँछ । यो सरल हुन्छ, सुबोध हुन्छ र लोकप्रिय हुन्छ । यसको कलेवरमा लोकजीवन छर्लङ्गिने ऐना हुन्छ । यसैले लोकगीत भनेको समष्टिको मनबाट जन्मिने कुरा हो । अतः लोकगीतमा कविता सिर्जना गर्ने कविहरूको नाम उल्लेख भएको पाइँदैन । यसको संरचनामा कुनै पूर्व योजना पनि हुँदैन” (बराल र अन्य, २०५५ : ४३) भनिएको छ । जस अनुसार लोकगीत समाजमा बसोबास गर्ने जनताले निर्माण गरेको र परम्परादेखि चल्दै आएको लोकजीवनको भावपूर्ण लयात्मक अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्छ ।

लोकगीतले लोकजीवनका सुख-दुःख, हाँसो-आँसु, मिलन-विछोड, आशा-निराशाका साथै लोकमा प्रचलित चालचलन, विधिव्यवहार, आस्था र मूल्य-मान्यताहरूलाई बोकेको हुन्छ । त्यसैले लोकगीत लोकको साक्षात् सम्पत्ति हो । लोक भावनाको दर्पण हो । फलतः लोकगीतमा सरल तथा सहज भाषाको प्रयोग हुने भएकाले यो अत्यन्त लोकप्रिय र व्यापक

छ । लोकको गला-गलामा रहेको लोकगीत एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सहजै रूपमा हस्तान्तरण हुँदै जान्छ, तर पनि “समाजको रूचि र संस्कार अनुसार लोकगीतको संशोधन, परिवर्तन र परिवर्द्धन भइरहन्छ । तिनका विषय, लय, प्रस्तुति आदिमा नित्य नवीन विशेषता देखा परिरहन्छन्” (पराजुली र गिरी, २०६६ : २५) ।

लोकगीत एक गतिशील र परिवर्तनशील प्रवाह हो । मानवीय सभ्यताको उषाकालदेखि एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिसँग आफ्नो मनका यावत भावनाहरू पोख्दै गयो । एक पुस्ताका अनुभूतिहरू अर्को पुस्ताले अनुसरण गर्दै गयो । यसरी एकले अर्कासँग जीवन भोगाइका सुख-दुःख, घात-प्रतिघात, जितहार, उत्तार-चढाउ र आस्था विश्वाससँग सम्बन्धित अनुभूति तथा अनुभव सरल तथा सहज भाषामा लयबद्ध मीठो भाकामा प्रकट गर्ने चलनबाट लोकगीतको प्रार्दुभाव भएको मानिन्छ । लोकगीत अलिखित तथा पुस्तान्तरण हुँदै जाने भएकाले यसको कुनै पनि आदि, मध्य र अन्तको निक्क्यौल गर्न सकिदैन तर पनि “लोकगीत मानिसको बोली प्रस्फुटन भए देखि प्रारम्भ भएको ठान्दै वेद भन्दा पनि पूर्ववर्ती समयमा लोकगीतको रचना हुन पुगेको हो भन्ने मत विज्ञहरूले अगाडी सारेका छन् । यसरी लोकगीत सबै भन्दा प्राचीन, सबै भन्दा समृद्ध, सबै विधा भन्दा लोकप्रिय र समसामयिक युगमा पनि मानव हृदयलाई तत्कालै छुन सक्ने अत्यन्त लोकप्रिय भई सम्प्रेसणीय विधाका रूपमा रहेको छ” (आचार्य, २०६७ : ३३७) । यसरी लोकगीत नै मानवको प्रथम रागात्मक आवाज भएकाले लेख्य गीतको आदिगुरु तथा लोक भावना प्रस्फुटनको सशक्त माध्यमको रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ ।

लोकगीतको परिभाषा गर्न ज्यादै अष्टेरो छ । तर पनि विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वानहरूबाट लोकगीतलाई परिभाषित गर्ने जमर्को गरिएको छ । लोकगीत आफैमा असचेत, अलिखित, गतिशील तथा परिवर्तनशील विधा भएकाले उपर्युक्त कुनै पनि परिभाषा पूर्ण तथा सर्वमान्य भने मान्न सकिदैन । तथापि विभिन्न विद्वानहरूबाट व्यक्त परिभाषाहरू मध्ये केही महत्त्वपूर्ण परिभाषाहरू यस प्रकार छन् :

“जन समाजमा परम्परादेखि गाउँदै र चल्दै आएको गीत : रसिया, कर्खा, भ्याउरे, सिलोक आदिलाई लोकगीत भनिन्छ” (पोखरेल र अन्य, २०६७ : ११२०) ।

नेपाली वृहद् शब्दकोश

“आदिम स्वस्फूर्त सङ्गीतलाई नै लोकगीत भनिन्छ” (पराजुली र गिरी, २०६८ : २५) ।

पेसी

“लोकगीत न नयाँ हुन्छ, न पुरानो । लोकगीत त त्यो अरण्यवृक्ष जस्तै हो जसको जरा भुइँमा पर भित्रैसम्म गाडिएका हुन्छन् अनि तिनका हाँगामा निरन्तर हरिया पात लाग्छन्, पालुवा चढ्छन् र फल उब्जन्छन्” (पौड्याल, २०६७ : २२) ।

राल्फ भी, विलियमस

“त्यो गीत नै लोकगीत अन्तर्गत आउँछ जुन लोक मानसको अभिव्यक्ति होस् अथवा जसमा लोक मानस होस् (पराजुली र गिरी, २०६८ : २५) ।”

सत्येन्द्र

“लोकगीत जनताको लागि रचना भएको जनकाव्य हो ” (पौड्याल, २०६७ : २२) ।

ग्रीम

“लोकगीत ती मानिसहरूको जीवनको अनायास प्रवाहात्मक अभिव्यक्ति हो जो सुसंस्कृति तथा सुसभ्य प्रभावहरू बाट बाहिर रहेर कम वा अधिकांश रूपमा आदिम अवस्थामा निवास गर्दछन् (पराजुली र गिरी ” २०६८ : २५) ।

कुन्ज विहारी हास

“हृदय फुटेर आएका चोखा सङ्गीतमय उद्गारलाई हामी लोक गीत नामले पुकार्दछौं (पौड्याल, २०६७ : २९) ।”

लक्ष्मण लोहनी

“लोकगीतको महत्त्व उसको काव्य सौन्दर्यमा मात्र सीमित छैन । यसको महत्त्वपूर्ण काम त एउटा विशाल सभ्यताको उद्घाटन गर्नु हो, जो आजसम्म या त विस्मृतिको समुद्रमा डुबिसकेको थियो या त गलत सम्झिएको छ । जसरी वेदद्वारा आर्य सभ्यताको ज्ञान हुन्छ, त्यसैगरी लोकगीतद्वारा आर्य सभ्यतापूर्णको ज्ञान हुन्छ” (पौड्याल, २०६७ : २९) ।

हजारी प्रसाद द्विवेदी

“लोकगीत जनताको गलागलाबाट अनवरत बगिरहने छहरा हो । यो स्वच्छ हिमशिखरबाट बगेको कञ्चन जल प्रवाह भैं र उदार, मानव हृदय जस्तै विशाल छ” (पराजुली र गिरी, २०६८ : २५) ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी

“लोकगीत लोक हृदयको स्वतः स्फूर्त सुकोमल लयात्मक अभिव्यक्ति हो” (पराजुली र गिरी, २०६८ : २६) ।

कृष्णप्रसाद पराजुली

“लोकगीत भनेको लोक जीवनको रागात्मक स्वतः स्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । यसमा लोकजीवनका दुःख सुख, आँसु हाँसो, आशा निराशाका साथै लोकको चालचलन, विधि व्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण हुन्छ” (बन्धु, २०५८ : ११५) ।

चुडामणि बन्धु

“लोक साहित्यरूपी पारिजातमा कुसुमित फूलको वरदान भनों प्रचुर गुदी भएको स्वादिलो, मधुरो र रसिलो फल हो लोकगीत” (बन्धु, २०५८ : ११४) ।

पूर्णप्रकाश नेपाल “यात्री”

“जनजीवनका आधारभूत संस्कारहरू र मार्मिक भाग तथा सङ्कलित चेतनाको उपज हो लोकगीत” (पौड्याल, २०६७ : २२) ।

वासुदेव त्रिपाठी

यी माथि उल्लिखित विभिन्न विद्वानहरूका परिभाषामा आ-आफ्नै दृष्टिकोण भएतापनि लोकगीतका सम्पूर्ण पक्षलाई कुनै पनि परिभाषाले पूर्ण रूपमा समेट्न सकेको छैन । यति हुँदाहुँदै पनि सबै विद्वानहरूका आशयलाई समेटेर भन्नु पर्दा लोकगीत त्यस्तो असचेत सरल उद्गार हो जो लिखित नभए पनि जीवीत हुन्छ, लामो नभए पनि जीवन अटाउँछ र बौद्धिकता नभएर हार्दिकता हुन्छ । वास्तवमा समाजको सत्य र यथार्थ बिम्ब बुझ्नु छ भने इतिहासका पुस्तकमा भन्दा लोकगीतका टुक्रामा घोट्लिनु बढी फलदायी देखिन्छ । लोकगीतमा नै समाजको सचित्र भल्किएको हुन्छ । जसमा लोकवासीका थकाईका सुस्केरा र मनोरञ्जनका तरङ्गहरू युग युगान्तर सम्म पनि जीवीत रहेका हुन्छन् ।

३.२ लोकगीतका विशेषताहरू

लोकगीत लोकसाहित्यका विभिन्न विधामध्ये ज्यादै चर्चित विधा हो । लोक जीवनका रागात्मक प्रवृत्तिका क्रममा मानव सभ्यता र संस्कृतिमा प्रकाश पाउँदै जीवन्त रहेर जातीय जीवनलाई चिनाउँदै लोक मानसको साभा हुकहुकी हुनु यसको प्रमुख विशेषता हो । समाजमा घट्ने विभिन्न घटनाहरू, मानिसहरूका चाल-चलन, रहन-सहन, रीतिरिवाज तथा जीवन भोगाइका यावत अनुभवहरूको जीवन्त चित्रण लोकगीतमा गरिएको हुन्छ । यसमा सरल तथा जटिल जीवनयापनका क्रममा देखा पर्ने कल्पना र यथार्थका विविध पक्षलाई समेटिएको हुन्छ । नेपाली लोकगीतमा विभिन्न प्राकृतिक स्वरूप, विद्यमान सामाजिक अवस्था, लोक मनमा उठेका तन्मय तथा मन्मय भावनाहरूलाई प्रस्तुत गरिने भएकोले यसका प्रकृति र विशेषताहरू पनि विविध हुन सक्छन् । लोकगीतको क्षेत्र व्यापक छ । यसले मेलादेखि भेलासम्म, लेकदेखि वेशीसम्म, गाउँदेखि शहरसम्म, पूर्वदेखि पश्चिमसम्म ओगटेको छ । मानव सभ्यताको विकाससँगसँगै अस्तित्वमा आई सुख दुःखको साथी बनेर आद्योपान्त विस्तृत रूपमा फैलिरहेको लोकगीतलाई विभिन्न परिप्रेक्ष्यमा हेर्नु आवश्यक छ । अतः यसका लागि लोकगीतका रूप र विशेषताहरूलाई पर्गेल्नु समीचित देखिन्छ ।

मानव सभ्यताको आदिकालदेखि प्रचलनमा रही फैलिदै आएको लोकगीतको क्षेत्र व्यापक भएकाले यसका विशेषता पनि यति नै हुन्छन् भनी ठोकुवा गर्न सकिँदैन तर पनि केही प्रमुख विशेषताहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

३.२.१ अज्ञात रचयिता

आदिम मानवीय सभ्यतासँगै स्वतः स्फूर्त मौखिक संरचनाको रूपमा लोकगीतको प्रादुर्भाव भएको हो जसले मानव जीवनका उकाली-ओराली, सुख-दुःख, हर्ष-उल्लास, आदिलाई आत्मासाथ गरी सहज रूपमा पुस्तौँ पुस्तादेखि सुसेल्लै आएको छ । लोकगीतको रचना कस्ले र कहिले गरेको हो भन्ने कुनै निश्चितता हुँदैन । लोकगीतको स्रष्टा पार्श्वभूमिमा रहेको हुन्छ, त्यसैले यो कुनै व्यक्तिको रचना नभई लोकको साभा रचना हो । प्रारम्भमा कुनै व्यक्तिले सिर्जना गरेता पनि विस्तारै एक कान दुई कान मैदान हुँदै लोकगीतले आफ्नो सञ्जाल बढाउँछ र लोक सिर्जनामा परिवर्तन हुँदै जान्छ । समयको गतिसँगै लोकगीतले एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा र एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सदैँ जाँदै कतिपय आफ्नो मौलिक स्वरूप, संरचना, लय र भावमा परिवर्तन गर्दै जान्छ । त्यसैले

लोकगीतको रचयिता अज्ञात हुन्छ र प्रत्येक पुस्ता र भेगमा सर्दा यसको बाह्य र आन्तरिक कलेवरमा समेत सूक्ष्म रूपले परिवर्तन देखा पर्दछ । लोकगीत जन जिब्रोमा रहने र मौखिक परम्परामै हुर्कने भएकोले यसको रचनाकार सधैँ लुप्त हुन्छ । यसरी हेर्दा रचनाकार अज्ञात हुनु लोकगीतको प्रमुख विशेषता हो ।

३.२.२ मौखिक परम्परा र गतिशीलता

लोकगीत भावनाको लयात्मक अभिव्यक्ति हो । मानवीय मुखबाट उच्चरित सुललित आवाज लोकगीत हो । लोकगीतलाई लिपिबद्ध गरिएमा लोकगीत रहदैन, त्यो मृत्यु हुन्छ भन्ने भनाईबाट पनि लोकगीत मौखिक रूपमै रचना हुन्छ र मौखिक परम्परामै जीवन्त रहन्छ भन्न सकिन्छ । लोकगीत एक जिब्रोबाट अर्को जिब्रोमा, एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा र एक ऋतुचक्रबाट अर्को ऋतुचक्रमा हस्तान्तरित हुँदै जाने भएकोले यो एक गतिशील विधा हो । गतिशीलताकै कारण लोकगीतका केही सूक्ष्म रूपमा थपघट हुने हुँदा लोकगीत एक परिवर्तनशील विधा पनि हो । त्यसैले मौखिक परम्परामै रहेर पनि गतिशील र परिवर्तनशील हुनु लोकगीतको अर्को मुख्य विशेषता हो ।

३.२.३ मौलिकता र सरलता

लोकगीतमा लोकभाषा, लोकभावना, लोकविश्वास, लोकपरिवेश, लोक धर्म संस्कृति, लोकका मूल्य मान्यता झल्कने भएकाले यो आफ्नै मौलिकताको दर्पण बनेको हुन्छ । सिद्धान्त रहित साधारण जनबोली, सरल र सहज शब्दबान्कीको भरपुर प्रयोग गरिने हुँदा लोकगीत जो कोहीका लागि पनि सरस र बोधगम्य हुन्छ । स्थानीय लोक मानिसले भोगेका जीवन अनुभूति र भावनालाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरिने हुँदा लोकगीतमा पर्याप्त मौलिकपन हुन्छ भने लोकगीतमा व्यक्त हुने लयले हृदयलाई सहजै छुन सकेको हुन्छ । त्यसैले मौलिकता र सरलता पनि लोकगीतको अर्को वैशिष्ट्य हो ।

३.२.४ सामूहिक भावभूमि

लोकगीत लोक भावनाको दर्पण हो । कुनै व्यक्ति रचनाकारले लोकगीतको रचना गरे पनि यसमा निर्वैयक्तिकता रहन्छ । लोकगीतले सदैव वैयक्तिकताबाट माथि उठेर सामूहिकतालाई आत्मसाथ गर्दछ । यसमा कुनै किसिमको सीमा बन्ध हुँदैन । कुनै एक व्यक्तिले गुणगुनाएको गीतमा सामूहिक भावको प्रतिनिधित्व रहेको हुन्छ । त्यसैले पनि लोकगीत सामूहिक मानवीय भावनालाई अभिव्यक्त गर्ने सशक्त माध्यम हो । बौद्धिकता भन्दा

हार्दिक पक्षलाई बढी जोड दिने भएकाले लोकगीत निकै लयदार हुन्छ । एक ठाउँमा प्रयुक्त लोकगीत सामूहिक सम्पत्तिको रूपमा रहेको हुन्छ । समाजमा भए गरेका घटना, लोकले अनुभव गरेका सुख दुःख, घात प्रतिघात, विजय पराजय, हर्ष उल्लास आदि सामूहिक अनुभूति नै लोकगीतको भावभूमि भएकाले लोकगीत कुनै व्यक्तिको पेवा नभई सामूहिक निधिको रूपमा रहेको हुन्छ ।

३.२.५ स्वच्छन्दता

शास्त्रीय बन्धनरहित, गण, छन्द, रस र अलङ्कारको साँघुरो तालमेल भन्दा बाहिर रहेर लोकगीतमा भावना र कल्पनाको उन्मुक्त उडान गरिएको हुन्छ । त्यसैले लोकगीत कुनै पनि निर्धारित नियममा बाँधिएको हुँदैन । लोक जीवनले आफैँ पहिल्याएको ताल र लयमा लोक प्रकृतिको महिमा गान गाइने हुनाले लोकगीतमा समय र परिस्थिति अनुसार लोकका अनुभूति र भावना जे-जस्तो भाकामा प्रस्फुटन हुन सक्छन् त्यसरी नै प्रस्फुटन हुन पाउँछन् । जसमा विविध वातावरण अनुसार सहज र सरल रूपमा आएका हृदयका उद्गारले अर्को हृदयलाई सजिलै छुन सक्छन् । तर शास्त्रीय नियम र अनुशासनमा रहेर लोकगीतको सिर्जना गर्ने हो भने लोकका वास्तविक भावना र विश्वास अटाउन सक्दैनन् । त्यसैले स्वच्छन्दता हुनु लोकगीतको मौलिक विशेषता हो ।

३.२.६ स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्ति

लोकगीत जनसाधारणको परिस्थितिजन्य उपज हो । जसमा दुःख सुख, उकाली ओराली, डाँडा भञ्ज्याङ्ग अनि चौतारी, हर्ष विस्मात, रोदन तथा क्रोदन आदि भावना अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । यो कुनै पूर्व तयारीका साथ गरिने सिर्जना होइन । जीवन भोगाइका क्रममा घाँस दाउरा काट्दा, खेती पाती लगाउँदा, मेलापर्व जाँदा, नाँचगान गर्दा, ढिकी जाँतो गर्दा, जतिखेर पनि जहाँ पनि प्रस्फुटित हुन सक्छ । यसमा दुरूहता र कृतिमता हुँदैन । शिक्षित, अशिक्षित, बालक, युवायुवती र वृद्ध जसले पनि लोकगीत गाउन सक्छ । त्यसैले लोकगीत सर्वव्यापी र स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्ति हो ।

३.२.७ कथन विविधता

लोकगीतको कथन एकै प्रकारको हुँदैन । जुन समय परिस्थिति एवम् अवसरमा जे जस्तो लय र भावको आवश्यकता पर्दछ सोही अनुरूप विभिन्न स्वरूपमा लोकगीत विभिन्न लय, ढाँचा र शैलीमा गाउन सकिन्छ । लोकजीवनका विभिन्न पक्षहरू जस्तै : संस्कारगत

गीत, चाडवाडमा गाइने गीत, प्रेम प्रसङ्गमा गाइने गीत, मेला उत्सव तथा धर्म कर्ममा गाइने गीत फरक फरक प्रकारका हुन्छन् । लोकगीतको शैली, स्वरूप र लयका दृष्टिले जस्तै : एकोहोरी, दोहोरी, घाँसे, तीजे, मालश्री, असारे, मागल, रसिया, देउडा जस्ता गीतमा एकै प्रकारको कथनकला हुँदैन । त्यसैले कथनगत विविधता पनि लोक गीतको अर्को प्रमुख विशेषता हो ।

३.२.८ विषय तथा भावगत विविधता

लोकजीवनका अनेकौं अनुभूतिहरूलाई लोकगीतले आफ्नो भावभूमि बनाएको हुन्छ । परम्परादेखि लोक विश्वासमा प्रचलित मूल्य-मान्यता, रीतिरिवाज, धर्म-कर्म, जन्म-मृत्यु, मिलन-विछोड आदि विभिन्न विषयलाई लोकगीतमा समेट्न सकिन्छ । यसका साथै मानवीय भावहरू जस्तै : दुःख-सुख, हर्ष-उन्माद, दया-माया, रिस-राग, सहमति-असहमति, चाहना र अनुरोध आदि जस्ता भावनात्मक विचारलाई सुरिलो र मीठो लयमा गाउन सकिन्छ । त्यसैले लोकगीत कुनै निश्चित विषय र भावकेन्द्र नभई सर्वत्र व्यापक रहेको हुन्छ ।

३.२.९ स्थानीयताको प्रभाव

लोकगीत सबैको साझा सम्पत्ति हुँदाहुँदै पनि सूक्ष्म रूपमा स्थानीय छाप परेकै हुन्छ । कुनै पनि ठाउँमा प्रचलित लोक गीतमा त्यहाँको, बोलीबचन, शब्द, थैगो, शैली, मूल्य मान्यताको समावेश भएकै हुन्छ । लोकले शिष्ट मानक नेपाली भाषा भन्दा त्यहाँको ग्राम भाषाको प्रयोग गरेको हुन्छ । स्थानीय नाम, त्यहाँको वातावरण तथा सेरोफेरोका प्रभाव लोकगीतमा पर्न जान्छ । त्यसकारण स्थानीयताको प्रभाव पनि लोकगीतको एक महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

३.२.१० प्रकृति चित्रण

लोकगीतमा हाम्रो वरपर रहेको सेरोफेरो र वातावरणको जीवन्त चित्रण गरिएको हुन्छ । त्यसैले पनि लोकगीतले प्रकृतिसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ । वर्षभरीका विभिन्न ऋतुमा देखिने प्रकृतिका विभिन्न दृश्यलाई लोकगीतमा वर्णन गरिएको हुन्छ । प्रकृतिसँग तादाम्य भई हार्दिक अभिव्यक्ति पोख्ने क्रममा आफ्ना आँखाले देखेका र जीवनमा भोगेका अनुभूतिलाई लोकजीवनले टपक्क टिपेर गेयात्मक रूपमा प्रकट गर्दछ । फलतः प्रकृतिसँगै देखिने वसन्तको हरियाली, वर्षाको झरी, बादल, कुहिरो, बिजुली, खोला, भिरपाखा आदिको

वर्णन लोकगीतमा गरिएको पाइन्छ । यसरी लोकगीतमा प्रकृतिको चित्रण व्यापक पाइनु यसको अर्को विशेषता हो ।

३.२.११ मनोरञ्जनात्मक तथा उपदेशात्मक

लोकगीतमा लोक भावनाको अभिव्यक्ति मनोरञ्जन तथा उपदेश दिने उद्देश्यले गरिएको हुन्छ । जीवन भोगाइका सुस्केराहरूलाई मीठो लयमा सुन्दा सुनाउँदा जो कोही पनि मन्त्रमुग्ध भएरै छाड्छ । जसबाट परम्परादेखि चल्दै आएका रीति-रिवाज, मूल्य-मान्यता, धर्म-संस्कृति र संस्कारको जगेर्ना हुनुको साथै लोकवासीलाई मनोरञ्जन, अर्ती, उपदेश, शिक्षा, ज्ञान आदि प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा प्राप्त हुन जान्छ । त्यसकारण मनोरञ्जनात्मक तथा उपदेशात्मक पनि लोकगीतको छुटाउनै नहुने विशेषता हो ।

३.३ लोकगीतका तत्त्वहरू

लोकगीत आफैमा एक संरचना हो । हरेक विधाहरूमा आ-आफ्ना संरचनात्मक घटक एवम् प्रस्तुतिगत तत्त्वहरू भए जस्तै लोकगीतमा पनि विभिन्न तत्त्वहरू समाविष्ट हुन्छन् । लोकगीतका तत्त्वहरू के-के हुन् ? र कुन कुन तत्त्वहरूको संयोजनबाट लोकगीतको निर्माण हुन्छ ? भन्ने कुराको ठोस प्रमाणित तर्क दिन सकिदैन, तर पनि यस बारेमा केही विद्वानहरूले आ-आफ्ना विचार अगाडी सारेका छन् ।

राप्तीका लोकगीतमा विद्यावारिधि गर्ने नेपाली लोकगीतका विश्लेषक गोविन्द आचार्यले लोकगीतका तत्त्वहरूलाई “अनिवार्य तत्त्व (भाषा, साङ्गीतान्मकता, गायक-गायिका, कथ्य/भाव र ऐच्छिक तत्त्व (काव्यात्मकता, रहनी वा थेंगो, निरर्थक अंश, फाँकी, स्थायी-अन्तरा, बाद्य, नृत्य, अभिनय, पहिरन, स्रोत वा दर्शक (आचार्य, २०६० : ३-५) गरी उल्लेख गरेका छन् ।” अर्का अध्येता मोतीलाल पराजुलीले कथ्य विषयवस्तु वा भाव, भाषा, स्थायी, अन्तरा र थेंगो, लय वा भाका र सङ्गीत (पराजुली, २०६० : २१) गरी पाँचवटा तत्त्व उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी अर्का विचारक चूडामणि बन्धुले लोकगीतका तत्त्वहरू - कथ्य, भाषा, चरण वा पद, स्थायी र अन्तरा, रहनी र कथन, लय र भाका (बन्धु, २०५८ : ११५) गरी ६ वटा तत्त्वको उल्लेख गरेका छन् । यिनका साथै नृत्य र बाद्य पनि हुन सक्ने उनको विचार रहेको छ । त्यसैगरी लोक साहित्यका अन्य अनुसन्धानकर्ताहरू मध्ये मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्रदेव गिरीले नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखामा “विषयवस्तु, भाषा, भाव/सन्देश, लय वा भाका, स्थायी र अन्तरा, लोकतत्त्व” (पराजुली र गिरी, २०६८ : ३०-

३१) गरी ६ वटा तत्त्वलाई लोकगीतका अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिएका छन् साथै रहनी वा थेगो, नृत्य र बाजालाई बैकल्पिक तत्त्वको रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

यसरी माथि उल्लिखित लोकगीतका विभिन्न अनुसन्धानकर्ता, अध्येता तथा विचारकहरूका मतहरूलाई दृष्टिगत गर्दै र स्वअध्ययनका आधारमा लोकगीतको संरचनालाई केलाउँदा निम्नलिखित तत्त्वहरू फेला पर्दछन् :

(क) अनिवार्य तत्त्वहरू : (१) विषयवस्तु (२) भाषा (३) भाव वा सन्देश (४) लय वा भाका (५) स्थायी र अन्तरा (६) रहनी वा थेगो ।

(ख) ऐच्छिक तत्त्वहरू : (१) सङ्गीत (२) नृत्य (३) अलङ्कार र प्रतीक

३.३.१ अनिवार्य तत्त्व

(१) विषयवस्तु

विषयवस्तु लोकगीतको भावभूमि हो । यसलाई कथ्य पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । लोक जीवनका कुनै न कुनै पक्षलाई लोकगीतमा समेटिएको हुन्छ । “त्यो विषय सामाजिक, धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, मनोवैज्ञानिक, आर्थिक आदि जे पनि हुन सक्छ” (पराजुली र गिरी, २०६८ : ३०) । त्यसैले कुनै निश्चित सीमा बन्दमा नरही, अथवा लोकजीवनको कुनै एक पक्षमा मात्र केन्द्र नभई गाउँदेखि शहर सम्म, भेला देखि मेलासम्म, पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, बालक, युवायुवती र बृद्धा तथा जन्मदेखि मृत्यु सम्मका यावत लोक अनुभूतिको चित्रण लोकगीतमा हुन सक्छन् । अझ भन्नु पर्दा लोकगीत लोकजीवनको घामछाँया बनेर प्रस्फुटन भएको हुन्छ । त्यसकारण विषयवस्तु विनाको लोकगीत कल्पना पनि गर्न सकिदैन ।

(२) भाषा

लोकगीत भाषिक अभिव्यक्तिको सुललित कला हो । मानव अन्तर्मनका भावना र अनुभूतिलाई आपसमा आदान-प्रदान गर्नका निम्ति प्रयोग गरिने मानव उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित याद्विच्छक सार्थक ध्वनिहरूको समूह नै भाषा हो । भाषाले नै तरल भावनालाई मूर्त रूप दिन्छ । फलतः लोकगीत पनि लोक भावनाको दर्पण भएकाले भाषा विना लोकगीतको जन्म हुन सक्दैन । लोकगीतमा प्रयोग हुने भाषा अन्य विधामा प्रयोग हुने भाषा भन्दा फरक हुन्छ । लोकगीतमा भाषाको कथ्य रूप तथा सुन्दर पक्षलाई महत्त्व दिइन्छ

भने कोमल पद-पदावली, लयात्मक तथा लोकप्रचलित सरल एवम् सुललित भाषाको प्रयोग लोकगीतका लागि उपयुक्त मानिन्छ । “यसमा भर्रा, सड्ला, मौलिक शब्द हुनाका साथै अनुकरणात्मक र निपात तथा थेगा र असचेत रूपमा नै भए पनि लक्षणा र व्यञ्जनाका अन्त्यानुप्रास तथा उपमा, रूपक आदि अलङ्कारको प्रयोगले विछट्टै स्वादिलो बनेको हुन्छ” (पौड्याल, २०६७ : २५) । भाषा नै लोकगीतको संवाहक तत्त्व भएकाले यसमा खारिएको, माभिएको, जनसाधारणले पचाएको छरितो भाषाको प्रयोग हुन्छ ।

(३) भाव वा सन्देश

भाव वा सन्देश लोकगीतको केन्द्रीय तत्त्व हो । कुनै पनि लोकगीतमा केही न केही सन्देश रहेकै हुन्छ । लोकगीतमा भाव वा सन्देशका माध्यमबाट लोक जीवन दर्शनलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । साधारणतया लोकगीतमा “लोकवासीले भोगेका सुख दुःखका, हर्ष विस्मात, प्रेम, पीडा, गरिब धनीका क्रियाकलाप, गाउँवेशी हिमाल पहाडका, मेलापातका, उकाली ओरालीका अनुभवजन्य अभिव्यक्तिहरूका साथै शासन व्यवस्था, स्वतन्त्रता र निरङ्कुशता, राष्ट्रियता र स्वाभिमानका स्वभाविक र प्रभावकारी सन्देशहरू लोकगीतमा भ्याम्मिएर आएका हुन्छन्” (आचार्य, २०६७ : ३३९) । थोरैमा धेरै सन्देश दिन सक्ने भएकाले लोकगीतमा भावको सघनता पाइन्छ । जेहोस् मनका भावनालाई कुनै विषयसँग गाँसेर ठोस् रूप दिने हुँदा भाव वा सन्देशलाई लोकगीतको मुख्य तत्त्वको रूपमा लिइन्छ ।

(४) लय वा भाका

लय अथवा भाका लोकगीतको प्राण तत्त्व हो । एउटै गीतलाई पनि विभिन्न भाकामा गाउन सकिन्छ । भाकागत भिन्नताकै कारण विभिन्न लोकगीतहरू छुट्टिन्छन् । जस्तै : पूर्वेली भाका, पश्चिमेली भाका, देउडा, भाका, काँठे भाका, ठाडो भाका, तेस्रा भाका, छोटो भाका, लामो भाका आदि लयगत विविधताकै कारण छुट्टिन सकेका हुन् । यी आफ्ना भाका र लयले नै सम्बन्धित गीतको मौलिकता कायम राख्दछन् । कतिपय भाकाहरू गीतको थेगोसँग पनि जोडिएर आएका हुन्छन् । जस्तै : चच भाका, साँलै जो भाका, स्यानीमालै भाका आदि भाका थेगोसँग जोडिएर आएका देखिन्छन् । “गायनसँग सम्बन्धित तान, राग, अलाप, ताल, सुर, स्वर आदिको आरोह अवरोहले लयमा भिन्नता ल्याउने गर्छ । लोकगीतका लय वा भाकाका आधारमा भ्याउरे, सवाई, सेलो, रसिया, रन सन्देश, लल्लोरी दोहा आदि नामकरण पनि गरिएको पाइन्छ” (पराजुली र गिरी, २०६८ : ३०-३१) । लयलाई लोकगीतले अङ्गाल्ने गेय

छन्द पनि भन्न सकिन्छ । जसले लोक श्रोताहरूलाई भावनात्मक गहिराइमा पुऱ्याएर रागात्मक अनुभूति दिनुका अतिरिक्त भावनाको परिवर्तन गर्दछ । यसका साथै लयले गीतको निजी रूप प्रदान गरी स्वर सङ्गीतको मोहनी लाग्दो स्थितिमा पुऱ्याउने हुँदा लोकगीतका तत्त्वहरू मध्ये लय वा भाकालाई विशिष्ट कोटीमा राखिन्छ ।

(५) स्थायी र अन्तरा

लोकगीतमा स्थायी र अन्तराको विशेष महत्त्व रहेको हुन्छ । पटक पटक दोहोरिने लोकगीतको मूल अंशलाई स्थायी भनिन्छ । यसलाई टेको, रिटक, दुआ, छोपुवा, ध्रुवपद आदि भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । यसले गीतको भाका र लय निर्धारण गर्ने काम गर्दछ । स्थायी पद पछि गाइने मूल कथ्यलाई अन्तरा भनिन्छ । यसलाई फल, गेडा, वा चरण पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । अन्तरा दोहोरिदैन र गीत गाउने क्रममा नयाँ नयाँ अन्तरा जोड्दै गीतलाई विस्तार गर्ने काम गरिन्छ । वास्तवमा गायकले भन्न खोजेको मुख्य सन्देश यस खण्डमा रहन्छ । “स्थायी प्रायः समूहले द्रुत लयमा गाउने गर्छन् र नाचमा यसले तीव्र गतिलाई आमन्त्रण गर्दछ । अन्तरा प्रायः एक जनाको विलम्बिन लयमा विस्तारै गाउने गरिएको पाइन्छ” (पराजुली र गिरी, २०६८ : ३१) ।

स्थायी र अन्तरालाई अर्को शब्दमा चरण वा पाउ पनि भन्न सकिन्छ । लोकगीतका विभिन्न तत्त्वहरू मध्ये चरण वा पाउ पनि अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । “लोकगीतको एक चरण एक पाउ हो र यो गीतको स्वरूप अनुसार छोटो वा लामो हुन सक्छ । प्रायः एउटा चरणको अर्को चरणसँग तुक मिलाइएको हुन्छ । यी दुई चरणमा पनि पहिलोलाई फेद र दोस्रोलाई टुप्पो भनिन्छ” (बन्धु, १०५८ : ११६) । यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय गीतहरूमा दुवै चरण प्रासङ्गिक रूपले सम्बद्ध देखिन्छन् भने कतिपय गीतमा भने असम्बद्ध पनि देखिन्छन् । तर पनि दुवै चरणको तुक मिलाइएका गीतहरू अलि बढी प्रचलित हुन्छन् र यस्ता गीतहरू सुन्दा पनि बढी मीठा लाग्दछन् ।

(६) रहनी वा थैगो

लोकगीतलाई आकर्षक बनाउन, ध्वन्यात्मकता ल्याउन, अलङ्कारिकता थप्न तथा लयलाई गति प्रदान गर्नका लागि गीतको पङ्क्तिको आरम्भ, मध्य वा अन्त्यमा बारम्बार दोहोरिएर आउने पद, पदावली वा शब्दलाई रहनी वा थैगो भनिन्छ । यसलाई बथन पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । यस्ता थैगोले गीतको प्रवाह र छन्द निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका

खेल्दछन् । “यस्ता थेगोहरू केही सम्बोधनका रूपमा देखिन्छन् भने केही अनुकरणात्मक एवम् उद्गार बोधक शब्दका रूपमा देखिन्छन् । उदाहरणका निम्ति ए साइँला, ए काली, नानीले, निर्मायाँ, साँलैज्यू, लालीमै, साइँली जस्ता शब्दहरू सम्बोधनका र ए बरै, बरिलै, ए दैब, नारान आदि उद्गारबोधक एवम् हुर्, च्याट्ट, ठ्याक्कै, किर्किट्याक्क, लरिलरिलै, ठ्याम्मै जस्ता अनुकरणात्मक शब्दलाई लिन सकिन्छ” (डाँगी, २०६० : २६) । यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय गीतहरू थेगो बिहिन पनि हुने भएकाले रहनी वा थेगोलाई लोकगीतको ऐच्छिक तत्त्वको रूपमा लिइन्छ । लोकगीतमा प्रयुक्त थेगोहरू कतिपय निरर्थक पनि हुने गर्दछन् ।

३.३.२ ऐच्छिक तत्त्वहरू

(१) सङ्गीत

लोकगीतका तत्त्वहरूमध्ये सङ्गीत एक ऐच्छिक तत्त्व हो । “सङ्गीत शास्त्रमा सङ्गीत भन्नाले वाद्य, नृत्य र गीत भन्ने बुझिन्छ” (आचार्य, २०६० : ६) । सङ्गीत आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ । सामान्यतया गीत गुनगुनाउँदा आउने मधुरता, सुललित तथा शब्दमा अन्तर्निहित मोहकता आन्तरिक सङ्गीत हो भने विभिन्न वाद्य साधनको प्रयोगबाट निस्कने ध्वनिजन्य आवाजलाई बाह्य सङ्गीत भनिन्छ । लोकगीतमा यी दुवै प्रकारका सङ्गीत रहन सक्छन् । “लोकगीतहरू पनि विभिन्न ताल, थाट, गीत र रागमा आधारित हुन्छन् भने सङ्गीत शास्त्रले निश्चित गरेका सात शुद्ध स्वर र विकृत स्वरहरूको प्रयोग भेटिन्छ” (आचार्य, २०६० : ६) । कतिपय विद्वानहरूले सङ्गीतलाई लोकगीतको अनिवार्य तत्त्व र सङ्गीत बिना लोकगीतको कल्पना गर्न नसकिने बताए तापनि बाह्य सङ्गीत बिना पनि लोकगीतहरू सहजै गाउँन सकिने भएकाले सङ्गीतलाई लोकगीतको ऐच्छिक तत्त्वको रूपमा राख्नु उचित देखिन्छ ।

(२) नृत्य

नृत्य लोकगीतको अर्को वैकल्पिक तथा ऐच्छिक तत्त्व हो । साधारणतया “शरीरका विभिन्न चेष्टा या मुद्राहरूको विन्यासद्वारा कुनै भाव प्रस्तुत गर्नु वा भावको अनुकरण गर्नु” (पराजुली, २०६३ : १) लाई नृत्य भनिन्छ । अर्को अर्थमा गीतको भाव र ताललाई ख्याल गर्दै गरिने आङ्गीक अभिनयलाई नृत्य भन्न सकिन्छ । गीतमा प्रयुक्त भाव र विचारलाई अभ्र सरल तथा हाउभाउपूर्ण तरिकाले अभिव्यक्त गर्नको लागि नृत्यको विशेष महत्त्व रहेको हुन्छ, तथापि नृत्य आफैमा एक छुट्टै विधा हो । “प्रायः लोकगीतमा सामूहिक नृत्यको प्रचलन

पाइन्छ भने कुनै कुनै गीतमा युगल र एकल नृत्य पनि पाइन्छ” (आचार्य, २०६० : ५) । लोकगीतहरू नृत्य सहित र नृत्य रहित दुवै प्रकारका हुन्छन् । नेपाली लोकगीतहरू मध्ये भैली, देउसी, रोपाइँ, दाँइ , घाँसे आदि गीतहरू नृत्य विहिन गाइने गीतहरू हुन् भने रत्यौली, टप्पा, सोरठी, भ्याउरे आदि गीतहरू नृत्य सहित गाइन्छन् । यति हुँदाहुँदै पनि नृत्य बिना गाउँनै नसकिने भने होइन । त्यसैले लोकगीतका तत्त्वहरू मध्ये नृत्यलाई ऐच्छिक तत्त्वका रूपमा लिइन्छ ।

(३) अलङ्कार प्रतीक

लोकगीत आयोजित रचना होइन । त्यसैले यसमा लिखित काव्य कवितामा जस्तो आलङ्कारिक तथा प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति प्राय पाइँदैन । यति हुँदाहुँदै पनि सरल र साधारण शब्दमा भाव गम्भीरता र श्रुति मधुरता भने अवश्य रहेको हुन्छ । लोकगीतमा सुनियोजित तरिकाले समावेश भएका अर्थालङ्कारका रूपमासँगै उपमा, रूपक र शब्दालङ्कारका रूपमा अनुप्रास तथा विभिन्न प्रतीकहरू स्थानिय परिवेशमा व्यवहृत हुने वस्तुहरूबाट आफैँ जुरेका हुन्छन्, जसले जो कोहीलाई पनि मन्त्र मुग्ध पार्दछन् । अनुप्रासयुक्त यस्ता लोकगीतहरूमा भावको सघनता पाइन्छ । तथापि लोकगीत जनसाधारणको लयात्मक शब्दभण्डार भएकाले यसमा अलङ्कार र प्रतीकहरू हुनै पर्छ भन्ने केही छैन । त्यसैले अलङ्कार र प्रतीकलाई पनि लोकगीतको अर्को ऐच्छिक तत्त्वको रूपमा लिइन्छ ।

३.४ लोकगीतको वर्गीकरण

मानवीय सभ्यताको उषाकालदेखि मौखिक परम्परामा हुर्कदै र लोकवासीसँग नजिकको नाता गाँस्दै अगाडी बढेको लोकगीतले व्यापक क्षेत्र ओगटेको छ । लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्ये सबैभन्दा प्रिय र सम्पन्न विधा मानिने लोकगीत विधालाई कुनै निश्चित मापदण्डका आधारमा वर्गीकरण गर्नु निश्चय पनि सजिलो छैन । अन्य कतिपय देशमा लोकगीतका बारेमा वैज्ञानिक अध्ययन धेरै भए तापनि नेपालको सन्दर्भमा भने ज्यादै थोरै काम भएको तथ्य पाउन सकिन्छ । पर्याप्त मात्रामा नेपाली लोकगीतको अध्ययन अनुसन्धान हुन नसके पनि नेपाली लोकगीतका अध्येताहरूले आ-आफ्नै दृष्टिकोणबाट नेपाली लोकगीतलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्ने प्रयास भने गरेका छन् । लोकगीतमा विविधता, बहुरूपता, वस्तुसत्यता तथा क्रमिक नित्य नवीनता पाइँदै

जाने भएकाले नेपाली लोकगीतका अध्येताहरूले आफू पूर्वका वर्गीकरणका आधारलाई आलोचना गर्दै नयाँ नयाँ वर्गीकरणका आधारहरू पेश गरेका छन् तर पनि ती कुनै आधारहरूलाई सर्वमान्य र पूर्ण भने मान्न सकिदैन ।

यस सन्दर्भमा कतिपय स्वदेशी तथा विदेशी लोकगीतका अध्येता विद्वान्हरूले गरेका लोकगीतका वर्गीकरणलाई छोटकरीमा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

भारतीय लोक साहित्यका विद्वान् सत्येन्द्रले लोकगीतलाई (१) साधारण, (२) अनुष्ठानिक, (३) याचना सम्बन्धी र (४) खेल सम्बन्धी (सत्येन्द्र, १९७१ : ३३५) गरी चार किसिममा वर्गीकरण गरेका छन् । अर्का भारतीय लोकगीतका अध्येता स्वर्णलताले विषयवस्तुलाई आधार बनाएर लोकगीतलाई (१) संस्कार गीत, (२) व्यवसायिक गीत, (३) आवस्यारिक गीत र (४) वैलासिक वा मनोरञ्जन सम्बन्धी गीत (स्वर्णलता, १९७९ : ४५) गरी चार प्रकारमा नै विभक्त गरेकी छन् । यस वर्गीकरणमा केही सैद्धान्तिक आधार देखिन्छ किनभने यसमा प्रायः सबैजसो प्रचलित लोकगीतहरू समावेश भएका छन् । त्यस्तै अर्का अध्येता कृष्णदेव उपाध्याले (१) संस्कार सम्बन्धी गीत, (२) ऋतु सम्बन्धी गीत, (३) व्रत सम्बन्धी गीत, (४) जाती सम्बन्धी गीत, (५) खेल सम्बन्धी गीत र (६) विविध गीत (उपाध्याय, १९९८ : ६३) गरी लोकगीतलाई ६ आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । यसरी भारतीय विद्वानहरूले लोकगीतलाई विभिन्न आधारहरूबाट वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

भारतीय लोकसाहित्यका अध्येता जस्तै कतिपय नेपाली लोकसाहित्यका विद्वान् अध्येताहरूबाट लोकगीतलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्ने कार्य भएका छन् । जसअन्तर्गत काजीमान कन्दडवाले नेपाली लोकगीतलाई जनगीत वा जनकविता भन्दै लोकगीतको प्रस्तुतिकरणलाई आधार मानेर (१) सकर्मक र (२) अकर्मक (कन्दडवा, २०२० : १०) गरी दुई भागमा बाँडेका छन् । लोकगीतको वर्गीकरण गर्ने क्रममा पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' ले (१) लोक सिर्जित गीत, (२) लोक रचित गीत र (३) लोक विषयक गीत (नेपाल 'यात्री', १०३९ : ३३) भनी तीन वर्गमा विभाजन गरेका छन् भने नेपाली साहित्यका समालोचक ईश्वर बरालले अवस्था अनुरूप ऋतु परिस्थितिलाई आधार मानेर लोकगीतलाई मादले, रोदी, छोकडा, टप्पा, लवरी, मालश्री, सिलोक, संगिनी, गाइने, जुवारी, सवाई, बालन, भैलो, देउसी, रत्यौली, बाह्रमासे, प्रभाती, निर्गुण वा भ्याउरे (बराल, २०१० : ९७-१०१) गरी

अठार भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । यस वर्गीकरणले विस्तृत आकार लिएको छ । यिनको यो वर्गीकरणलाई वर्गीकरण भन्नु भन्दा सङ्कलित लोकगीतको टिपोट मान्नु उचित देखिन्छ । अर्का अध्येता टेकबहादुर खत्रीले भने लोकगीतलाई गाउने समय, पर्व, रस आदिका आधारमा निम्नानुसार सात वर्गमा बाँडेका छन् : (खत्री, २०३५ : १७)

- १) वीर रस र करूण रसका लोकगीत - कर्खा
- २) घटनाप्रधान लोकगीत - सवाई
- ३) चाडपर्वका लोकगीत - भैलो, देउसी
- ४) विवाह पर्वमा गाइने लोकगीत - खाँडो, रत्यौली
- ५) नृत्य लोकगीत - देउडा, घाटु
- ६) भजनका रूपमा लोकगीत - बालन, संगिनी
- ७) दोहोरी लोकगीत - घाँसे, असारे इत्यादी ।

लोकगीतको वर्गीकरण गर्ने क्रममा अध्येता तथा समालोचक दयाराम श्रेष्ठले लोकगीतलाई (१) संस्कार सम्बन्धी लोकगीत, (२) ऋतुकालीन लोकगीत, (३) क्रिया सम्बन्धी लोकगीत र (४) विविध लोकगीत (श्रेष्ठ, २०२८ : १५) गरी चार वर्गमा विधाजन गरेका छन् । त्यस्तै लोकगीतका अन्य अध्येता मध्ये धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले (१) सामान्य गीत, (२) संस्कार गीत, (३) ऋतु वा व्रत सम्बन्धी गीत, (४) कर्म गीत, (५) पर्व गीत, (६) लोक नृत्य वा नृत्य गीत र (७) विविध गरी लोकगीतलाई ७ भागमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । कृष्ण प्रसाद पराजुलीले लोकगीतको विषयात्मक वर्गीकरण गर्दै वर्ष चक्र र जीवनचक्र सम्बन्धी लोकगीत गरी दुई किसिमका लोकगीतको बारेमा चर्चा गरेका छन् । वर्ष चक्रका लोकगीतलाई बाह्रमासे लोकगीत र ऋतुकालीन लोकगीत गरी दुई भाग देखाएका छन् भने ऋतुकालीन लोकगीतलाई पनि पर्वगीत र कर्मगीत गरी पुनः दुई भागमा विभाजन गरेका छन् । अर्कोतिर जीवनचक्र सम्बन्धी लोकगीतलाई संस्कार गीत, उमेर अवस्था सम्बन्धी गीत र नृत्य गरी तीन भेद देखाएका छन् (पराजुली, २०५१ : १६) । नेपाली लोकगीतका अर्का अध्येता चूडामणि बन्धुले नेपाली लोकगीतलाई निम्नानुसार तीन आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् : (बन्धु, २०५८ : १२१-१२३)

- (१) सहभागीताका आधारमा (क) एकल गीत, (ख) दोहोरी गीत र (ग) समूह गीत

- (२) लय र भाषाका आधारमा (क) स्थानका आधारमा (कालीपारे, बन्दिपुरे आदि) (ख) जातका आधारमा (बादीगीत, दमाई गीत, गाइने गीत) आदि ।
- (३) प्रकार्यका आधारमा (क) सामान्य गीत (टप्पा, संगिनी, दोहोरी आदि), (ख) विशेष गीत (धार्मिक गीत, अनुष्ठान मूलक तथा संस्कार गीत, ऋतु गीत तथा पर्व गीत, श्रम गीत आदि)

लोकगीतका अर्का अनुसन्धानकर्ता तथा विश्लेषक गोविन्द आचार्यले (प्रस्तुतीकरण, सहभागी, लिङ्ग, उमेर, आख्यान, रस, स्थान, जाति र छन्द एवम् सङ्गीत योजना) (आचार्य, १०६० : ३६) गरी लोकगीतलाई ९ प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । आचार्यको अनुसन्धानको केन्द्र राप्ती अञ्चलका लोकगीतमा सीमित रहे पनि त्यहाँका गीतमा पाइने विशेषता संसारका गीतमा भेटिन्छ भन्ने उनको मत रहेको छ । नेपाली लोकगीतका अन्य अध्येताहरू मध्ये आफू पूर्वका वर्गीकरणलाई दृष्टिगत गर्दै मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्र देव गिरीले लोकगीतको विषय, प्रकार र उद्देश्यलाई समेत समेटेर निम्नानुसार वर्गीकरण गरेको पाइन्छ : (पराजुली र गिरी, २०६८ : ३५)

- १) सामान्य गीत- (क) बाह्रमासे गीत, (ख) बाह्रमासा गीत
- २) विशेष गीत - (क) वर्ष चक्रीय गीत (पर्व गीत र श्रम गीत), (ख) जीवन चक्रीय गीत (संस्कार गीत), (ग) धार्मिक गीत र घ) विविध

यसरी माथि उल्लिखित विभिन्न विद्वान्हरूले लोकगीतलाई विभिन्न आधारबाट वर्गीकरण गरेका छन् । ती आपसमा केही समानता र केही असमानता भए पनि ज्यादै महत्त्वपूर्ण छन् । यिनै वर्गीकरणका ढाँचालाई हेरेर नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण निम्न लिखित आधारमा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

३.४.१ प्रस्तुतिका आधारमा

लोकगीतमा आफ्नै ढाँचाको प्रस्तुति हुन्छ । कतिपय लोकगीतहरू बाध्यसाधन बिना गाइन्छन् भने कतिपय लोकगीतहरू बाद्यवादन सँग गाइन्छ । जस्तै : घाँसेगीत बाद्यवादन बिना गाइन्छ तर भ्याउरे गीत, तीजे गीत, भल पूजा गीत आदि मादल, दमाहा, आदिका साथ गाइन्छ र नाचिन्छ पनि । त्यस्तै भजनका गीतहरू मादल, मुरली, खैंजेडी र मुजुराका साथमा गाइने गरिन्छ ।

३.४.२ स्वरूपका आधारमा

स्वरूपका आधारमा लोकगीतलाई धेरै प्रकारका मानिने गरिए पनि मुख्य तीन प्रकारमा विभाजन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । लोकगीतमा प्रयुक्त आख्यानलाई आधार मानेर हेर्दा आख्यानयुक्त, आख्यानमुक्त र फुट्कर गरी तीन प्रकारका देखिन्छन् । त्यसैगरी आकारका आधारमा हेर्दा मध्य आकार, लघु आकार र लघुत्तम आकारका गरी तीनै आकारका लोकगीतहरू पाइन्छन् ।

३.४.३ विषयवस्तुका आधारमा

लोकगीतको रचना विभिन्न विषयवस्तुमा हुन सक्छ । समाज, समय, उद्देश्य, प्रसङ्ग इत्यादिले गर्दा विषयवस्तुमा फरक देखिन जान्छ । नेपाली लोकगीतलाई हेर्दा भैलो, देउसी, रत्यौली, तीजेगीत, भ्याउरे, टप्पा, ख्याली आदि गीत सामाजिक विषय केन्द्री हुन्छन् भने खाँडो, कर्खा, भजन, धार्मिक तथा ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित हुन्छन् । त्यस्तै बालन, घाटु, सोरठी आदि गीतहरू पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित हुन्छन् ।

३.४.४ कार्यका आधारमा

कतिपय लोकगीतहरू काम विशेषका बेला गाउने प्रचलन छ । ती गीतहरू कामसँगै समबन्धित पनि हुने गर्दछन् । जस्तै : असारमा रोपाईं गर्दा असार, साउनमा कोदो रोप्दा साउने, दाईं गर्दा दाईं गीत, बनपाखामा घाँस काट्दा घाँसे गीत आदि लोकगीतहरू काम विशेषले गाउने गरिन्छ ।

३.४.५ गायन सहभागिताका आधारमा

हरेक लोकगीत आ-आफ्नै प्रकृतिका हुन्छन् । कुनै लोकगीत एक जनाले मात्र गाउने गरिन्छ भने कतिपय लोकगीतहरू युगल अथवा समूह मिलेर गाइन्छ । यसरी लोकगीतलाई गायन सहभागिताका आधारमा हेर्दा एकल, युगल, र सामूहिक गरी तीन प्रकारमा छुट्याउन सकिन्छ ।

३.४.६ स्थानका आधारमा

नेपाल एक भौगोलिक विविधतामय देश भएकाले यी क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले फरक फरक प्रकारका गीतहरू गाउने गरेको पाइन्छ । यसरी स्थान विशेषका

आधारमा हेर्दा नेपाली लोकगीतहरूलाई पूर्वेली लोकगीत, पश्चिमेली लोकगीत, काँठे लोकगीत, देउडा लोकगीत आदि गरेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

३.४.७ उमेर, लिङ्ग र जातिका आधारमा

बालक कालदेखि वृद्धावस्था सम्मका विभिन्न उतार चढावमा फरक फरक भावभूमि भएका लोकगीत गाउने गरिन्छ । बालकहरू खेल खेल्दा, हिड्दा घुम्दा बालगीतहरू गाउँछन् भने युवा युवतीहरू प्रायः मिलन-बिछोड, माया-प्रीति, विरह-वेदना, उत्साह-उमङ्ग आदि विषयवस्तु भएका गीत गाउँछन् । युवा युवतीले गाउने लोकगीतमा शुद्धगारिक भावधारा अलि बढी पाइन्छ । त्यस्तै वृद्धवृद्धाहरूले चित्त शुद्ध गर्न, चिन्ता कामगर्न, थकाई मेट्न विशेष गरेर भजन, घाटु, बालन, सोरठी, सिलोक आदि गीत गाउँदछन् ।

लिङ्ग विशेषका आधारमा पनि लोकगीतहरू फरक फरक प्रकारका हुन्छन् । कतिपय गीतहरू महिलाहरूले मात्र गाउँछन् भने कतिपय गीतहरू पुरुषले मात्र गाउँछन् तर कतिपय गीतहरू दुवैले गाउन सक्ने पनि हुन्छन् । जस्तै विवाहमा गाइने रत्यौली, तीजमा गाइने तीजगीत, धान रोप्दा गाइने रोपाइ गीत, आदि महिलाहरूले मात्र गाउँछन् । त्यस्तै खाँडो, मालश्री, श्याम्भो, दाईँ, सराएँ आदि गीतमा पुरुषहरूको मात्र सहभागिता हुने गर्दछ ।

यसैगरी जातिको आधारमा पनि लोकगीत गाउने गरिन्छ । सिलोक, चुड्का, भजन आदि ब्राह्मण, क्षेत्रीहरूले गाउने गर्दछन् । सोरठी, घाटु आदि मगर, गुरुङ्ग जातिले गाउँछन् भने गाथा र कर्खा विशेष गरेर गन्धर्वहरूले गाउने गर्छन् । भ्याउरे लोकगीत भने सबै जातिले गाउने चलन पाइन्छ ।

३.४.८ रस भावका आधारमा

लोकगीत विशेष गरी मनोरञ्जन तथा उपदेशका लागि गाउने गरिन्छ । तथापि कतिपय अवस्थामा विरह वेदनाले आक्रान्त बनेको बेलामा मनको बह मेटाउन अर्थात मन शान्त पार्नका लागि पनि गीत गाइन्छ । यसरी हेर्दा लोकगीतलाई शृङ्गार, वीर, शान्त, करुण, हास्य आदि रस भावका आधारमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

३.४.९ छन्द एवम् सङ्गीतका आधारमा

छन्द एवम् सङ्गीत योजना लोकगीत वर्गीकरणको अर्को आधार हो । यस अन्तर्गत लोकगीतका श्लोकमा पाइने पङ्क्ति सङ्ख्याका आधारमा दुई पङ्क्तिका गीत, तीन पङ्क्तिका

गीत, चार पङ्क्तिका गीत आदि गरेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । त्यस्तै श्लोकमा निहित अक्षरका आधारमा सम, अर्धसम, विषम तथा गतिका आधारमा मध्य, द्रुत, विलम्बित, मिश्रित गरेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । स्वरका आधारमा शुद्ध स्वरका गीत र विकृत स्वर मिसिएका गीत गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

यी माथि उल्लिखित विभिन्न आधारमा नेपाली लोकगीतको विश्लेषणात्मक वर्गीकरण गरेर पहिचान गर्न सकिन्छ ।

अध्याय चार

सल्यानमा प्रचलित लोकगीतहरूको परिचय र सङ्कलन

सल्यानमा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरूको आफ्नै महत्त्व छ । यहाँ परम्परादेखिनै विभिन्न संस्कार, उत्सव, मेलापर्व र अवस्था अनुसार गाइने गीतहरूले सल्यानी जनमानसको जीवन भोगाइ र समाजको यथार्थलाई चित्रण गरेको पाइन्छ । सामान्यतया संस्कार गीत अन्तर्गत (रत्यौली, आशीका, शोक, तन्त्रमन्त्रगीत), ऋतुकालीन पर्वगीत अन्तर्गत (तीज, मालसिरी, सोरठी, भैली, देउसी), कर्मगीत अन्तर्गत (धान रोपाइ, दाईं, हैसा गीत), बाह्रमासे अन्तर्गत (बालगीत, सिंगारू, टप्पा, भ्याउरे, दोहोरी, ठाडो भाका, ख्याली अनि विविध भाकाका गीतहरू) र धार्मिक गीतहरू सल्यानमा प्रचलित देखिन्छन् । जसको परिचय र गायनको शिलशिलामा लीपिबद्ध गरिएका गीतहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :-

४.१ संस्कार गीत

नेपाल एक हिन्दू अधिराज्य भएकाले हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित विभिन्न मूल्य, मान्यता, नीति तथा संस्कारहरू मान्ने प्रचलन देखिन्छ । मूलतः मानव जातिको गर्भाधानदेखि मृत्युपर्यन्त गरिने विभिन्न संस्कार तथा ती संस्कार अनुरूप गाइने गीतहरूलाई नै संस्कारगीत भनिन्छ । “द्विजातिमा गर्भाधानदेखि मृत्युसम्मका सोःह संस्कार छन् । ती हुन् - गर्भाधान, पुसंवन्, सीमन्तोलयन, जातकर्म, नामकर्म, निस्क्रमण, अन्नप्रासन, कर्णवेध, चूडाकर्म, विद्यारम्भ, उपनयन, वेदारम्भ, केशान्त, समावर्तन, विवाह र अन्त्येष्टि” (पराजुली, २०५७ : २२३-२२४) । यी विभिन्न संस्कार र अवसरसँग विभिन्न प्रकारका गीत गाउँदै नृत्य गर्दै विभिन्न उत्सवहरू मनाउने प्रचलन मानवीय उषाकालदेखि आद्योपान्त प्रचलित देखिन्छन् । संस्कार शब्दले एक प्रकारको स्वच्छता वा शुद्धता लिन अँगाल्ने प्रक्रिया बुझाउँदछ । संस्कृतिले मानवीय विचारमा रहेको कुत्सित कमजोरी, अन्धविश्वास, अवगुण तथा दोषहरूलाई हटाएर परिष्कार वा शुद्ध पार्दै वर्तमान स्थितिमा सुधार गरी भविष्यमा समेत मङ्गलकारी काम गर्न सघाउँदछ भन्ने जनविश्वास नेपाली समुदायमा विद्यमान रहेको पाइन्छ ।

सल्यान जिल्लामा पनि परापूर्व कालदेखि मानिदै आएका यी यावत संस्कारजन्य मूल्य र मान्यताहरू प्रचलित छन् । तथापि वर्तमानको समुदाय आधुनिकता प्रतिको मोहले

गाँजिएको अवस्था छ । परन्तु विवाहमा गाइने रत्यौली गीत, विभिन्न चाडपर्व तथा उत्सव र अवसरहरूमा मान्यजन अग्रजहरूले भन्ने आशीका गीत, बिरामी वा शारीरिक पीडा निको पार्न तान्त्रिक मन्त्र, धामी, भाँक्रीका खेती, थानी मन्सिने तथा मृत्युको कारुणिक पीडा र वेचयनी भुल्न गाइने 'मृत्यु' शोकगीत आदि गीतहरू सल्यान जिल्लामा गाउँने प्रचलन रहेको पाइन्छ । जसको परिचय र प्रस्तुति निम्नानुसार गरिन्छ -

४.१.१ रत्यौली/रतेली गीत

रातमा गरिने मनोरञ्जन प्रधान उत्सवमा गाइने गीत रत्यौली गीत हो । यसलाई कतै कतै रतेली गीत वा ज्युँती गीत पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । साधारणतया रात मूल शब्दमा एली प्रत्यय लागेर रतेली, एउली प्रत्यय लागेर रतेउली र यौली प्रत्यय लागेर रत्यौली शब्दको निर्माण भएको देखिन्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०४० : ११२२-२३) । मूलतः नारी जातिसँग सम्बन्धित रत्यौली गीतको आफ्नै महत्त्व देखिन्छ । विवाहका दिन गाउँका पुरुषहरू दुलही ल्याउन जान्छन् । त्यही समयमा बेहुलाको घरमा गाउँका सम्पूर्ण आइमाईहरू भेला भई रात भरी गरिने स्त्री पुरुषका बीचको प्रेमलीलामा आधारित नाचगान, अभिनय, ठट्यौली आदि रत्यौली हो । रातमा गरिने मनोरञ्जनात्मक उत्सव भएकै कारण यसको नाम पनि रत्यौली रहन गएको अनुमान पनि गर्न सकिन्छ ।

रत्यौली गीतमा चरम शृङ्गार भेटिन्छ । यस बेला छरछिमेकका उमेर पुगेका प्राय लोग्ने मानिसहरू विवाहमा जन्ती जाने हुनाले दुलाहाको घरमा महिलाहरूले मनमर्जी रामराज्य गर्ने मौका भेटाउँछन् (डाँगी, २०६२ : ८२) । साधारणतया रत्यौली खेल्दा दुलहाकी आमा, भाउजू, दिदी, बहिनी, फुपू आदि नारीहरू प्रमुख रूपमा सरिक हुन्छन् । यसका साथै गाउँघरका सम्पूर्ण महिलाहरू भेला भई मीठा-मीठा खानेकुरा खाईसकेपछि रत्यौली खेल थाल्दछन् । यस क्रममा उपस्थित महिलाहरूकै बीचबाट केही महिलाहरू पुरुषहरूको कपडा दौरा, सुरूवाल, भोटी, टोपी, स्टाकोट आदि लगाउँछन्, मोसोको जुँगा रेखी बनाई पुरुष बनेर नाच्दछन् । पुरुषहरूलाई प्रवेश निषेध गर्दै ढोकामा गरायो लगाई घरभित्र रातभर स्वैच्छिक रूपमा चिउँडो मुसार्ने, अङ्गालो मार्ने, स्तनस्पर्श गर्ने, कूचमर्दन गर्ने जस्ता यौनिक क्रियाकलाप निर्भय रूपमा स्वच्छन्द पाराले गर्दै जिस्कँदा जिस्कदै उग्र तथा अश्लील शृङ्गारिकतामा पुगेर मद्दहोषी बन्न पाउँदा एकातिर महिलाहरूमा मनोरञ्जन तथा आत्मा स्वतन्त्रताको आभास हुन थाल्दछ भने अर्कोतिर प्रवेश निषेध हुँदाहुँदै पनि कतिपय पुरुष

ठिटाहरू भने लुकिलुकि मौका, प्वालबाट महिलाहरू नै काल्पनिक पोई बनेर रतिरागात्मक यौनजन्य काम कुराहरू गर्दै गरेको दृश्य हेर्न आतुर भएका देखिन्छन् । मूलतः रत्यौली गीत बाद्यसाधन सहित गरिने सामूहिक नृत्यगीत हो । यौनिकताको चरमउत्कर्ष भल्किने रत्यौली गीतमा कतिपय समाजमा अपाच्य र विकृति ल्याउने खालका शब्दहरू प्रयोग गरिने हुँदा पहिले पहिले रत्यौली गीतको परम्परा सल्यान जिल्लामा व्यापक रूपमा प्रचलित भए पनि हाल भने लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत गीतहरूलाई गायनकै सन्दर्भमा लीपिबद्ध गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ -

४.१.१.१

आधा सगर कालोमैलो आधा सगर जून
यतिबेला दुलैनीले कस्तो गरि हुन् ?
आधा सगर कालोमैलो आधा सगर जून
यतिबेला दुलैनीले लुगा फेरी हुन्
आधा सगर कालोमैलो आधा सगर जून
यतिबेला दुलैनीले औंठी पैरी हुन्
आधा सगर कालोमैलो आधा सगर जून
यतिबेला दुलैनीले पोते पैरी हुन्
आधा सगर कालोमैलो आधा सगर जून
यतिबेला दुलैनी त सङ्गै बसी हुन्
आधा सगर कालोमैलो आधा सगर जून
यतिबेला दुलैनीले सिन्दुर पैरी हुन्

(स्रोत : कल्पना के.सी., दमाचौर-४, सल्यान)

४.१.१.२

लेक लेक धुपी हुन्छ खोला खोला भयाऊ
दुलाकी आमालाई लतारेर ल्याऊ
लेक लेक धुपी हुन्छ खोला खोला भयाऊ
दुलाकी दिदीलाई लतारेर ल्याऊ
लेक लेक धुपी हुन्छ खोला खोला भयाऊ
दुलाकी बैनीलाई लतारेर ल्याऊ
लेक लेक धुपी हुन्छ खोला खोला भयाऊ
दुलाकी फुपूलाई लतारेर ल्याऊ
लेक लेक धुपी हुन्छ खोला खोला भयाऊ
दुलाकी माइजूलाई लतारेर ल्याऊ

(स्रोत : डीला गिरी, मालनेटा -१, सल्यान) ।

४.१.१.३

ओल्ना कुना हेर साथी पल्ता कुना हेर
दुलाकी आमालाई गर्नुहुन्न बेर
ओल्ना कुना हेर साथी पल्ता कुना हेर
दुलाकी दिदीलाई गर्नुहुन्न बेर
ओल्ना कुना हेर साथी पल्ता कुना हेर
दुलाकी बहिनीलाई गर्नुहुन्न बेर
ओल्ना कुना हेर साथी पल्ता कुना हेर
दुलाकी माइजूलाई गर्नुहुन्न बेर

(स्रोत : ललिता वली र कमला वली, राम्री ४, सल्यान)

४.१.१.४

यो घरैको धुरीमा फुर्चे कुपिन्नो
दुलाकी आमालाई पार उभिन्नो
यो घरैको धुरीमा फुर्चे कुपिन्नो
दुलाकी दिदीलाई पार उभिन्नो
यो घरैको धुरीमा फुर्चे कुपिन्नो
दुलाकी बैनीलाई पार उभिन्नो
यो घरैको धुरीमा फुर्चे कुपिन्नो
दुलाकी भाउजूलाई पार उभिन्नो
यो घरैको धुरीमा फुर्चे कुपिन्नो
दुलाकी फुपूलाई पार उभिन्नो
यो घरैको धुरीमा फुर्चे कुपिन्नो
दुलाकी माइजूलाई पार उभिन्नो
यो घरैको धुरीमा फुर्चे कुपिन्नो
आइजौ मलाई रत्यौली पार उभिन्नो

(स्रोत : रेनुका पुरी, कोटमौला गैरागाउँ -२, सल्यान) ।

४.१.१.५

आज दुला थुक निन्छ दुलैनी हेरेर
भोली दुला सुत्दछ धोको फेरेर
आज दुला काँ गयो रातो सारीमा
हस्याङ्ग फस्याङ्ग गर्च अब कालो भारीमा
दुलाको आँगनीमा भाले भ्यात भ्यात
भोली आउँने दुलैनीको हुन्छ फ्यात फ्यात
अस्यालुका रूखमुनि क्वाँक भाल्या बास
भोली राती दुलैनीलाई पाछै एकै गास
नयाँ चोली छराई पाउजू छम छम
भोली राती दुलैनीको बछै छिटो दम
गोला गोला समाउनीमा हात राखेर
दुला दुलैनी निदाउँछन् बल्ल थाकेर

(स्रोत : बन्दना योगी, कुशमा योगी, कोटमौला ५, सल्यान)

४.१.२ आशीका गीत

सल्यान जिल्लामा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरू मध्ये आशीका गीत पनि एक महत्त्वपूर्ण संस्कार गीत हो । आशीका गीत आशीर्वादसँग सम्बन्धित हुन्छ । घरमा ठूलाबडा तथा मान्यजनहरूले विभिन्न चाडपर्व, उत्सव र अवसरहरूमा आफू भन्दा सानालाई उसको सफल जीवन, सुन्दर भविष्य, उज्जल मनोकामना पूरा होस् भन्ने चाहना व्यक्त गर्दै मङ्गलकारी भावनाका साथ टीकाटाला लगाइदिने क्रममा गाउने/फलाक्ने गीत नै आशीका गीत हो ।

मूलतः आशीका गीत छैटी, ब्रतबन्ध, विवाह जस्ता संस्कार कार्यमा भन्ने गरिन्छ । यसको अलावा दशैमा घरका ठूलाबडाले टीका लगाईदिदा, तिहारको बेला घर आँगनमा आएका देउसी भैलाराहरूले, काखै छोरा हुन्, लाखै घोरा हुन्, दुबो भैं भँङ्गिन्, पाथी भैं मौलाउन्, मनले सोचेको सबै फलिफाप होस् पूरा होस् भन्ने सदासय र चाहना व्यक्त गर्दछन् । घरबेटीबाट यथासक्य धेरै दान दक्षिणा प्राप्त गर्न रिभाउँदा आशीका गीत गाउँने

प्रचलन सल्यानी समाजमा ब्याप्त रहेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा सल्यानमा प्रचलित आशीका गीतलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ -

४.१.२.१ आशीका गीत

सधैं खुशी हुनू	ठूलालाई आदर गर्नु
सधैं सुखी हुनू	सानालाई माया गर्नु
मनले सोचेको पुगोस्	सरस्वतीले बास गरून्
काल, कष्ट नआओस्	लक्ष्मीले बास गरून्
रोग, व्याद नलागोस्	दुबो भैं फैलिनू
काखै छोरा होउन्	पाती भैं मौलिनू
लाखै घोरा होउन्	(स्रोत : दुर्गालाल गिरी, कोटमौला जलेखर्क)

४.१.३ शोक (मृत्यु) गीत

मृत्यु गीत सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोपोन्मुख एक महत्त्वपूर्ण संस्कार गीत हो । यो गीत सर्वत्र गाउँने प्रचलन छैन । रापतीका गीतहरूका विश्लेषक गोविन्द आचार्यले मृत्यु गीत दमाई जातिमा प्रचलित गीत हो भनेता पनि शोधकर्ता स्वयमले पनि देखे भोगेको आधारमा मूलतः गिरी, पुरी, नाथ, योगी, भारती आदि दशनामी जातिहरूले मृत्यु पश्चात गरिने शंकढाल, धर्म जागनको बेला ज्यादै मन्त्रमुग्ध र भावनाले ओतप्रोत हुँदै गाइने स्मृति गीत नै मृत्यु गीत हो । यसलाई मूलतः करुण तथा शान्त रस भावका शब्दहरू वाद्यसाधन सहित र वाद्यसाधन सहित समूहमा गाइन्छ ।

कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएमा मृतकलाई आफ्नो घरभन्दा उच्च, शान्त र सफा ठाउँमा लगेर खाल्टो खनेर पुरिन्छ । यसको लागि पहिले नै निश्चित ठाउँ किटान गरिएको हुन्छ । अन्य जातिहरूको मृत्युमा काठ दिए जस्तै यी जातिहरूमा भने उपस्थित सम्पूर्ण मलामीहरूले मन्त्र जपेको माटो (मट्टी) दिन्छन् । सिपालु व्यक्तिहरू लास पुरेको वरिपरि चिटिक्क पारेर समाधी बनाउँदछन् । जसमा सिमेन्ट, बालुवाले पलस्तर गरेर विभिन्न रङ्ग रोगनले मृतकको नाम, जन्म, मृत्यु जस्ता विभिन्न विवरणहरू लेखिन्छ । मृतकका घर-परिवार, सन्तान, आफन्त तथा शुभेच्छुकहरू हरेक विहान स्नान गरी उक्त समाधी स्थलमा गई धुप रायो बाल्दै मन्त्र जपना गर्दछन् । जोर शङ्क फुकुदै जलधारा दिने, रोट काट्ने, तथा रङ्गीबिरङ्गी विभिन्न पुष्पहरू छर्केर मानौ समाधी एक प्रकारको विवाह मण्डप जस्तो सजिएको

देखिन्छ । यस्तो कार्य एघार दिनसम्म गरिन्छ र एघारौं दिनमा ब्राहमनको तथा छोरी चेलीको हातबाट गौत खाने चोखिने काम गरिन्छ ।

यसरी एघारौं दिनको काम सकेपछि बाह्रौं र तेह्रौं दुई दिन बेलुका ४/५ बजेबाट रातभर धर्मजागन गरिन्छ । पहला कपडा लगाएर जोगीको भेषधारी बनेका बाबाहरू प्याला (रक्सी) को मातमा मदहोष हुँदै रातभर भजन गीतहरू गाउँदछन् । गाउँघरका बालकदेखि बृद्धसम्म सबै सबैको उपस्थिति हुन्छ । यद्यपि अन्य जातिलाई भने यस कार्यमा प्रवेश निषेध गरिएको हुन्छ । ती बाबाहरूको पद निर्धारण गरिएको हुन्छ र त्यस कार्य क्रममा हुने विभिन्न क्रियाकलापको जिम्मेवारी दिइएको हुन्छ । उनीहरूकै अनुमति र हुकुमबाट हरेक क्रियाकलाप गर्ने गरिन्छ । ती बाबाहरू यस्ता प्रकारका गीतहरू गाउँन साह्रै माहीर हुन्छन् । जोगीहरूकै लयमा लय, तालमा ताल मिलाउँदै उपस्थित सम्पूर्ण जनहरूले गाउँदा एक प्रकारको गुञ्जायमान माहोल बन्दछ । उता भान्सामा केही सिपालु व्यक्तिहरू विभिन्न पक्वाना खानेकुराहरू तयार गर्दै पालैपालो सबैलाई खुवाउँछन् । ज्योत दर्षण गर्न सबैको घुइँचो लागेको हुन्छ । भेटी चढाउँदै ज्योत दर्षण गर्दै मृतकको स्मृति र स्वर्गवासको कामना गर्न पालै पालो जाने गरिन्छ । यस क्रममा पुराना कुराको सम्झना, सान्त्वना, मृत व्यक्तिको गुणगान र उसका असल कार्यको प्रशंसा गरिन्छ । विडम्बना दैबको लीला जन्मेपछि मृत्यु अवश्य भएता पनि जीवित जस्तै मृतक पनि सुख शान्तमा रहने, ऊ बस्ने आसन बाबरी फूलले सजिएको रत्न जडित र ती वस्तु सत्य युगमा सुनको, त्रेता युगमा चाँदीको, द्वापर युगमा तामाको र कलियुगमा मोतीको हुने कुरा बताउँदै पारलौकिक मङ्गलकामना पनि व्यक्त गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा चौका पूर्दा र ज्योतमा रङ्ग भर्दा गाइने गीत उल्लेख गरिएको छ -

४.१.३.१ चौका पूर्दा गाइने भजन गीत

सत्य जुग मै सुनैकी आसन, सुनैकी बासन
सुनैकी मोतीरानी चौका पूरा याहो जी
सुनैकी कलश थवाया हो जी
द्वापर जुग मै चाँदीकै आसन, चाँदीकै वासन
चाँदीकै मोतीरानी चौका पूरा याहो जी
चाँदीकै कलश थवाया हो जी
त्रेता जुग मै तामैकी आसन, तामैकी बासन

तामैकी मोतीरानी चौका पूरा याहो जी
तामैकी कलश थवाया हो जी
कलि जुग मै मोती कै आसन, मोतीकै बासन
मोतीकै मोतीरानी चौका पूरा याहो जी
मोती कै कलश थवाया हो जी

४.१.३.२ रडको भजन गीत

राम-लक्ष्मण एकै रड, राम-लक्ष्मण एकै रड
रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी, रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी
दिलका जोडी कबै नमिलाना हो जी
काग-कोइली एकै रड, काग-कोइली एकै रड
रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी, रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी
दिलका जोडी कबै नमिलाना हो जी
जोडी ढुकुर एकै रड, जोडी ढुकुर एकै रड
रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी, रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी
दिलका जोडी कबै नमिलाना हो जी
बादल-पानी एकै रड, बादल-पानी एकै रड
रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी, रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी
दिलका जोडी कबै नमिलाना हो जी
धर्ती-आकाश एकै रड, धर्ती-आकाश एकै रड
रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी, रङ्गमा रङ्ग मिलाना जी
दिलका जोडी कबै नमिलाना हो जी

(स्रोत : दुर्गालाल गिरी, तुलसी गिरी, कोटमौला, जलेखर्क)

४.१.४. तन्त्रमन्त्र सम्बन्धी गीत

तन्त्रमन्त्र गीतहरू पनि सल्यान जिल्लामा प्रचलित गीत हुन् । मूलतः सल्यान जिल्ला एक निम्नास्तरीय ग्रामीण जिल्ला भएकै कारण अझै पनि यहाँका कतिपय मानिसहरू शिक्षा दीक्षाको उज्यालोबाट बञ्चित रहेका छन् । प्रापूर्व कालदेखि जनविश्वासमा रहेका प्रचलित तन्त्रमन्त्रहरू अस्पतालको औषधिभन्दा शक्ति शाली हुन्छन् भन्ने मान्यता यहाँका ग्राम नागरिकहरूमा रहेको पाइन्छ ।

भौगोलिक विकटता, उकाली ओराली, प्रयाप्त मात्रामा औषधी नपाईनु तथा अस्पताल पनि टाढा टाढा हुने भएकाले यहाँका बासिन्दाहरू कुनै पनि व्यक्ति विरामी हुँदा प्राथमिक उपचारको रूपमा धामी, भाँक्री र तान्त्रिक कार्य तर्फ अग्रसर हुने गर्दछन् । शरीरका कुनै अङ्ग चड्के मर्केको अवस्थामा मन्त्र जान्ने व्यक्तिले कर्दी, छुराले दुखेको ठाउँमा विस्तारै हिक्राउदै मन्त्रहरू जप्ने गर्दछ । भला उर्छेको बेला भलाको रूखमुनीको माटोलाई धामी, भाँक्री तथा मन्त्र जानेको व्यक्तिले मन्त्र जपेर शरीर भरी लगाउने तथा गाईभैसी विहाय पछि तेस्रो दिनमा दियो बाल्ने चलन यहाँको समाजमा विद्यमान रहेको छ । अलि बढी विरामी भएमा गाउँघरका सबै मान्छे जम्मा भई धामी वा भाँक्रीलाई बोलाउँदछन् । धामी, भाँक्रीले थाल, घन्टी, ढ्याङ्गो सहारामा शरीरभरी कोला, घण्टा, स्याल, गिद्ध, चील आदिको छाला पहिरिएर सारा शरीरमा कम्पन निकाल्दै लयात्मक पाराले मन्त्रोच्चारण गरेर खेती गाउँने गर्दछ । यिनै धामी, काँक्रीहरू कतिपय विरामीहरूका लागि पानी निस्कने मूल भएको ठाउँमा काम्दै विभिन्न मन्त्रहरू फलाक्दै/गाउँदै जान्छन् र कुखुरा, बोका काट्दै दूधको धार तथा धुप चढाउँदै थानीपानी, देउराली मन्सिने गर्दछन् (डाँगी, २०६२ : ८५) ।

यसरी यहाँका जनमानसमा भूतप्रेत, बोक्सी, डाम्नी, मूल देवता, कूल देवता आदि नराज भएमा नजर पर्न गई मानिसहरू विरामी हुने र सन्धो बनाउनाका लागि विभिन्न विधि विधान तथा धामी भाँक्रीको तन्त्रमन्त्र, विन्ती, क्षमायाचनाका साथै भोकबली दिएमा निको हुना जान्छ भन्ने जनविश्वास रहेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा पूजारी, धामी, भाँक्रीहरूले विभिन्न समयमा गाउँने मन्त्र गीतहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ -

४.१.४.१ चड्केमर्केको निको पार्ने मन्त्र

कुनै व्यक्तिको शरीरको कुनै अङ्ग चड्केको बेला अथवा मर्केको बेला निम्नाप्रकारको मन्त्र गीत गाउने गरिन्छ :-

ऊँ नम : शिवाय

घाँटी दुख्या, कम्मर खान्या

तेरो बाचा मैले जान्या

हारलाई जोवन

रक्तलाई रसन

ईश्वर भगवान

महादेउकी बाचा

फट्....फट्..... फट्

४.१.४.२ भला उर्छेको सञ्चोपार्ने मन्त्र

भला एक प्रकारको वनस्पतीको नाम हो । यसको चोप शरीरको कुनै अङ्गमा लागेपछि कुनै कुनै व्यक्तिको शरीर चिलाउने गर्दछ । यसलाई गाउँघरमा भला उर्छेने भनिन्छ । यसरी भला उर्छेको अवस्थामा निको पार्नका लागि निम्नानुसारको मन्त्र जपिन्छ -

फू फू.... फू
ऊम न म : शिवाय
भला, महाभला, रागउठ्ठ्या
रीस उठ्ठ्या, डिस्टा पर्न्या
रातो भला कालो पात
कालो भला रातो पात
गैजा भला तेरो थात
निको होईजा मेरो गाथ
फू फट्

(स्रोत : नोखु गिरी, कोटमौला -७, जलेखर्क)

४.१.४.३ आगोले पोलेको मन्त्र

सल्यानी गाउँघरमा आगोले कुनै व्यक्तिको शरीरको अङ्ग जलेमा निम्नप्रकारको मन्त्र गाउने गरिन्छ -

ओम नम शिवाय !
सुनैकी चुली, रूपैकी ताई
आगो, महाआगो, काँशैको बताई
ईश्वर, महाईश्वर, सर्वेसर्वा
महादेउकी बाचा
फू फू फू फट्

४.१.४.४ गाईभैसी विहायपछि दियो बाल्ने मन्त्र

मुख्य पेशा कृषि र पशुपालनमा आश्रित सल्यानी समाजका मानिसहरू गाई, भैसी विहायको ३ दिन भएपछि दियो बाल्ने गर्दछन् । त्यस क्रममा तेस्रो दिनको दूधमा चामल

राखेर खीर पकाउने अनि देवतालाई चढाउने आफूहरूले पनि खाने गर्दछन् । यस क्रममा यस्तो मन्त्र गाउने गरेको पाइन्छ -

जय गोश्या माता परमेश्वरी
तिमी दाईन्या हुन्, सोभो हुन्
कोहो ? नभन्नू, क्या हो ? नभन्नू
कुचिल पर्ला, काचिल पर्ला
मान्या परम्याश्वरी, तिमी जान्या, तिमी धान्या
खोलावारी, खोलापारी, खेत कम्द
लेख चौर, हर्यो खाँन्या, पर्यो खाँन्या
तिम्रो आडमा दूध हुन्या, दूधबाट दई
दईबाट घ्यू, चोखीपिरी तलाई दिऊ
को हो ? नभन्नू, क्या हो ? नभन्नू
सत्य सत्य गर्नु, सोभो सोभो गर्नु
लाला हुन्छन्, बाला हुन्छन्
धुप खाउला, धार खाउला, पानी खाउला
गोठ होला, घर होला
तल होला, माथि होला
रेख गरे, देख गरे भाल गरे
पानी जत्रै दूधको छिर्की, ठेकाभरी घ्यूको बिकी
रोग नलागोस्, भोग लागोस्
दाना, पानी, घाँस सधै रूचोस्
जय गोश्या माता परमेश्वरी

(स्रोत : भोलाराम डाँगी (धामी), कोटमौला डाँगीटोल)

४.१.४.५ धुप राखी रायोसर्सो फुक्दकाको मन्त्र

शरीरको कुनै अङ्ग दुख्ने गरेमा मन्त्र गरेको रायो सर्सो लगाउने चलन यहाँको समाजमा देखिन्छ । त्यस शिलशिलामा यस प्रकारको मन्त्र जपिन्छ -

ऊम ओम नमो ! ओम नमो
सिंगा, वीर, निरमल घटमै

राघु, पूराना, बातिङ्गे
 वाउवल कटकट गन्या
 हजुरबाउ, हजुरबाउ
 ओभकाजी, कुना भञ्ज्याड
 खुशी, सबखुशी, काँशी, महाकाँशी
 विनय, अध्या, पात
 याहुँ बर्मा
 विष्णु, विष्णु, याहुँ हङ्गीडङ्गी
 सरामै बोलाऊ, लुहाघर, लुहा स्वम्मा
 खुशी भया, प्रसन्न भया
 माता, धर्ती, काजभया आफै
 नरसिंह अरे बाबा
 खुशी भया ! खुशी भया !

४.१.४.६ बिरामी निको पार्दा धामीले गाउँने खेती गीत

गाउँको व्यक्ति अलि धेरै बिरामी भएमा धामी भाक्रीलाई बिरामीको घरमा ल्याएर बिरामी देखाउने धामी, भाक्री बसाउने गरिन्छ । यस क्रममा धामी, भाक्रीले यस प्रकारको खेती गीत गाउँदछन्-

यसो किर्यामा	धुपै र पाइनौ कि ?
कौवै करायो	धारै र पाइनौ कि ?
वीरू डाँरामा	कुचिल पर्ना गयो
गाग्री घन्यानौं	बिचिल पर्ना गयो
सतुर माँकालौ	विचिल पर्ना गयो बिचिल पर्ना गयो
एरी मोस्टा ए	लेख र चारो
एरी मोस्टौ एरी मोस्टा ए	गार बथान
दूध्या मोस्टा ए	जोसै दियानी
हात पाथ्यानी	हौसै दियानी
मुख बिनित्नी	राती रोखालौ
सुन र मेरा हेओ	चुला र घाटीमा

सुन र मेरा बाबा	बालो सिउँदयामा
जीउँदी बोक्सी ए	बाली सिउँदयामा
बरार घुर्यानौ	कोखा काखी दुख्या
के भूल हुन गयो	मुटु पटपट खान्या
के खत पर्न गयो	पेट दुःखी जान्या
कुना र छल कुना दुख्यानी	जीउँदी बोक्सी ए
पर्न गयो नी	मन्यो पितर
यसो र किर्यामा	आईयाँ हेओ आईयाँ
सुना खिरानी	आइजौ ब्राड् आइजौ
साथी र खेलेऊ	आइजौ ब्राड् आइजौ
लाई लहरी	ह ह..... हु
वायु रोखेर	अहाँ अहाँ..... अहाँ
जस्तै गर्ज्या र	उँहु उँहु..... उँहु
उगारी खेल्लु नी	सुइय ह.....ह.....ह
	अहाँ.....अहाँ.....अहाँ

(स्रोत : फौद बहादुर के.सी, (भाँक्री), दमाचौर - १, लामासौरा)

४.१.४.७ खोला/मूल देवताको मन्त्र

कुनै व्यक्तिले भूलबस खोलानाला पानी पधैंरोमा फोहोर गरेमा देउराली लाग्छ भन्ने जनविश्वास यहाँका ग्राम मानिसमा रहेको छ । यस क्रममा खोला/मूल देवतालाई शान्ति बनाउन निम्नप्रकारको मन्त्र गाउने गरिन्छ ।

जय मूल देवता रक्षा गन्या, रखपाल गन्या
वनका थानी, पानी, खोला, नाला, देवी देउराली
सत्यकी हौ परमेश्वरी, सिमखोला
गैरा खोला, खैरा खोला
धुम्लो खोला, सुम्लो खोला
वारी खोला, पारी खोला, ठारी खोला
जहाँकी हौला ता पनि बाली बालकको
जनावरको, मनावरको

अन्जानमा भूलपरी मूल कोट्याउने
 डराउने, कराउने, दिसा गर्ने पिशाव गर्ने
 हुन गयो होला, परमेश्वर
 जानी बुझी वाली बालकलाई
 अजक्याउँने, चिच्याउने, सर्ताल्लिने
 हुन गयो, रून गयो, वाली बालक हो
 सङ्गै बसे हित्र हुन्छ, मित्र हुन्छ, गोरा लाग्छ
 राम्रो हुन्छ, नराम्रो हुन्छ, ओर्को हुन्छ
 फर्को हुन्छ, हाँसो हुन्छ, भगरा हुन्छ
 हुने हुन्छ, नहुने हुन्छ, ए गोला राजा
 गोला रानी, सिंह राजा, सिंह रानी
 जलदेवी, देउराली, थानी पानी
 नाङ्गे छाती, भोको पेट, देश खोजी, भेषखोजी
 धार खानेलाई धजा, धुप खानेलाई धुप
 धजा खानेलाई धजा, खुन खानेलाई खुन
 दिएको छु परमेश्वर,
 हित्त मिल्यो, चित्त मिल्यो
 अबदेखि सन्चो बनाईदेऊ परमेश्वरी

(स्रोत : प्रेम बहादुर ओली (धामी) कोटमौला-७, बुभेरी)

४.२ ऋतुकालीन पर्वगीत

प्राकृतिक अवस्था अनुसार वर्षभरिको वातावरणमा परिवर्तन देखा पर्दछ र तदनुसार वातावरणीय विशेषताका आधारमा ऋतु विभाजन गरिएको पाइन्छ । खास खास ऋतुहरूमा विभिन्न चाडपर्व उत्सवहरू मनाउने नेपाली समाजको प्राचीन परम्परा हो । ऋतु परिवर्तन र यिनै ऋतुअनुरूप विभिन्न चाड र पर्वहरू मनाउँदा गाइने गीतहरूलाई ऋतुकालीन पर्वगीत भनिन्छ । मानव जीवनका हरेक पक्षसँग पर्वहरूको निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । “वसन्तमा शुभ-मङ्गल चाहनु, वर्षामा विपत्तिबाट पार पाउने आकांक्षा राख्नु, शरदमा खुशियाली मनाउनु, हेमन्तमा सङ्घर्ष गर्न सिक्नु, शिशिरको परिवर्तनपछि जीवन सुखको प्रेरणा लिनु आदि यसका उदाहरण हुन्” (पराजुली, २०५७ : १७४) । प्राचीन नेपाली

समाजका अनेकौं उद्देश्य परिपूर्तिका साधनहरू मध्ये चाडपर्वहरू पनि एक हुन् । जसको सम्बन्ध सामाजिक, साँस्कृतिक जीवनसँग ज्यादै नजिक रहेको हुन्छ । नेपाली पर्वहरूको आफ्नो महत्त्व छ । मानवीय जीवनको उषाकालदेखि जीवन भोगाइका क्रममा देवी देवताको उपासन गर्न, ईच्छा चाहना व्यक्त गर्न, वर्षभरिको अनवरत कामको थकानबाट अलिछिन विश्राम लिन घरपरिवार, चेलीबेटी, आफन्तजनसँग मीठो मसिनो खाँदै मनोरञ्जन तथा आत्मीय सद्भाव बढाउन, विपत्तीबाट उन्मुक्त हुँदै मङ्गलकारी सफल भविष्यको मनोकाङ्क्षा व्यक्त गर्न, प्राचीन सभ्यता र संस्कृतिको जगेर्ना गर्न यी आदि उद्देश्यले नेपाली समाजमा धर्म, संस्कार अनुसार विभिन्न चाडपर्व मनाउने प्रचलन रहेको पाइन्छ ।

सल्यान जिल्लामा पनि विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी र धर्मावलम्बीहरूको बसोबास भएकाले ऋतुचक्र सँगै कतिपय साझा र कतिपय आ-आफ्नो संस्कृति र परम्परा अनुरूप विभिन्न चाडपर्व मनाउने प्रचलन रहेको पाइन्छ । मुख्यतया “नववर्ष, गुरुपूर्णिमा, साउने संक्रान्ति, नाग पञ्चमी, कृष्णा जन्माष्टमी, रक्षा बन्धन, तीज, पञ्चमी, सप्तमी, नवदुर्गा - बडा दशै, तिहार, कार्तिक शुक्ल एकादशी, माघे संक्रान्ति, वसन्त पञ्चमी, शिवरात्री, होरी, चैतेदशै र अक्षय तृतीय” (आचार्य, २०६० : ३३) । जस्ता चाडपर्वहरू सल्यानी समाजमा मनाइदै आएको पाइन्छ । तर पनि यी माथि उल्लिखित सम्पूर्ण पर्वहरूमा भजन कृतन गर्ने, गीत गाउँने चलन भने छैन । मुख्य रूपमा ऋतुकालीन पर्वसँग सम्बन्धित तीजमा गाइने तीजगीत, नवदुर्गामा गाइने मालसिरी गीत, तिहारमा गाइने देउसी, भैली तथा सोरठी आदि यहाँ प्रचलित पर्वगीत हुन् । जसको परिचयात्मक चिनारी निम्नानुसार गरिन्छ ।

४.२.१ तीज गीत

नेपाली समाजमा प्रचलित विभिन्न पर्वगीतहरू मध्ये तीजगीत एक ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको तीजपर्वमा गाइने गीत हो । वर्षायाममा पर्ने नेपाली नारी जातिको महान् पर्व हरितालिका तीजको अवसरमा गाइने गीत नै तीजका गीत हुन् । यी गीतहरू वर्षेपिच्छे खासगरी भाद्र शुक्ल द्वितीयादेखि पञ्चमीसम्म गाइन्छन् । विशेषगरी हिन्दू “नारीहरूले सौभाग्य र समृद्धिका निमित्त धार्मिक परम्परा अनुसार शिव पार्वतीको उपासना र पूजागर्ने भाद्र शुक्ल तृतीयाको दिनलाई (हरितालिका) तीज भनिन्छ । यस क्रममा नारीहरू आफ्ना पतिको दीर्घायुको कामना गर्दै ब्रतबसी पूजाआजा गरेर तीज पर्व मनाउने गर्दछन् । तीजको वर्त बस्नाले लोग्नेको आयु बढ्दछ र पति नहुनेले पनि महादेव जस्तै पति पाउँछन् भन्ने

जनविश्वास यहाँका समाजमा पाइन्छ” (डाँगी, २०६२ : ८७) । नारी स्वतन्त्रको अनुभूति महसुस गर्दै वर्ष दिनको पर्वमा नारीहरू शिवपार्वतीको उपासना र भक्ति भाव प्रकट गर्दै द्वितीयाको राती विभिन्न फलफूल मिठोमीठो खानेकुरा (जसलाई दर खाने भनिन्छ) खाएर तीजको दिन निराहार हुन्छन् । बिहानै स्नान गरी रङ्गी विरङ्गी नयाँ नयाँ कपडा लगाएर गाउँ घरका सबै नारीहरू कसैको घर आँगन वा स्कूल चौर र चोकमा भेला हुन्छन् । कतै कतै बाघसाधनहरू पनि नारीहरू बाटै बजाइन्छन् भने पुरुषहरू सहयोगीको रूपमा उपस्थित हुन्छन् । भोक, तीखा, थकानको कुनै पनि प्रवाह नगरी दिनभर नाचगान गरी खुशियाली मनाउने नेपाली सामाजिक नारी परम्परा सरानीय छदैछ तर पनि वर्तमान आधुनिकताले लोक परम्परालाई धमिल्याएको पाइन्छ । यस क्रममा महिना दिन अधिदेखि दर खाने परम्परा, गहना, लत्ता कपडाको होडबाजी तथा उच्चश्रृङ्खल र अश्लील शब्दहरूले ओतप्रोत कामक्रीडाका गीतहरू गाउँने प्रवृत्ति कता कति भित्रिएको पनि देखिन्छ ।

सल्यान जिल्लाका अधिकांश मानिसहरू मध्यम वर्गीय र निम्न वर्गीय भएकाले यहाँका नारीहरूले अनगिन्ती पीडा र व्यथाहरू भोग्नुपरेको छ । घरमा सासुले बुहारीलाई गर्ने नारकीय पशु व्यवहार, नन्द भाउजूका बीचको द्वन्द, पति पत्नी बीच असमझदारी, कान्छी आमाको हेला दृष्टि, दाइजो नल्याएकोमा घरबाट लखेटिनुपर्ने जस्ता यावत कुसंस्कृत कारुणिक पीडाहरू नेपाली चेलीहरू वर्षदिनको तीजमा माइतिको आँगनिमा पोख्दछन् भने माइतीहरू बाटै पनि भए गरेका असमानताका भावनाहरू विनारोकटोक अभिव्यक्त गर्न पछि पर्दैनन् । छोरालाई पढाउँने, छोरीलाई सानैमा नौडाँडा कटाउने, छोराले अंश भोग चलन गर्न पाउने, छोरीलाई खाली हात पराईको घरमा पठाउने, छोरालाई घरको सम्पत्ति र छोरीलाई बोझ मान्ने ग्राम अन्धभक्तहरूको अचेतनालाई नारीहरू करुणतामा सुसेल्दै सबैलाई भावविभोर बनाउँदछन् । यसले एकातिर नारी स्वतन्त्रता र समानताको चेतना जगाउँदछ भने अर्को तिर क्रान्तिकारी भावनाको प्रस्फुटन गर्दछ । त्यति मात्रै नभएर देशमा भएका युद्ध, सङ्ग्राम र विनाश तथा त्यसले निम्त्याएका वेदना, गरिबीले गाँजेर प्राण भन्दा प्रिय पतिसँग छुट्नु पर्दाको कारुणिकता, बाल विवाह, विधुवा जीवन, नारी विक्री वितरण, जस्ता यावत नारी हिसांका घटनाहरू तीज गीतका मुख्य भावभूमि हुन् । प्रस्तुत सन्दर्भमा तीजपर्वमा गाइने त्यस्ता केही सङ्कलित सल्यानी गीतहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ -

४.२.१.१

वर्षदिनको तिजमा आमासँग भेटौंला
मनैको तीर्सना मेटौंला
वर्षदिनको तिजमा बुबासँग भेटौंला
मनैको तीर्सना मेटौंला
वर्षदिनको तिजमा काकासँग भेटौंला
मनैको तीर्सना मेटौंला
वर्षदिनको तिजमा काकीसँग भेटौंला
मनैको तीर्सना मेटौंला
वर्षदिनको तिजमा दाजुसँग भेटौंला
मनैको तीर्सना मेटौंला
वर्षदिनको तिजमा भाउजूसँग भेटौंला
मनैको तीर्सना मेटौंला
वर्षदिनको तिजमा भाइसँग भेटौंला
मनैको तीर्सना मेटौंला
वर्षदिनको तिजमा साथीसँग भेटौंला
मनैको तीर्सना मेटौंला

४.२.१.२

तिजमा माईत जाउँला भनि
सिरफूल किनेई थें
अग्लो डाँडा हेरी हेरी मनै रूवाएँ
न त लिन आयौ न त चिठी पठायौ
माया मान्यौ मेरी आमा एउटी छोरीलाई
तिजमा माईत जाउँला भनि
चन्द्रमा किनेई थें
अग्लो डाँडा हेरी हेरी मनै रूवाएँ
न त लिन आयौ न त चिठी पठायौ
माया मान्यौ मेरी आमा एउटी छोरीलाई

तिजमा माईत जाउंला भनि
 टिकुली किनेई थें
 अग्लो डाँडा हेरी हेरी मनै रूवाएँ
 न त लिन आयौ न त चिठी पठायौ
 माया माय्यौ मेरी आमा एउटी छोरीलाई
 तिजमा माईत जाउंला भनि
 तिलहरी किनेई थें
 अग्लो डाँडा हेरी हेरी मनै रूवाएँ
 न त लिन आयौ न त चिठी पठायौ
 माया माय्यौ मेरी आमा एउटी छोरीलाई
 तिजमा माईत जाउंला भनि
 चुरिया किनेई थें
 अग्लो डाँडा हेरी हेरी मनै रूवाएँ
 न त लिन आयौ न त चिठी पठायौ
 माया माय्यौ मेरी आमा एउटी छोरीलाई
 तिजमा माईत जाउंला भनि
 कल्लीया किनेई थें
 अग्लो डाँडा हेरी हेरी मनै रूवाएँ
 न त लिन आयौ न त चिठी पठायौ
 माया माय्यौ मेरी आमा एउटी छोरीलाई

(स्रोत : लीलावती बुढा, फालाबाङ्ग - २, पिडखोला)

४.२.१.३

त्यो सती खोलीको रङ्गीघाट तरदा
 शिरै लाउनी सिरफूल बगाइ लियो
 खोजिद्यौ बाबाले राखिद्यौ आमाले
 हो म त जोगेनी चलिजाउंला
 त्यो सती खोलीको रङ्गीघाट तरदा
 हातै लाउने चुरिया बगाइलियो

खोजिघौ बाबाले राखिघौ आमाले
हो म त जोगेनी चलिजाउँला
त्यो सती खोलीको रङ्गीघाट तरदा
नाखै लाउने नथिया बगाइ लियो
खोजिघौ बाबाले राखिघौ आमाले
हो म त जोगेनी चलिजाउँला
त्यो सती खोलीको रङ्गीघाट तरदा
गली लाउने तिलरी बगाइलियो
खोजिघौ बाबाले राखिघौ आमाले
हो म त जोगेनी चलिजाउँला
त्यो सती खोलीको रङ्गीघाट तरदा
कानै लाउने यार्लिङ बगाइलियो
खोजिघौ बाबाले राखिघौ आमाले
हो म त जोगेनी चलिजाउँला

(स्रोत : डा. कृष्णराज डी.सी., थारमारे-५, लस्तम)

४.२.१.४

काँ जान्छै मालचरीको बगाल
भगवान्लाई भेटना जान्छौं बरिलै
भगवान्लाई भेटना के-के लग्यौं पावर
फूल, पाती, अछिता, चानन् लग्यौं बरिलै
सुनको छाना ओरेका, चाँदन चौकी बसेका
हाई-हाई भगवान ध्यान बसेका
काँ जान्छै घुघुतीको बगाल
भगवान्लाई भेटना जान्छौं बरिलै
भगवान्लाई भेटना के-के लग्यौं पावर
फूल, पाती, अछिता, चानन् लग्यौं बरिलै
सुनको छाना ओरेका, चाँदन चौकी बसेका
हाई-हाई भगवान ध्यान बसेका
काँ जान्छै गौथलीको बगाल

भगवान्लाई भेटना जान्छौं बरिलै
भगवान्लाई भेटना के-के लग्यौं पावर
फूल, पाती, अछिता, चानन् लग्यौं बरिलै
सुनको छाना ओरेका, चाँदन चौकी बसेका
हाई-हाई भगवान ध्यान बसेका
काँ जान्छै परेवाको बगाल
भगवान्लाई भेटना जान्छौं बरिलै
भगवान्लाई भेटना के-के लग्यौं पावर
फूल, पाती, अछिता, चानन् लग्यौं बरिलै
सुनको छाना ओरेका, चाँदन चौकी बसेका
हाई-हाई भगवान ध्यान बसेका

(स्रोत : खड्गदेवी गिरी, कोटमौला ७, जलेखर्क सल्यान)

४.२.१.५

अरेली वन करेली लायाँ पैराले लैगो
तिजतिका निख्ला खाजा क्या सित खाम्
यत्ति दूद हुँदोहो त यत्ति खाजा खानाम्
हिर भैया काँसीराम भैंसी किनी ल्याम्
भैंसी उतै लोटी मय्यो हरे ! हरे ! राम
चिचिनी लायाँ र पैराले लैगो
तिजतिका निख्ला खाजा क्या सित खाम्
यत्ति दूद हुँदोहो त यत्ति खाजा खानाम्
हिर भैया काँसीराम भैंसी किनी ल्याम्
भैंसी उतै लोटी मय्यो हरे ! हरे ! राम

४.२.१.६

यस्ता नाम्ना चौतारीमा कस्ता राम्ना पिपल
आयो बरै पूव्या हावा पातै फरर
बाबै मेरा नेपाल आमै मेरी प्युठान
किन आउँछै पापी तिज मनै हरर
यस्ता नाम्ना चौतारीमा कस्ता राम्ना वर
आयो बरै पूव्या हावा पातै फरर

बाबै मेरा नेपाल आमै मेरी प्युठान
किन आउँछै पापी तिज मनै हरर

(स्रोत : जीरा चन्द, कोटमौला-७, धनवोट)

४.२.१.७

काँसीका देउताको पितामरको फरिया
फरर फरर फक्यौ बरिलै
आमालाई मैले छोडेर आएँ
सम्भेर मन आज धक्यौ बरिलै
पशुपतिका देउताको पितामरको फरिया
फरर फरर फक्यौ बरिलै
बाबालाई मैले छोडेर आएँ
सम्भेर मन आज धक्यौ बरिलै
बागेश्वरी देउताको पितामरको फरिया
फरर फरर फक्यौ बरिलै
दाइ र भाइलाई मैले छोडेर आएँ
सम्भेर मन आज धक्यौ बरिलै
खैराबाङ्गाका देउताको पितामरको फरिया
फरर फरर फक्यौ बरिलै
दिदी र बैनीलाई मैले छोडेर आएँ
सम्भेर मन आज धक्यौ बरिलै

(स्रोत : नन्दकला गिरी, कोटमौला ७, सल्यान)

४.२.१.८

तिम्ना बाबैको ढाँका वाल्या टोपी
लाउन बाबै ससुरा तिमलाई सुहाउँछ
शिव शिव विष्णु हाम्रा ससुरा
काँसीका जलले जगतै नुहाउँछ
तिम्ना आमैको मखमली चोलिया
लाउन आमै सासु तिमलाई सुहाउँछ
शिव शिव पार्वती हाम्री सासु
काँसीका जलले जगतै नुहाउँछ

तिम्ना दाजुको पिपलपाते भोटी
लाउन भैया देवर तिमलाई सुहाउँछ
शिव शिव विष्णु हाम्री भाउजै
काँसीका जलले जगतै नुहाउँछ

(स्रोत : हिमकुमारी गिरी, कपुरकोट, सल्यान)

४.२.१.९

हे जेठामा दाजुका सातै जोली परेवा
देऊन-देऊन दाजु मलाई जोली परेवा
सिरानीमा राखौंला, कम्मलीले ढाकौंला
परेवैको घुर्की सुनी राती उठौंला
राती पनि उठौंला, मुरी धान कुटौंला
खरी मेरी सासुका सर पुगौंला

हे माईलामा दाजुका सातै जोली परेवा
देऊन-देऊन दाजु मलाई जोली परेवा
सिरानीमा राखौंला, कम्मलीले ढाकौंला
परेवैको घुर्की सुनी राती उठौंला
राती पनि उठौंला, मुरी धान कुटौंला
खरी मेरी सासुका सर पुगौंला

हे साईलामा दाजुका सातै जोली परेवा
देऊन-देऊन दाजु मलाई जोली परेवा
सिरानीमा राखौंला, कम्मलीले ढाकौंला
परेवैको घुर्की सुनी राती उठौंला
राती पनि उठौंला, मुरी धान कुटौंला
खरी मेरी सासुका सर पुगौंला

हे कान्छामा दाजुका सातै जोली परेवा
देऊन-देऊन दाजु मलाई जोली परेवा
सिरानीमा राखौंला, कम्मलीले ढाकौंला
परेवैको घुर्की सुनी राती उठौंला
राती पनि उठौंला, मुरी धान कुटौंला
खरी मेरी सासुका सर पुगौंला

(स्रोत : भागिरथी गिरी (खड्का), बाँफुखोला ९, सल्यान)

४.२.१.१०

घाटपारी मकुदलको बिरूवा
सिमसिमे पानीमा सारम् बरिलै
तिम्रो हाम्रो ज्यादा प्रेम बस्यो
दिनदिनै माया मारम् बरिलै
घाटपारी लाहुरे फूलको बिरूवा
सिमसिमे पानीमा सारम् बरिलै
तिम्रो हाम्रो ज्यादा प्रेम बस्यो
दिनदिनै माया मारम् बरिलै
घाटपारी हजारीको बिरूवा
सिमसिमे पानीमा सारम् बरिलै
तिम्रो हाम्रो ज्यादा प्रेम बस्यो
दिनदिनै माया मारम् बरिलै
घाटपारी च्याङ्ग्या फूलको बिरूवा
सिमसिमे पानीमा सारम् बरिलै
तिम्रो हाम्रो ज्यादा प्रेम बस्यो
दिनदिनै माया मारम् बरिलै
घाटपारी मखमली फूलको बिरूवा
सिमसिमे पानीमा सारम् बरिलै
तिम्रो हाम्रो ज्यादा प्रेम बस्यो
दिनदिनै माया मारम् बरिलै

(स्रोत : एलिशा योगी, दमाचौर-१)

४.२.१.११

सानो-सानो काँकरीको बिरूवा
फुलेर फलेर डाली लपक्यै
माइत जाने सुर सारै नगर
यई हो घर भनेर बस छपक्यै
सानो-सानो सुन्तलाको बिरूवा
फुलेर फलेर डाली लपक्यै
माइत जाने सुर सारै नगर

यई हो घर भनेर बस छपक्कै
सानो-सानो कागतीको विरूवा
फुलेर फलेर डाली लपक्कै
माइत जाने सुर सारै नगर
यई हो घर भनेर बस छपक्कै
सानो-सानो मौसमको विरूवा
फुलेर फलेर डाली लपक्कै
माइत जाने सुर सारै नगर
यई हो घर भनेर बस छपक्कै

(स्रोत : बिमला वली, कोटमौला ७, सल्यान)

४.२.१.१२

डाँडामा लाईदेऊ वर र पिपलु
गैरैमा पच्यो छाँया बरिलै
घरमा मैले आमा छोडी आएँ
बाटैमा लाग्यो माया बरिलै
डाँडामा लाईदेऊ वर र पिपलु
गैरैमा पच्यो छाँया बरिलै
घरमा मैले बाबा छोडी आएँ
बाटैमा लाग्यो माया बरिलै
डाँडामा लाईदेऊ वर र पिपलु
गैरैमा पच्यो छाँया बरिलै
घरमा मैले दिदी छोडी आएँ
बाटैमा लाग्यो माया बरिलै
डाँडामा लाईदेऊ वर र पिपलु
गैरैमा पच्यो छाँया बरिलै
घरमा मैले भाइलाई छोडी आएँ
बाटैमा लाग्यो माया बरिलै

(स्रोत : निर्मला गिरी (वली), बाँफुखोला १ सल्यान)

४.२.२ मालसिरी गीत

हिन्दूहरूको महान चाड बडादशैंको उपलक्ष्यमा विभिन्न देवदेवीलाई पुकारा गरेर गाइने भजन जस्तै गीतलाई मालश्री गीत भनिन्छ । सल्यान जिल्लामा आश्विन शुक्ल प्रतिपदादेखि नौ दिनसम्म नवदुर्गाको पूजागर्ने र दशौँ दिनलाई बडा दशैँ पर्वका रूपमा मनाउने प्रचलन छ । यहाँ “नवदुर्गाका नौ रातमा देवीका नौ रूपको उपासना गरी दशमीका दिन नवदुर्गाको प्रसाद स्वरूप मान्यजनबाट टीका-जमरा लगाउने चलन छ” (आचार्य, २०६० : ३७) । विभिन्न कोट, मन्दिर र घरघरमा गाइने जातिका पुरुषहरू मालसिरी गीत गाउँदै दक्षिणा माग्दछन् भने खास गरेर बाहुन, क्षेत्री जातिका घरघरमा नवरात्री भरी विहान विहान दुर्गा सप्तराती र मालसिरी पाठ गर्ने गरिन्छ ।

मालसिरी शास्त्रीय सङ्गीतमा पाइने मालश्री रागसँग सम्बन्धित देवी स्तुति गीत हो । दिव्योपासना गर्नु, शक्तिकी माता देवीको पूजा आराधना गरी मनग्य धन, दौलत कमाउने इच्छा र अपेक्षाका साथै हुन सक्ने विनासकारी घटना र रोग, ब्याध, काल, कष्टबाट छुटकारा पाउन देवीको शक्तिको आराधना र महिमा गान गाउँदै भविष्यको मङ्गल कामना गरी शुभ शान्तिको आकाङ्क्षा अभिव्यक्त गर्नु र शरदीय यामलाई सङ्गीतमय र मनोरञ्जनपूर्ण बनाउनु नवदुर्गा पूजाको मुख्य उद्देश्य भएकाले यस अवसरमा गाइने मालसिरी गीतमा देवीस्तुति कै सन्दर्भ पाइन्छ । शक्तिको उपासना र देवीको बन्दना मालसिरी गीतमा गरिएको हुन्छ । सल्यानमा प्रचलित मालसिरी गीतले स्थानीय भाषिका, लोकसङ्गीत र लोक भावनालाई अङ्गालेको हुनाले यहाँ प्रचलित यस्ता गीतहरूमा प्रसस्त मात्रामा मौलिकता पाउन सकिन्छ । सल्यानमा प्रचलित मालसिरी गीत निम्नानुसार पाइएको छ ।

४.२.२.१

जयादेवी माई तिमी भवानी
प्रथमा र देवी तिमी हौ भवानी
जगत्रकी तिमी हौ दाइन
सोर सिगांरकी सरूप कन्या माई
जगत्रकी तिमी हौ दाइन रे
काँ हो रे माई तिम्रो गाउँ र ठाउँ

काँ हो रे माई तिम्रो डेरा रे
अक्कास हो नि हाम्रो गाउँ र ठाउँ
पत्ताल हो हाम्रो डेरा रे हो
जया देवी माई तिम्री भवानी
जगत्रकी तिम्री हौ दाइन रे (आचार्य, २०६० : ३०२-३०३)

४.२.२.२

जैदेवी भैरवी गोरखनाथ
दर्शन दियाछन् भवानी रे,
परेवाको घटस्थापना,
दूजको दूजपूजा
तिजको तीजपूजा
पञ्चमीको पञ्चबल
षष्टीको षष्टी पूजा
सत्तमीको फूलपाती
अष्टमीको अष्टमीपूजा
नवमीको कालरात्री
दशमीको तिलकपाती
जैदेवी भैरवी गोरखनाथ
दर्शन दियाछन् भवानी रे,
प्रथम देवी ज्यू त उत्पन्न भयौ
जनम भयो कैलाश रे
ज्योतिमा भ्रगमग ए..... आ
चौतिसा देवी चौसष्टी जोगेनी साथ रे
सपना दियौ माई गोरखनाथको
भैरवीदेवी भाई रे
जैदेवी भैरवी गोरखनाथ
दर्शन दियाछन् भवानी रे, (आचार्य, २०६० : ३०३)

(स्रोत : जंगबहादुर गन्धर्व, बयलडाँडा, सल्यान)

४.२.३ सोरठी (कृष्ण चरित्र गीत)

सल्यान जिल्लामा प्रचलित विभिन्न प्रकारका पर्वगीतहरू मध्ये सोरठी (कृष्ण चरित्र) गीत पनि एक महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । मूलतः सोरठी गीत भगवान श्रीकृष्णाको चरित्रसँग सम्बन्धित एक धार्मिक र अनुष्ठानिक नृत्य गीत हो । भगवान श्रीकृष्णाको जन्मोत्सवको अवसरमा यो गीत गाइने, नाचिने भएता पनि सल्यानी समाजहरूमा भने पूजाआजा, मेलापर्व र विभिन्न उत्सवहरूमा समेत यो गीत गाउँने गरेको पाइन्छ । सोरठी गीत पौराणिक विषयवस्तुसँग अन्तर्सम्बन्धित छ भने सोरठी गीतसँग मारूनी शैलीमा नृत्य समेत गर्ने गरिन्छ । पुरूषहरू नै नारी र पुरूषहरूको भेष धारण गरी सामुहिक रूपमा नाचिने परम्परागत सोरठी नाचमा गाइने गीत नै सोरठी गीत हो ।

चरित्र उपस्थितिका दृष्टिले “यसमा दुई मारूनी, एक पुरुङ्गे (पुरूष पात्र), एक ढुटुवारे (जोकर) तथा दुई मादलेहरू रहन्छन् । प्राय पुरूष पात्रले भोटो, कछाड, भाङ्ग्रा, इष्टाकोट, नैना सुतको फेटा आदि लगाउँछन् भने मारूनीले चौबन्दी चोली, मजेत्रो, पटुका घाँघर वा सारी, कर्मु आदि नेपाली परम्परा अनुसार विभिन्न सुनका गहनाहरू, पोते, मुगामाला, चाँप आदि पहिरिन्छन्” (पराजुली, २०६२ : १४) । सोरठी अनुष्ठानिक देव नाच/गीत भएकाले सोरठी नाच हेर्ने कोही कोहीलाई काम छुट्ने (जसलाई देउता आउने पनि भनिन्छ) पनि हुन्छ । मूलतः धार्मिक जागृति, मनोरञ्जन प्रदान गर्नु, पौराणिक तथा ऐतिहासिक परम्पराको जगेर्ना गर्नु, मानवीय विकृति र वेदनाबाट मुक्त हुँदै सुललित भावना, स्वच्छन्दता, मानवता, तथा परिष्कृत विचार जगाउनु सोरठी गीत/ नाचको मूल अभिप्राय भएकाले सल्यानी लोकगीतको सङ्कलनको क्रममा यसको महत्त्व ठानिएको हो । यस शिलशिलामा सङ्कलित सोरठी गीतलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ -

४.२.३.१

पहिलो चरण

हा हाई राम बासो देहो दूधै नहपेवा

हाई राम बासो देहो दूधै नहपेवा

हे हे रे बासु देवुरा जाऊँ हो मथुरैमा धियान

हे हे ए रे बासुदेवुरा जाऊँ हो मथुरैमा धियान

हा हाई राम बासो देहो दूधै नहपेवा

हाई राम बासो देहो दूधै नहपेवा
 हे हे रे वासु देवुरा जाऊँ हो गोकुलैमा धियान
 हे हे ए रे वासुदेवुरा जाऊँ हो गोकुलैमा धियान
 हा हाई राम बासो देहो दूधै नहपेवा
 हाई राम बासो देहो दूधै नहपेवा
 हे हे रे रे नारन् कोखी जनम् दिया हो दूधै नहपेवा
 रे रे नारन् कोखी जनम् दिया हो दूधै नहपेवा
 हा हो माले कोखी जिनम् लिया हो दूधै नहपेवा
 हा हो माले कोखी जिनम् लिया हो दूधै नहपेवा
 हा.....हा.....हायई.....हा.....हा.....हा

दोस्रो चरण

हा हा हो सोह सय गोपिनीले गण्डकीमा नुहाय
 हा हो सोह सय गोपिनीले गण्डकीमा नुहाय
 हे...हे.....रे बिब्व्य बारको सौंबारे औंसीमा गोपिनीले नुहाय
 हे...हे.....रे बिब्व्य बारको सौंबारे औंसीमा गोपिनीले नुहाय
 हा हो सोह सय गोपिनीले रापतीमा नुहाय
 हा हो सोह सय गोपिनीले रापतीमा नुहाय
 हे...हे.....रे बिब्व्य बारको सौंबारे औंसीमा गोपिनीले नुहाय
 हे...हे.....रे बिब्व्य बारको सौंबारे औंसीमा गोपिनीले नुहाय
 हा.....हा.....य....रेई

तेस्रो चरण

हा हो छ म के छ माके मान सङ्गे राजै जाला हो दरिबार
 हे हा हो छ म के छ माके मान सङ्गे राजै जाला हो दरिबार
 हे.....हे आमा छोरी हीरा मोती रानी बिदा भरे रोहोइला
 हे.....हे आमा छोरी हीरा मोती रानी बिदा भरे रोहोइला
 हे छ म के छ माके मान सङ्गे राजै जाला हो दरिबार
 हे छ म के छ माके मान सङ्गे राजै जाला हो दरिबार
 हे होई हे आमा छोरी रघुपति रानी सित भरे रोहोइला

हे होई हे आमा छोरी रघुपति रानी सित भरे रोहोइला
हे.....हे आमा छोरी हीरा मोती मोती रानी विदा भरे रोहोइला
हा हो छ म के छ मा के मान सङ्गे राजै जाला हो दरिबार
हे हाई कटारी जैसो पानैको बिरवा भुवा जैसो जोवान
हे हाई कटारी जैसो पानैको बिरवा भुवा जैसो जोवान
हे हो बाँनेऊ केले सामारास पर हो त्यसैमा
हा हो बाँनेऊ केले सामारास पर हो त्यसैमा
हा हो छ म के छ मा के मान सङ्गे राजै जाला हो दरिबार
हा.....हाआ.....य.....हेई.....

(स्रोत : मुक्त बहादुर चन्द, दमाचौर ३, फार्लिबोट)

४.२.३.२

हा हो सपनीमा हिया राहो
बालो बिन रोओईला हो सपनीमा
हे रे सपनीमा हिया राहो
बालो बिन रोओईला हो सपनीमा
हा हो सपनीमा.....
हे रे घर रोयो घरको घरेनी
बन रोयो हरेनी घर रोयो घरेनी
हा हो सपनीमा.....
हे रे एकू मन ठानी प लेउमै
उमै देश जाई लेउमै एकू मन
हा हो दोसरी मन ठानी प लेउमै
उमै देश जाई लेउमै दोसरी मन (आचार्य, २०६० :)

(स्रोत : स्वर्गीय तुलसी डाँगी (क्षेत्री) सल्यान)

४.२.३.३

हा हो छोरीको पाएलीले धुलिया उडाई पिरती लगाई
हा हो राम्रो भयो ए भने
हा हे दरीपन हेरना दिदै कति गयो बालो जीवन

(स्रोत : पूर्ण भण्डारी पङ्कज, थारमारे)

४.२.४ भैली गीत

तिहार हिन्दूहरूको दोस्रो महान् पर्व हो । तिहारको अवसरमा सल्यानी समाजमा बालकदेखि वृद्धसम्म मादल, बाँसुरी, भ्याली, पैँजन आदि विभिन्न बाद्य साधनहरू घन्काउँदै नाच्ने गाउने परम्परा ज्यादै मनमोहक छ । भैली गीतलाई भैलो पनि भन्ने गरिन्छ । शरद् ऋतुमा पर्ने तिहार पर्वमा गाइने हुनाले भैली गीतलाई ऋतुकालीन पर्वगीत मानिन्छ । सामान्यतया “विद्वानहरूका भनाइलाई हेर्दा जुम्लाका खस राजा बलिराजले वि.सं. १४५०-१४६० अर्थात् पन्ध्रौँ शताब्दी तिर भैली र देउसी खेल्ने चलन चलाएका हुन् भन्ने उल्लेख पाइन्छ” (पोखरेल, २०२० : ६९) । भने अर्कातिर धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले भने “कर्णाली प्रदेशका सामन्त कर्ण बहादुर थापाका छोरा बलिराज थापा उर्फ काशीराम थापाले सोह्रौँ शताब्दीको आधा आधीबाट चलाएका हुन्” (थापा र सुवेदी, २०४१ : १६८) भन्ने अभिमत प्रकट गरेको देखिन्छ । भैली खेल्ने परम्परा खास कहिले देखि सुरु भएको हो भन्ने कुराको किटान गर्न नसकिए तापनि लोक समाजमा प्रचलित किंवदन्ती अनुसार प्राचीन कालमा देवता र असुरहरू बीच सङ्ग्राम हुँदा विष्णुले तारकासुर दैत्यलाई बध गरेर देवतालाई सुख शान्ति दिएको, दानी बली राजाले पातालको राज्य पाएको, राम बनवासबाट फिर्ता आउँदा अयोध्याबासीले स्वागत गरेको र उनी राजगद्दीमा चढ्दा देश भरिका सारा जनता हर्ष उल्लास भएको उपलक्ष्यदेखि यो उत्सव मनाउन थालिएको हो भन्ने मान्यता सल्यानी समाजमा रहेको पाइन्छ । यी भनाइहरू जे जस्ता भएता पनि सल्यानमा तिहारको शुभ अवसरमा हर्षोल्लासका साथ भैली खेल्ने परम्परा ज्यादै पुरानो देखिन्छ ।

सल्यानी भैली गीतको प्रस्तुति ज्यादै मनमोहक र कर्णप्रिय देखिन्छ । भैली गीत एक प्रकारको सामुहिक गीत भएकाले उमेर मिल्दा बालक, वयस्क र बुढाहरू आ-आफ्नो समूह निर्माण गरी आफ्नो गाउँ र छिमेकी गाउँहरूमा गई बान्की पारी पारी भैली गाउँने चलन सल्यानी साँस्कृतिक सम्पत्ति हो भन्न सकिन्छ । काठमाडौँ लगायत अन्य शहरहरूमा मूलतः भैलीगीत नारीले गाउँने प्रचलन भएता पनि सल्यानमा भने यो गीत पुरुषले गाउँने परम्परा रहेको छ । लक्ष्मी पूजाको बेलुकाबाट भैली खेल्ने भएता पनि कतिपय ठिठाठिठीहरू भने कुकुर तिहारको दिनदेखि नै भैली खेल्न थाल्छन् भने आधुनिकतासँगै समाजमा भित्रिएका नवीन उपलब्धिका कारण आजकाल तिहारको दश, पन्ध्र दिन अघि देखि महिला, पुरुष दुवैको संयुक्त समूह तथा क्लबहरू निर्माण गरी नृत्य तथा गायनको तयारी गर्ने प्रवृत्तिको हावी रहेको पाइन्छ । पौराणिक तथा ऐतिहासिक मूल्य र मान्यता, सामाजिक, आर्थिक,

साँस्कृतिक विषयवस्तु तथा युद्ध, पीडा, बेरोजगारी, विदेश पलायन, लैङ्गीक विभेद, जातीय छुवाछुत यी आदि विभिन्न विषयवस्तुलाई समेटिएर भैली कथने चलन हाल सर्वत्र देखिन्छ भने गाउँघरका बुढापाखाहरू भने पुरानै भाका भट्याउने गर्दछन् । प्रस्तुत भैली गीतमा मादल, ट्याम्की, चाँप, खैँजन, पैँचन, बाँसुरी आदि बाद्य साधनहरू प्रयोग गरिन्छ भने आधुनिक युवा युवतीहरू भने विभिन्न सङ्गीत सामग्रीहरूको प्रयोग गर्दछन् । घर घरमा, बजार, चोक तथा संस्थाहरूको आँगनीमा गई भैली गाउँने, नाच्ने, अनि घरभेटीबाट चामल, दक्षिणा, रोटी, फलफूल, टीका प्राप्त गर्ने गरिन्छ । यसरी प्राप्त भएको रकमले समूहमा लगानी, बनभोज गर्ने चलन थियो भने हाल आएर सामाजिक स्कुल, खानेपानी, संघसंस्था निर्माण, असाहय गरिव दुःखीलाई सहयोग, पाटी पौवा, सडक बाटोघाटो निर्माण जस्ता सामाजिक विकासका कामहरूमा समेत लगानी गर्ने प्रचलन यहाँका समाजको सराहनीय पक्ष देखिन्छ । जे होस सल्यान जिल्लामा प्रचलित भैली गीतका केही नमुनाहरू यहाँ निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ -

४.२.४.१ तिहार गीत (भैली)

भट्याउने	समूह	भट्याउने	समूह
भैलिता भैली भन	भैली	लिता - पर्वेमा	भैली
लिता - मेरो सडगी	भैली	लिता - सुन भाले	भैली
लिता - यो भैली	भैली	लिता - बास्यो हो	भैली
लिता - याजको	भैली	लिता - नवै खण्ड	भैली
लिता - होइन हो	भैली	लिता - अबको	भैली
लिता - उनी दिनमा	भैली	लिता - दिनैबाट	भैली
लिता - महादेउको	भैली	लिता - वरपिपलु	भैली
लिता - पर्वेबाट	भैली	लिता - छायाँ बस्ने	भैली
लिता - उब्ज्यो भैली	भैली	लिता - रडगी डाँफे	भैली
लिता - हजारीको	भैली	लिता - पियाल चरी	भैली
लिता - हजार फूल	भैली	लिता - बनाया	भैली
लिता - बनाए	भैली	लिता - सुनैको	भैली
लिता - चारै दिशा	भैली	लिता - ठाँट्या मूर्ति	भैली
लिता - चवै खण्ड	भैली	लिता - पियाँल वर्ण	भैली

लिता - छरिदिए	भैली	लिता - बोल मनुवा	भैली
लिता - महादेउको	भैली	लिता - बोलेना	भैली
लिता - फलामैको	भैली	लिता - गइन् सीता	भैली
लिता - ठाँट्या मूर्ति	भैली	लिता - भूल परिन्	भैली
लिता - लवै पाउँ	भैली	लिता - यसैबाट	भैली
लिता - चलेना	भैली	लिता - साखा बाँनौ	भैली
लिता - बोल्याऊ भया	भैली	लिता - भाखा बाँनौ	भैली
लिता - बाँचेस भन्थे	भैली	लिता - भन्या र	भैली
लिता - मय्यास् भन्ने	भैली	लिता - सातै सरन्	भैली
लिता - सराप दिया	भैली	लिता - आठै मङ्गल	भैली
लिता - मनवाको	भैली	लिता - पन्ध्रै दिनको	भैली
लिता - पापै लाग्ने	भैली	लिता - आँसी पुणी	भैली
लिता - भयो हो	भैली	लिता - वर्ष दिनको	भैली
लिता - जाउँला सीता	भैली	लिता - तिहार	भैली
लिता - भन्या र	भैली	लिता - एकादशी	भैली
लिता - बिहान	भैली	लिता - द्वादशी	भैली
लिता - काँक्री लाइन्	भैली	लिता - त्रियादशी	भैली
लिता - असोजैको	भैली	लिता - चर्दशीको	भैली
लिता - चर्को घाम	भैली	लिता - नर्गे दिन	भैली
लिता - कुतुवैको	भैली	लिता - दुदियईको	भैली
लिता - तिहार	भैली	लिता - बरो दिन	भैली
लिता - यई औँसीको	भैली	लिता - भाइ वैनीको	भैली
लिता - दिनमा	भैली	लिता - तिहार भैली	भैली
लिता - गाईको	भैली	लिता - भाइ हुन्या	भैली
लिता - तिहार	भैली	लिता - वैन्याउलीले	भैली
लिता - बाच्छीलाई	भैली	लिता - ससावर्त	भैली
लिता - तिलानीले	भैली	लिता - गछिन् हो	भैली
लिता - चारपाऊ समाई	भैली	लिता - बिना भाइकी	भैली

लिता - पुज्दछौं	भैली	लिता - वैन्याउलीले	भैली
लिता - परेवैको	भैली	लिता - भाइ छैनन्	भैली
लिता - दिनमा	भैली	लिता - क्या गरूँ	भैली
लिता - हलाजुको	भैली	लिता - भनीकन	भैली
लिता - तिहार	भैली	लिता - दवारकुना	भैली
लिता - हलाजुलाई	भैली	लिता - धुरूधुरू	भैली
लिता - फूलमाला	भैली	लिता - रून लागिन्	भैली
लिता लगाउँछन्	भैली	लिता - भाइ हुने	भैली
लिता - वैन्याउलीले	भैली	लिता - होईर जाला	भैली
लिता - हाम्रा भाइ	भैली	लिता - धार्नी सुन	भैली
लिता - तिम्रा भाइ	भैली	लिता - लिता लेख भैसी	भैली
लिता - एकै हुन्	भैली	लिता - गार घट्ट	भैली
लिता - हाम्रा भाइलाई	भैली	लिता - धार्नी सुन	भैली
लिता - फूलमाला	भैली	लिता - पाथी रूप्या	भैली
लिता - टिकाटाला	भैली	लिता - दशै घोरा	भैली
लिता - लगाम्ला	भैली	लिता - काखै छोरा	भैली
लिता - भनिकन्	भैली	लिता - खेत कम्द	भैली
लिता - सम्भाउँछिन्	भैली	लिता - हली बाउस्या	भैली
लिता - हामरा	भैली	लिता - सबै कुरा	भैली
लिता - यासिकैले	भैली	लिता - बनी बनाई	भैली
लिता - पूर्व पशिछऊ	भैली	लिता - होइर जाओस्	।
लिता - बाहाल पन्या	भैली		

(स्रोत : मीम बहादुर के.सी., लाल बहादुर चन्द, नौलु वली, कोटमौला ७ र दमाचौर १)

४.२.५ देउसीरे/देउसी गीत

वर्ष दिनको तिहारको बेला लक्ष्मी पूजा वा गाई तिहारको भोलिपल्ट गोरू तिहारको बेलुका र भाइटिकाको दिन बेलुकी घर आँगनमा सुख सम्बृद्धिको कामना गर्दै गाईने एक प्रकारको सामूहिक गीत नै देउसी गीत हो । यसलाई देउसीरे गीत पनि भन्ने चलन रहेको पाइन्छ । “देव + वर्ति - देवर्ति - देवसि - देउसी/देउसी + गरे = देउसीरे र देवर्तिको अर्थ

देवताका नाममा बालिएको बत्ती र त्यसको उज्यालो हो” (सापकोटा, २०२८ : १०५) । भन्दै महानन्द सापकोटाले देउसी शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ उल्लेख गरेका छन् । “देउसीलाई देवासुर सङ्ग्राम, पौराणिक बलिराजाको दानशीलता, जुम्लाका ऐतिहासिक बलिराजाको सामाजिक उत्थानका घटनाहरूसँग पनि जोडिन्छ” (आचार्य, २०६० : १७०) । देउसी पनि भैलीकै हाराहारीमा देखिने एक पौराणिक तथा ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको अत्यन्त लोकप्रिय सामुहिक पर्व गीत हो ।

प्रस्तुतिका दृष्टिले भैली गीत र देउसी गीत उस्ता उस्तै देखिन्छन् । भैलीमा जस्तै देउसीमा पनि मादल, बाँसुरी, पैजन, भ्याली तथा हातका तालीहरू बजाउँदै गाउने गरिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि सल्यानी परिवेशमा भने भैली गीत पुरुषहरूले र देउसी गीत महिलाहरूले खेल्ने चलन रहेको छ । पौराणिक विषयवस्तु सँगै सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, लैङ्गीक तथा नारी स्वतन्त्रताका आवाजहरूलाई नारीहरू नै घर घर आँगन आँगनमा गएर सुरिलो स्वरमा नाच्ने गाउने गर्दछन् । त्यस्तै भैली गीतमा जस्तै देउसी गीतमा पनि एक जना सिपालु व्यक्तिले विभिन्न टुक्काहरू भट्याउने र अरू सबैले स्वरमा स्वर मिलाएर देउसीरै/देउसीरे भन्ने गर्दछन् । भैली खेलिने घरका सदस्यहरूको दीर्घायु, मङ्गलकामना, मनोभावना पूरा होओस्, काखै छोरा हुन्, लाखै छोरा हुन्, माना छर्दा मूरी उब्जोस्, घर, घट्ट, गोठ भैसी, जग्गा जमिक, अन्नाबाली सबैमा फलिफाप होस् भन्दै आशीकहरू दिने गरिन्छ । यसरी देउसी खेल्न आएको समूहलाई देवता मानिन्छ र उनीहरूले दिएको आशीक लाग्छ भन्ने जन विश्वास यहाँका मानिसहरूमा रहेको देखिन्छ । देउसी खेलेर सकिएपछि घरकी गृहलक्ष्मीबाट सुपा/नाम्लामा विभिन्न खानेकुराहरू र दान दक्षिणा दिने गरिन्छ । प्राप्त खानेकुराहरू सबैले बाँडीचुडी खाने, टिकाटाला लगाउँदै हाँसो रमाइलो गर्दै अर्को घरमा प्रस्तान गरिन्छ । यसरी देउसी गीतले पौराणिक मूल्यमान्यताको जगेर्ना, सामाजिक मेलमिलाप, विश्वास सम्बन्ध र नारी स्वतन्त्रताको आवाज सुसेल्ने भएता पनि हाल भने सल्यानमा देउसी गीत प्राय लोपोन्मुख अवस्थामा पुगिसकेको छ । गाँऊ घरका नारी पुरुष सबै सबै बालकदेखि वृद्धसम्म भैली गाउने नाच्ने प्रचलनमा भने उल्लेखनीय उपलब्धि भएको आभास हुन्छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा सल्यानमा प्रचलित देउसी गीतलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ ।

४.२.५.१ देउसीरे/देउसी गीत

भट्याउने	समूह	भट्याउने	समूह
ए - आयो देउसी	देउँसि रे	ए - यो देउसी	देउँसि रे
ए - मेरो सङ्गी	देउँसि रे	ए - चिप्लो बाटो	देउँसि रे
ए - देउँसिरे भन	देउँसि रे	ए - रातो माटो	देउँसि रे
ए - स्वर मिलाई भन	देउँसि रे	ए - डाँडा गैरा	देउँसि रे
ए - घरभेटी आमा	देउँसि रे	ए - काटिकन्	देउँसि रे
ए - घरभुटी बाबा	देउँसि रे	ए - आएका हामी	देउँसि रे
ए - हजुरका	देउँसि रे	ए - आकम् पाकम्	देउँसि रे
ए - आँगनैमा	देउँसि रे	ए - सेलरोटी चाखम्	देउँसि रे
ए - लड्दै पड्दै	देउँसि रे	ए - दशै रूप्या	देउँसि रे
ए - आएका हामी	देउँसि रे	ए - माना चामल	देउँसि रे
ए - त्यसै हामी	देउँसि रे	ए - दिनु होला	देउँसि रे
ए - आएका होइनौं	देउँसि रे	ए - यो घरैको	देउँसि रे
ए - बलिराजाले	देउँसि रे	ए - तल्ला घर्सा	देउँसि रे
ए - भाखै बानी	देउँसि रे	ए - माथिल्ला घर्सा	देउँसि रे
ए - चलाएको	देउँसि रे	ए - मौरी मन्मन्	देउँसि रे
ए - परेवा घुरघुर	देउँसि रे	ए - बाँच्यौं भने	देउँसि रे
ए - फल्दो फूल्दो	देउँसि रे	ए - तिहारैमा	देउँसि रे
ए - होइर जाओस्	देउँसि रे	ए - पानस पाला	देउँसि रे
ए - अब हामी	देउँसि रे	ए - भिलीमिली	देउँसि रे
ए - बिदा हुन्छौं	देउँसि रे	ए - ससावर्त	देउँसि रे
ए - बाँच्यौं भने	देउँसि रे	ए - होइर जाला	

(स्रोत : रीता शर्मा, नर्मदा शर्मा, रूपा शर्मा, कोटबारा)

४.३ श्रमगीत/कर्मगीत

श्रमगीतलाई अर्को अर्थमा कर्म गीत भनिन्छ । नेपाल मूलतः कृषि प्रधान देश भएकाले नेपाली जीवन परिश्रम बिना बित्तै पाउँदैन । प्रत्येक ऋतुमा लोक जीवनको नाता विशेष रूपमा श्रम वा कर्मसँग गाँसिएको हुन्छ । सल्यानमा मूलतः बाह्रै महिना खेतीहरू

किसान, मजदूर श्रमिकहरू कामबाट फुर्सद हुँदा दुःख, पीडा र व्यथाले भरिएका गीत अलाप्यै रमाउँछन् र बिसन्छन् । विभिन्न ऋतुअनुसार फरक फरक बालीनाली लगाउने, गोडमेल गर्ने, बाटोघाटो बनाउने, घर निर्माण गर्ने, पुल बनाउने, पानी पधैरो सफा गर्ने, वनजङ्गलमा घाँस, दाउरा, स्याउला खुलाउने जस्ता यावत काम काज गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी अनवरत रूपमा बिहानदेखि बेलुका सम्म काम गर्नुपर्दा शरीरमा आएको थकान, अल्छिपन, भोक, तीखा तथा नैरास्यतालाई बिसाउन श्रमिक ज्यामीहरू काम सँग सँगै विभिन्न स्वरलहरी भएका गीतहरू गाएर मनोरञ्जन गर्ने चलन सल्यानमा ज्यादै पाइन्छ ।

नेपालका विभिन्न भूभागहरूमा खन्ने, जोत्ने, धान रोप्ने, गोडमेल गर्ने, बाली काट्ने, चुट्ने, थन्क्याउने, पुली पार्ने, ओसार्ने ईत्यादी कार्य गर्दा बेग्ला बेग्लै विशेषता बोकेका गीतहरू गाइन्छन् । यस्ता गीतहरू मध्ये सल्यान जिल्लामा विशेष गरी जेठ असार तिर धान रोप्दा असारे वा धान रोपाइ गीत गाइन्छ । असोज, कार्तिक र मंसिर महिनामा मकै भाँच्ने, धान काट्ने अनि चुट्ने काम गरिन्छ । त्यस्तै चैत्र वैशाख तिर जौँ गौँलाई काटेर चुट्ने, दाइँ हाल्दा गाइने गीतलाई दाइँ गीत भनिन्छ । त्यसैगरी घर स्कुल, भवन आदि निर्माण गर्दा प्रयोग गरिने ठूला-ठूला दार ओसार्दा, बाटोघाटो, पुल बनाउँदा, ढुङ्गा पल्टाउँदा, ग्रामिण भवन, मन्दिर, खानेपानी निर्माण जस्ता यावत सामूहिक कार्य गर्दा सबैमा एक प्रकारको जोस र जाँगर बढाउन चर्को चर्को आवाजमा गाइने सामूहिक गीतलाई हैसा गीत भनिन्छ । “श्रम गीतमा प्राय बाजा बजाईदैन । अवस्था हेरी एकल वा सामूहिक रूपमा काम गर्दा यी गीत गाइन्छन् । यिनका विषय धर्म कर्म र संस्कार भन्दा भिन्न सामाजिक समस्यासँग सम्बन्धित हुन्छन्” (पराजुली र गिरी, २०६८ : ७७) । नेपाली जन समुदायमा विभिन्न प्रकारका श्रमगीतहरू प्रचलित रहेता पनि सल्यानमा भने असारे गीत/ धान रोपाइका गीत, दाइँ गीत तथा हैसा गीत नै श्रमगीतको रूपमा गाउने गरिन्छ । जसको चर्चा निम्नानुसार गरिन्छ ।

४.३.१ असारे गीत/धान रोपाइका गीत

असारको महिना हर्षोल्लासका साथ खेतमा गएर धान रोप्दै गाइने कर्मगीतलाई असारे गीत भनिन्छ । यसलाई अर्को शब्दमा रोपाइ गीत पनि भनिन्छ । भौगोलिक दृष्टिकोणले मूलतः पहाडी जिल्ला भएता पनि सल्यानका विभिन्न वेशी र टारहरूमा धान खेती गर्ने प्रचलन रहेको छ । मुख्यतया गरी जीउँलो, मर्म जीउँलो, शितलपाटी जीउँलो,

ठिनबाँड जिउँलो आदि ठाउँहरूमा धान खेती गरिन्छ । तथापि पहाडी भू भागमा पनि गहुँ, कर्म, जहुँ, कोदो, आलु, अदुवा आदि बालीनाली लगाउँदा पनि विभिन्न प्रकारका गीतहरू गाउँने प्रचलन सल्यान जिल्लामा रहेको पाइन्छ । रोपाइँको बारेमा चर्चा गर्न, हली बाउसेलाई सम्मान गर्न, सीमे भूमे जस्ता देवी देवताको स्तुति गर्न, बाउरेहरूलाई मनोरञ्जन गराउँदै हसाँउन, फुल्याउन तथा द्रुतगतिमा काम गर्न गराउन साथै समूहमा मनोरञ्जन गर्दै थकाई मेट्नका लागि धान तथा बालिनाली लगाउँदा, गोर्दा र ढल्याउँदा यस्ता श्रमगीतहरू सल्यानमा प्रसस्त रूपमा गाउँने परम्परा रहेको पाइन्छ । कर्मगीतसँग सम्बन्धित धान रोपाइँको गीतलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ -

४.३.१.१

बिहानैको भुल्के घाममा काँधै जुवा हाले
साँझको घाममा गोरू जुवालाई फाले
खोला गए गोरू बाबै चीसो पानी खाए
लेख गए गोरू बाबै खर्सु घाँस खाए
धन्ने हाम्रा गोरू बाबै खेत कम्द जोल्ने
दुई गोरूको गोबरले घर, आँगन पोल्ने
घर गए गोरू बाबै सय वाली लिए

(स्रोत : शिखा के.सी)

४.३.१.२

धानको मुठा छुपुछुपु असारैको मैना
रोपरोप रोपानी नसकी सुक छैन
काँधै जुवा हालेर हली बाउसे आए
भालेकै डाकोमा खाजा रोटी खाए
रोपानीले रोप बाबै खेतमार्नेले मार
बर्खे भरी बर्सियो आज लगातार
जब आउला रोपानी गाँठै सम्म हिलो
छिटो रोप रोपानी नगर है ढिलो
असोजैको महिनामा पहेलपुरी धान
ओर्कीफर्की काटौंला गएर बिहान

(स्रोत : ज्ञानु महतारा र हिरा चन्द्र, लुहाम सल्यान)

४.३.२ दाईं गीत

धान वा गहुँ, जाँ काटेर खलामा फिजारी गोरू (बल्ल) ले दाउने बेलामा गाइने गीतलाई दाईंगीत भनिन्छ । कार्तिक संसिरमा धान काट्ने तथा चैत्र वैशाखमा गहुँ, जाँ काट्ने, वाली भित्र्याउने महिना भएकाले यति बेला कृषकहरू एक प्रकारको आनन्दी महसुस गरेका हुन्छन् । धान काटेर कुन्यु लगाई त्यसलाई गोरूद्वारा दाईं गर्ने क्रममा होस या गहुँ, जाँ काटेर गोबर र माटोले पोतेर चिटिक्क पारेको खलामा सर्वप्रथम त बीच भाग पर्ने गरी एउटा काठको मियो गाडिन्छ र त्यही मियोमा २/३ वटा गोरूलाई लगातारै बाँधेर कुन्यु लगाएको धान, गहुँ, जाँ लाई कुल्च्याईन्छ । यही अवस्थामा गोरू धपाउने, पराल वा नल सहितको धान, गहुँ, जाँ थप्ने, भिक्ने अनि गोरूले गोबन्याएमा फाल्ने, छिटो, चनाखो भई गोरू घुमाउँदै दाँराले गाउने गीत नै दाईं गीत हो ।

मुख्यतया चैत्र वैशाखको गर्मीमा दाईं हाल्दा अल्ल्छीपन, हटाउन, अन्य सहयोगीहरूलाई मनोरञ्जन गराउन तथा गोरूहरूको महिमा गान गाउँदै सराउन गोरूहरूलाई स्याबासी दिने शब्दहरू यस प्रकारका गीतहरूमा ओतप्रोत भएका हुन्छन् । यसबेला मुलत : सह र लच्छिन बोलाउने खालका गीतहरू अभिव्यक्त भएका हुन्छन् जस्तै -

४.३.२.१

उधो-उधो, उमो-उमो हर भाइ हर भाइ
सल्याऊ बाबु, सल्याऊ बाबु
मारा भाइ, मारा भाइ, मारा भाइ, मारा भाइ
खुरमाथि ल्याऊ, पुच्छरमाथि ल्याऊ
जुरोमाथि ल्याइदेऊ, सिडमाथि ल्याइदेऊ
सल्याऊ बाबै, सङ्गार ल्याऊ बाबै
डालीभरी ल्याऊ, ठूईलाभरी ल्याऊ
स्याबास बाबु, स्याबास बाबु
मारा भाइ, मारा भाइ, मारा भाइ, मारा भाइ

(स्रोत : रोमहर्ष शर्मा, भिम्पे, कोरवाड)

४.३.३ हैसा गीत

सामुहिक रूपमा बल प्रयोग गरी कुनै काम गर्नुपर्दा यही अवसरमा गाइने गीतलाई हैसा गीत भनिन्छ । हैसा गीत मूलतः पुरुषकेन्द्रित हुन्छ । हैसा गीत गाउनका लागि कुनै खास ऋतु वा पर्व विशेषको आवश्यकता पर्दैन । बाह्रै महिना जुनसुकै समयमा पनि समूहमा मिलेर धेरै बल प्रयोग गरी कुनै काम गर्नुपर्दा हैसा गीत गाइन्छ । हैसा गीत एक प्रकारको सामुहिक श्रम गीत हो ।

सल्यान जिल्ला भौगोलिक दृष्टिकोणले विकट पहाडी जिल्ला भएकाले यहाँका बासिन्दाहरू अहिले पनि गाउँघरका विभिन्न कामहरू सामुहिक रूपमा गर्ने गर्दछन् । घर, स्कूल, पाटी पौवा, मन्दिर आदि बनाउँदा ठूला ठूला काठ (दार) एवं साँघु हाल्दा प्रयोग गरिने वजनदार ठूला लामा काठहरू टाढा टाढा वनपाखाबाट ल्याउँनु पर्दछ । तथा सडक बाटोघाटो, घर घडेरी, फिल्ड निर्माण गर्दा ठूला ठूला ढुङ्गाहरू फोर्ने, पल्टाउने, बोक्ने काम यहाँ प्रचुर मात्रामा गर्ने गरिन्छ । “वनजङ्गलका लहराहरू, डोरी र गलको प्रयोग गरेर लामा तथा गह्रौ काठहरू तान्ने तथा ढुङ्गाहरू पल्टाउने बेलामा एक साथ बल प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । एक जनाले रोचक पाराले चर्को स्वरमा विभिन्न टुक्काहरू फलाक्छ भन्ने अन्यले सकेभरको बल प्रयोग गरी हैसा हैसा भन्ने गर्दछन्” (डाँगी, २०६२ : १०३) । यसरी गाइने गीतले श्रमिकहरूमा एक प्रकारको मनोरञ्जनका साथै कार्य ऊर्जा र जोस पैदा हुन जान्छ । रनवन गुञ्जायमान हुने गरी स्वरमा स्वर मिलाई गीत गाउँदै भरपूर बल प्रयोग गरिने हुँदा ठूला ठूला असम्भव र जटिल लाग्दा काम पनि सजिलै सम्पन्न हुने हुँदा सबैमा एक प्रकारको मनोरञ्जन तथा आनन्द समेत प्राप्त हुन्छ । थकित शरीरमा स्फूर्ति बढोस् भन्ने हेतुले भट्याउने वाला व्यक्तिले विभिन्न रस रङ्गका टुक्काहरू भन्दै जान्छ । तथापी बलकाममा मूलतः युवा पुरुषहरूको मात्र सहभागिता हुने भएकाले कतिपय छाडा तथा अपाच्य शब्दहरू पनि टुक्काका रूपमा प्रयोग हुने गर्दछन् । तापनि कार्यसँग सम्बन्धित विषयवस्तु नै हैसा गीतमा आएको हुन्छ । जसको उदाहरण निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ ।

४.३.३.१

भट्याउने	समूह	भट्याउने	समूह
आइजो भाइ	हैसा	जाँर खानेले	हैसा
लाग लाग	हैसा	जाँरकै बललाऊ	हैसा
गरे हुन्च	हैसा	हल्यो हल्यो	हैसा

छरे पाक्छ	हैंसा	अब जान्छ	हैंसा
जमिन थर्काई	हैंसा	बनै खान्छ	हैंसा
फर्काई फर्काई	हैंसा	अलि जोर लाऊ	हैंसा
आँखा कर्काई	हैंसा	फर्क्यो फर्क्यो	हैंसा
कम्मर मर्काई	हैंसा	जमिन थर्क्यो	हैंसा
डेरादुनमा गयो गयो	हैंसा	ह... ह... गयो	हैंसा
घल् ल्याऊ घल् ल्याऊ	हैंसा		
अरूले बललाऊ	हैंसा		
दुत खानेले	हैंसा		
दुतकै बललाऊ	हैंसा		

(स्रोत : लक्ष्य बहादुर चन्द्र, दमाचौर पलाँटे)

४.४ बाह्रमासे गीत

वर्षका बाह्रै महिना, जुनसुकै बेला बखतमा पनि गाउँन सकिने लोकगीतहरूलाई बाह्रमासे लोकगीत भनिन्छ। एक प्रकारको सदाबहार वृक्ष जस्तै लहलहाई रहने कलकल खोला जस्तै निर्निमेष बगिरहने जल प्रवाह जस्तै हुने भएकाले बाह्रमासे गीत गाउँनका लागि कुनै निश्चित ऋतु, महिना, चाडपर्व, उत्सव र अवसर पर्खिरहनु पर्दैन। यस प्रकारका “लोकगीतले समय र जीवनलाई साह्रै नजिकबाट गाँसेका छन्। समय घुम्दै आउँछ, प्रकृति बदलिन्छ, वासन्ती क्षणदेखि लिएर खडेरी, वर्षा र शारदीय हरियालीसम्म अनि हेमन्त र शिशिरका कट्कटाउँदा र विरह लाग्दा बेलासम्म जीवनमा अनेक उतारचढाउ आइरहन्छन्” (पराजुली, २०५७ : १५३)। यिनै यावत विषयवस्तुलाई समेटेर जुनसुकै समयमा पनि कथन सकिने गीतहरू बाह्रमासे गीत हुन्।

लोक जीवनका विविध विषयवस्तुलाई अँगालेर गाइने सल्यान जिल्लाका बाह्रमासे गीत अन्तर्गत बालगीत, सिंगारू गीत, टप्पा गीत, रत्याली गीत, ठाडो भाकाका गीत, दोहोरी गीत, भ्याउरे भाकाका गीत, च च भाकाका गीत, स्यानीमाया भाकाका गीत आदि पर्दछन्। विभिन्न लयढाँचा, प्रस्तुति, संरचना, प्रभाव एवं विषयवस्तु अँगालेर बाह्रै महिना सल्यान जिल्लाका कुना कन्दरा, गाउँ बस्ती र पाखा पखेराहरूमा गाइने यी गीतहरूको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ -

४.४.१ बालगीत

बालक जीवनका हरेक विषयवस्तुलाई समेटेर बालकहरू स्वयंमले गाउने वा उनीहरूको मनोरञ्जनका लागि अरूले गाउने बालभाषाले युक्त गीत नै बालगीत हुन् । बालक जन्मेपछि कोक्रोमा सुताएर आमा घाँस, दाउँरा, पानी, पधेरो गर्न थाले लगत्तै बालगीतको प्रारम्भ हुन थाल्दछ । बालक रोएको बेला तिमालको लागि, बालकलाई घर परिवार तथा छरछिमेकीलाई चिनाउन, स साना वस्तु तथा जनावरहरूको नाम सिकाउन र ढुङ्गा, माटो बोटबिरूवा, आकाश, बादल, पानी यी विभिन्न वस्तुसँग परिचित गराउन मुख्यतया आमा, हजुरआमा, दिदी, फुपूबाट बालगीतहरू प्रसस्त रूपमा गाउने प्रवृत्ति नेपाली समाजमा ब्याप्त छ । यी यस्ता गीतहरूमा बालप्रेम र वात्सल्य भाव ओतप्रोत भएको हुन्छ । बालकको विकासक्रम सँगै अलिठूला हुँदै गएपछि बालकहरू नै आफ्नो उमेर समूह अनुसारको दौतरी बनाउन थाल्दछन् र आफू हुर्केका समाजमा जे देख्छन्, जे सुन्छन् तिनैलाई गीत बनाएर गाउन थाल्दछन् ।

बाल गीतहरू मुख्यतया प्राकृतिक चित्रण भएका (भरि, बादल, घाम, पानी, चराचुरूङ्गी) आदि विषयवस्तुमा आधारित हुन्छन् । त्यस्तै बालगीत खेल, भोक, तिर्खा आदिसँग पनि सम्बन्धित हुन्छन् । बालबालिकाको बोली सानो हुने भएकाले उनीहरूले गाउने गीतहरू पनि छोट्टा आयाम र कोमल लयका हुन्छन् । बालशब्दहरू सुरिलो, सानो आवाजमा कथ्दै बालबालिकाहरू समूहमा मिली जे जस्तो वातावरण छ त्यस्तै प्रसङ्गका गीतहरू गाउँदै र नाच्दै गरेको दृष्य साह्रै रमाइलो र मनमोहक हुन्छ । बालगीत जुनसुकै बेला जहाँ पनि गाउन सकिने हुँदा यस्ता गीतहरू गाउँदा बाद्यसाधनको खाँचो पर्दैन । यी त सदाबहार वृक्ष जस्तै हुन्छन् । चिसो चिसो पवनसँगै लहलहाई रहन्छन् अनि नेपाली समाज, संस्कृति र लोकसम्पदालाई धनी बनाउन सघाउँदछन् । यी गीतहरूमा बालबालिकाका उत्साह, जिज्ञासा, मनोरञ्जन र धेर थोर मात्रामा बालमनोविज्ञान समेत गाँसिएर भावलहरी बनेका हुन्छन् । यस्ता गीतमा मनोहारिता, मधुरता, सरलता, कोमलता, सहृदयता र पवित्रता जस्ता कुराहरू बुनिएका हुन्छन् । खासगरी बालकहरू साथी समूह जम्मा भई रमाउने, खेल्ने, गाउने र नाच्ने क्रममा यी गीतहरू प्रयोग हुने हुँदा बालगीतहरू सामुहिक स्वरका हुन्छन् । जे होस सल्यान जिल्लामा प्रचलित त्यस्ता विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित बालगीतहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

४.४.१.१ घुघुती बासुती

घुघुती बासुती

काँ गैथी ? मामा घर

क्या खाइती ? दूध र भाती

ममा क्या गथ्या ? भैंसी दुन्थ्या

माइजू क्यार्थिन् ? लुगा धुन्थिन्

खोई मामा ? माउलैमा

खाई माइजू ? माउलैमा

कौवा जनेस कि चिलका ?

कौवा/चील

लैजा कौवा लैजा, लैजा

लैजा चील लैजा, लैजा

स्रोत : दुर्गालाल गिरी 'जलेखर्क'

४.४.१.२ आँखो निको पार्ने गीत

हेर हेर आँखामा क्या पस्यो तानिदेऊ

नहेरेर जाँनिदेऊ, मेरो मन्तर मानिदेऊ

माटो भए बिलाइजा

दुङ्गा भए खसिजा

पात भए उरिजा

पात भए सुकिजा

(स्रोत : पायल गिरी 'जलेखर्क')

४.४.१.३ दशै आउंदा गाइने गीत

दशै आयो

खाम्ला, पिम्ला

कहाँ पाम्ला ?

चोरी ल्याम्ला

धत् पापी मत

छुट्टै बसम्ला !

४.४.१.४ जाडो लाग्दा गाइने गीत

जारो लाग्यो जुरेली
आगो फुक ठुली
जारो लाग्यो जुरेली
आगो बाल माइली
जारो लाग्यो जुरेली
दाउरा हाल कान्छी बुरेली

(स्रोत : सरू खड्का बाँफुखोला ९, सल्यान)

४.४.१.५ पानीमा डुबेर खेल्दा गाइने गीत

कति होला पानी : गङ्गेरानी
यत्ति-यत्ति पानी : गङ्गेरानी
धुम्लो-धुम्लो पानी : गङ्गेरानी
सुम्लो-सुम्लो पानी : गङ्गेरानी
पैलता-पैतला पानी : गङ्गेरानी
गाँठा-गाँठा पानी : गङ्गेरानी
कम्मर-कम्मर पानी : गङ्गेरानी
छाती-छाती पानी : गङ्गेरानी
आँखा-आँखा पानी : गङ्गेरानी
टाउका-टाउका पानी : गङ्गेरानी
टुप्पी-टुप्पी पानी : गङ्गेरानी

(स्रोत : ब्रिटिना गिरी, कोटमौला, जलेखर्क)

४.४.१.६ सिन्की खाँददाको गीत

बाँझी-बाँझी खुट्टीले सिन्की खाँदम्ला
लैजाऊ बाबै तिम्रा लुगा नाङ्गै नाचम्ला
बाँझी-बाँझी खुट्टीले सिन्की खाँदम्ला
लैजाऊ आमै तिम्रा लुगा नाङ्गै नाचम्ला

(स्रोत : निरूता चन्द ढाँकाराम, सल्यान)

४.४.१.७ जूनसँग गाउने गीत

जून मामा-जून मामा
चाँदीको लोट्या खसाईदेऊ
जून मामा-जून मामा
तामैको गाग्रो खसाईदेऊ
जून मामा-जून मामा
फलामको फालो खसाईदेऊ

(स्रोत : विपना ओली बाँफुखोला १, सल्यान)

४.४.१.८ ऐया बाबा गीत

ऐया बाबा घुइया पकाईदेऊ
पारी फुर्नु जन्ती आया दुलही लुकाईदेऊ
ऐया बाबा घुइया पकाईदेऊ
दुला र दुलैनीका जुत्ता लुकाईदेऊ

(स्रोत : ब्रिटिना गिरी कोटमौला, जलेखर्क)

४.४.१.९ ओरोदोरो

ओरो दोरो काँस्या खोरो
बनबन हर्ने भेरीको छोरो
इर्की मीर्की दूधै छिर्की
असुर काट्या राजा राम
कुकुर काट्या डामडुम

(स्रोत : अभिषेक गिरी कोटमौला, लजेखर्क)

४.४.१.१० एउटा साथी

एउटा साथी वनमा रोईरोई बसेको
उसका साथी कोई छैनन् उठ साथी उठ
चारैतिर हेर,
आँसुका धारा पुछ्छ,
मन परेको साथीलाई च्याप्प समाई जुट

(स्रोत : मञ्जु चन्द दमाचौर १, सल्यान)

४.४.१.११ ओक्कल दोक्कल

ओक्कल दोक्कल पीपल पात
त खान्छस् ढिरो
म खान्छु दूध र भात
तेरा माथि कस्को हात ?

(स्रोत : रमेश योगी पलाटे, सल्यान)

४.४.१.१२ कुर्कुची मुर्कुची

कुर्कुची मुर्कुची डामैडाम
चम्के दाना पुतली
साउन काट्या आलु
आलु काट्या राना जी
सबै मिली खाना जी
नुन, चुक, ढुक

(स्रोत : सञ्जय खड्का बाँफुखोला, सल्यान)

४.४.२ सिंगारू गीत

सिंगारू सल्यान जिल्लामा अत्यन्त प्रचलित एक सामुहिक नृत्य गीत हो । “शृङ्गार शब्दबाट सिंगारू बनेको हुन सक्छ । शृङ्गारको अर्थ कामोदेग हुन्छ भने आरको अर्थ गति हुन्छ । सिंगार पटारका साथमा गाइने र नाचिने भएकाले यसलाई सिंगारू भन्नु उचित नै देखिन्छ” (खनाल, २०५६ : ६) । यो गीत वर्षको बाह्रै महिना विभिन्न चाडपर्व, मेला जात्रा, विवाह, पूजा तथा उत्सवहरू जहाँ पनि जहिले पनि गाउँन र नाच्न सकिने हुँदा यो एक सदाबहार गीत हो ।

सिंगारू गीत मध्यपश्चिमका अरू विभिन्न जिल्लाहरू सुर्खेत, जाजरकोट, रोल्पा तथा रूकुम तिर पनि उत्तिकै प्रचलित छन् । तर पनि प्रस्तुतिगत शैलीमा केही भिन्नता छ । सल्यान जिल्लामा प्रचलित सिंगारू गीत गाउँदा, नाच्दा एक जना पुरुष महिलाको गरगहना, लत्ता कपडा लगाएर महिला जस्तै बन्दछ र अर्को पुरुष भेष मै सजिन्छ । यस गीतमा अलि ठूलो आवाज आउने मादलका साथै खँजन, पैँजन, बाँसुरी, सिटी तथा तालिहरूको आवाजले एक प्रकारको रमाइलो माहोल बन्दछ । सुमधुर बाद्य आवाजको

तालमा हातमा रूमाल लिएर कम्मर मर्काइ मर्काइ बडो आकर्षक एंव गम्भीर तालले सिंगारू गीतमा नाच्ने गरिन्छ । दर्शक, श्रोता, जो कोहीलाई पनि सुटुक्क प्रभाव पार्न सक्ने खिरिला, चोटिला र स्पष्ट टुक्काहरू सिंगारू गीतमा प्रसस्त प्रयोग गरिन्छन् । कताकति भट्ट सुन्दा देउडा गीत जस्तै लागे पनि प्रस्तुतिगत शैली र लयगत विविधताका कारण जो कोहीलाई पनि सुनू सुनू लाग्ने सिंगारू गीत लामो स्वरमा लेघो तानेर अत्यन्त आकर्षक ढङ्गले गाइन्छ । “बिच बिचमा क्याउ, ओइ नानै, होइ होइ ए, नानी, सुन मैना, हाई हाई ए, कुरै आदि थेगाको प्रयोग गरी यी गीत गाइन्छन्” (पराजुली र गिरी, २०६८ : ९०) । यसले सिंगारू गीत गाउँदा संलग्न अरूलाई एक प्रकारको उमङ्ग तथा हौसला प्रदान गर्दछ भने नयाँ नयाँ टुक्काहरू जोड्न समेत उत्प्रेरित बनाउँदछ । सल्यान जिल्लाका रानीपोखरी, कुमाख, मोखला, पाथिहाल्ना, लामाचौर, टाट्के आदि मेलाहरू तथा पूजा आजा, विवाह, पास्नी, छैठी आदि अवसरमा र तिहारको बेला यो गीत ज्यादै गाइन्छ । यसरी वर्षका जुनसुकै समयमा पनि गाउन सकिने हुनाले यो बाह्रमासे गीत अन्तर्गत पर्दछ ।

विभिन्न अवसर र अवस्थाहरूमा सल्यानी समाजमा घन्किने सिंगारू गीतको आफ्नै महत्त्व छ । यसमा मानवीय जीवन भोगाईको सिङ्गो बिम्ब भल्किन सक्छ । तर पनि मूलतः “सिंगारू गीतमा जीवन भोगाईका तीता मीठा अनुभवहरू, प्रेम प्रणयका प्रसङ्गहरू, प्रकृतिका मनोरम दृश्यले पारेको प्रभावको चर्चा एंव सामाजिक चेतना फैलाउने खालका सन्देशहरू छयाफ्छयाप्ती भेटिन्छन्” (डाँगी, २०६२ : १०७) । प्रस्तुत सन्दर्भमा सल्यान जिल्लामा अत्यन्त प्रचलित सिंगारू गीतका केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन् -

४.४.२.१

पच्छिउ आउँछन् हल्का, पूर्व जाने गण्डकीका
 पच्छिउ आउँछन् हल्का, नला मलाई बालो साई य
 बिलरीका भल्का, नला मलाई बालो साई य
 बिलरीका भल्का, नला मलाई बालो साई य हा...य
 मै पारूला गिठी, सिन्की चिन्का तावलीको
 मै पारूला गिठी, साई बोलाउँनु नजरैले
 म पठाउँला चिठी, साई बोलाउँनु नजरैले
 म पठाउँला चिठी, साई बोलाउँनु नजरैले हा...य....
 कुईरी बान्यो दाँती, लेख भैसी देखिदैनन्

कुईरी बान्यो दाँती, नचाईन्या पानको फूल
 नला मलाई खाँती, नचाईन्या पानको फूल हा....य...
 कसरी उनौंला, नफुलेईको हजारी य
 कसरी उनौंला, घरबाच्या घर गैजाऊ
 बैराग्या डुलौला, घरबाच्या घर गैजाऊ
 बैराग्या डुलौला, घरबाच्या घर गैजाऊ हा.... य....
 दैलेखैमा प्यो, मलाई छोड्नुया साईको घर
 दैलेखैमा प्यो, पूरानो पिरती मेरो
 छ कि माया म्यो, पूरानो पिरती मेरो
 छ कि माया म्यो, पूरानो पिरती हा.... य ...
 सुखैतैको तोरी, दाडैका मसुरी जस्तो
 सुखैतैको तोरी, छोर्दिन बाजैलाई म त
 लाईयाँ गलाडोरी, छोर्दिन बाजैलाई म त
 लाईयाँ गलाडोरी, छोर्दिन बाजैलाई म त हा य...
 कुर्कुचीमा खाँचा, नैनासुतको दौरा सुराल
 कुर्कुचीमा खाँचा, सिकाइदेऊ हितैको साईले
 मेरो माया काँछ ? सिकाइदेऊ हितैको साईले
 मेरो माया काँछ ? सिकाइदेऊ हितैको साईले हा....य...
 निड्गाली भाँचौले, हाँस्याकाटे घाँस जाउले
 निड्गाली भाँचौले, घर जाउले घर सम्भेउँले
 लाई माया माँसौले, घर जाउले घर सम्भेउँले
 लाई माया माँसौले, घर सम्भेउँले हा....य....
 (स्रोत : मीम बहादुर के.सी. र नौलु ओली, कोटमौला ७, पाथिहाल्ना सल्यान)

४.४.२.२

हे कैले न गयईको म जान्न रिरिको बाटो
 कैले न गयईको क्या चाइयो हिरैको माला
 हेतै, तक्दिर न भयईको क्या चाइयो हिरैको माला
 तक्दिर न भयईको क्या चाइयो हिरैको माला

हे हुईको खालाईन्या र जा भैंसी दाडैको वन
 हुईको खालाईन्या र बाँच्यौं भने भेट होइजाला
 आइस्यालैको तयार बाँच्यौं भने भेट होइजाला
 आइस्यालैको तयार बाँच्यौं भने भेट होइजाला

हे जारकोटैको पैरो ह्याँबाट देखिन्या रैछ
 जारकोटैको पैरो साईनो पन्यो सरमैको
 माया बस्यो गैरो साईनो पन्यो सरमैको
 माया बस्यो गैरो साईनो पन्यो सरमैको

हे जून जस्तै टल्किने कता गयो बालो साई य
 जून जस्तै टल्किने लुकीलुकी हेने साईले
 म उतै ढल्किने लुकीलुकी हेने साईले
 म उतै ढल्किने लुकीलुकी हेने साईले

(स्रोत : प्रेम प्रकाश चन्द, दमाचौर १, पलाटे)

४.४.२.३

हा.. उधोखोली जाउँला माछी नै मारौंला उमो खोली आई वास
 को जानी सकल मेरो साथै, करिमैमा कस्को साथ
 को जानी सकल मेरो साथै, करिमैमा कस्को साथ....

हा.. लेख गाई फुकाइन ढल लाईदेऊ लखमौन्या ग्वाल
 कानैमा तीन तोला सुन, आँखीमा जुवाला
 कानैमा तीन तोला सुन, आँखीमा जुवाला

हा.. तुलतेरो मङ्गजी मेरो, फेरौंला मालैले
 कि लैजा मनैको साईले, कि लैजा कालैले
 कि लैजा मनैको साईले, कि लैजा कालैले

हा.. खोज्दै आउनु घर छ मेरो, खोली किनारैमा
 कि जाउँला मायाको गाउँमा, कि त इनारैमा
 कि जाउँला मायाको गाउँमा, कि त इनारैमा...

हा.. यो खोलीमा माछी छैनन्, त्यो खोलीमा सार्दा
 कलेजी दुखाउँछ मेरो, साईले माया मारदा

कलेजी दुखाउँछ मेरो, साईले माया मादा

(स्रोत : मीम बहादुर के.सी., दमाचौर १, सल्यान)

४.४.२.४

हे चोली मखमलैको ल्याईदिया बजार जान्यौ
चोली मखमलैको क्या भयो जूनकिरी तलाई
उस्ता तजमलैको क्या भयो जूनकिरी तलाई
उस्ता तजमलैको क्या भयो जूनकिरी तलाई हा.... हाई
हे खन्याँ र खेत भैगो उईल ल बगरै थियो
खन्याँ र खेत भैगो बाँचेका सँड जोरा सित
रामैमा भेट भैगो बाँचेका सँड जोरा सित
रामैमा भेट भैगो बाँचेका सँड जोरा सित हा हाई
हे साईले माया माय्यौ भेट हाम्रो हुने थियो
साईले माया माय्यौ अभागी करिमै मेरो
आफै बोली बाय्यौ अभागी करिमै मेरो
आफै बोली बाय्यौ अभागी करिमै मेरो हा..... हाई

(स्रोत : लाल बहादुर चन्द दमाचौर-१, पलाटे)

४.४.२.५

हाई आकाशैमा नौ लाख तारा, धर्ती भरि रूख
के लेख्यो भावीले मलाई, जनम भरि दुःख
हाई चन्द्रमाको जीवन थिया, थियो झलमल
मैले माया लाउँदै थिए, काँ पय्यो अल्मल
हाई काली गिरे असिना त, दैलेखैमा पय्यो
पुरानो पिरती छ कि, मेरो माया मय्यो
हाई ठारो टिको ठकुरीको, तेछ्छो टिको कस्को
लाउँदिन यो कल्कि माया, छैन केही रस्को
हाई आयो दशै कठै वरै, राखिन जमरा
साई हौली डोएली फूल, म हुम्ला भमरा
हाई माथिबाट ढुङ्गी लोट्यो, ह्याँ तल गाउँ छ कि

मेरो माया तिलागेरी, राखने ठाउँ छ कि
हाई भोटेले बिसुन हाल्या, लालैं र पाखीमा
खानाघौ अलैंची दाना, मनघौ काखीमा
हाई सिकारी अल्मलै पन्यो, लेक काट्यो चौकाले
गाउँ त गीत लाउँ त माया, भेट भयो मौकाले (आचार्य, २०६० : ३१७)
(स्रोत : यज्ञ बहादुर डाँगी, डाँडा गाउँ, सल्यान)

४.४.२.६

बाघ बास्यो विजौरी डाँडा न्याउली बास्यो खोला
साई हामीले लाको माया नबिसनु होला
हातै तीतो मुखै तीतो ऐलेलु खाइत्यौ कि
आज साइत मधुमैली कइँ माया लाइत्यौ कि
रम्मै पायो भम्मै पायो गाँजा चरेसैले
कै मैले लगाइन माया साइकै भरसैले
सुन भनेर मुठी पारे पितले र औँठी
माया भन्नु स्यानो हैन जुठै हात दौडी
पानी पन्यो रिमी भिमी गलिययो विज
कैलै माया फाल्दो हुँने कैलै माया चिज
के पिर्ती लगायौ साईले धुरूक्कै रूवाउने
क्या राम्रो ज्यान मिलेको साईले अति छ सुहाउदो
डारैको भ्याडिलो बर गैरैको फारूली
कि आउला सम्भनी साईलाई कि आउला कारूली
रापतीका बगरैमा सेतै फुले कांस
कि त होइजाऊँ जोली ढुकुर कि त जोली हाँस (आचार्य, २०६० : ३२१)
(स्रोत : भद्र सिंह बुढा, रिम २, सल्यान)

४.४.२.७

केटा : दुई आना तीन आना पन्यो भाँडा बर्तनैको
सुभ्य भयास् राम थलीय पैला प्रथमैको
केटी : घुगुतीले खोरै लाउने अम्रैको बगीया

धेरै हैन दुई चार बात राखौंला भगीया
केटा : कैले आत्म तलबल कैले आत्मा भरी
लाउ हजुर खाँतीरको माया नछुट्ने गरी
केटा : परानीको भरै छैन आज हो कि भोली
नीत्य गरे माछी मछ्छ भाउँदै गर्नु खोली

(स्रोत : लीलावती बुढा, फालावाङ् - २, पिडखोला)

४.४.२.८

एउटा बाछो, एउटा बाछी रनपुत्ली गाईका
मेरा जति बिलरी त बड्डा क्याहोलान र साईका
म जन्मेको म हुर्केको सल्यान कोटबारा
गाउघरलाई समज्या बेला ज्वानौ बगछन् आँसुधारा
सल्यानैको कुपिन्डे ताल सधै सङ्गलो पानी
श्रीनगर भेट्न आँउला सुन साईको माया मानी
माथि पच्यो भर्कोट लेख तल कपुरकोट
अभागीको कर्मै खोटो कठै मनमा चोटैचोट
२ दिनको चोला हाम्रो पीर नगच्याई साईले
रछ्या गरे भेट होइजाला खैरा बाडीमाईले !

(स्रोत : शक्तिकप चन्द, कोटबारा, सल्यान)

४.२.३ टप्पा गीत/वनगारी गीत

४.२.३.१ टप्पाको परिचय र उत्पत्ति

सल्यान जिल्लामा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरू मध्ये टप्पा एक ज्यादै लोकप्रिय र प्रचलित गीत हो । 'टप्पा' लाई कतै कतै तप्पा गीत पनि भन्छि । सोभो अर्थमा टप्पा वा तप्पा भन्नाले बाजाको ताललाई बुझाउँछ । (बुढा, २०६३ : ५) का अनुसार "टप्पा मगर खाम भाषाबाट आएको हो । सर्वप्रथम यसको लागि तपुवा शब्द प्रचलनमा थियो । मगर खाम भाषामा तपुवाको अर्थ बाजा बजाउने वाला भन्ने बुझिन्छ । पछि क्रमशः

प्रचलनको आधिक्यता र भारोपेली उच्चारणको प्रभावले यही तपुवा भन्ने शब्दलाई टप्पा भन्ने गरिएको पाइन्छ । प्राचीन कालमा युवा युवतीहरू पश्चिम सल्यानको बनगार भन्ने ठाउँतिर गाई वस्तु चराउन वनतिर जाने र त्यहाँ केतुकिको साना-साना पलाहरूका बाजा बनाएर बजाउँने र गीतकै माध्यमबाट सवाल जवाफ गर्ने शिलशिलाबाट यस्तो गीतको जन्म हुन पुगेको स्थानीय जनश्रुतिमा विश्वास छ । पश्चिम सल्यानको बनगारलाई टप्पा गीतको जन्म थलो मानिन्छ । सामान्यतया बनमै बाजा बजाई बनमै गाउँने गीत भएकाले यसलाई पछि बनको गारी, बनको भाका भन्दा भन्दै बनगारी भन्ने गरेको पाइन्छ । यसर्थ हाल यो क्षेत्रलाई बनगार क्षेत्र भनिन्छ । त्यस्तै टप्पा गीतलाई पनि कतै टप्पा र कतै बनगारी गीतका नामले चिन्ने गरिन्छ ।”

टप्पा गीत सल्यानको मौलिक गीत भएता पनि यसको लोकप्रियता र महत्त्वका कारण “देशका अन्य जिल्लाहरू रूकुम, रोल्पा, जाजरकोट, सुर्खेत, दैलेख, साथै यस वरिपरिका अन्य क्षेत्रमा यो गीत अत्यन्त प्रचलित रहेको देखिन्छ । उपर्युक्त जिल्ला र त्यहाँबाट बसाई सरी गएका दाड, बर्दिया, बाँके आदि क्षेत्रहरूमा पनि यसको राम्रो प्रभाव परेको देखिन्छ” (आचार्य, २०६६ : १४) । आचार्यको उपर्युक्त भनाईबाट टप्पाको जन्मस्थान र बिस्तार क्षेत्रको बारेमा थाहा हुन जान्छ । अझ यस कुराको थप पुष्टि (यात्री, नेपाल २०४१ : ४३५) को “टप्पालाई गण्डकी प्रदेशको कि भेरी अञ्चलको भनी प्रश्न उठाए पनि टप्पा राप्ती अञ्चलको सल्यान जिल्लाको सिर्जना भन्ने देखिन्छ । लोक सङ्गीतलाई राजनीतिक सीमाले छेक्दैन तर कुनै संस्कृतिको आदि थलोमा त्यसका विविधता र विकसित रूप पाउन सकिन्छ । सल्यानमा बनगारी टप्पा प्रसिद्ध छ र सल्यानमा प्रचलित टप्पाका अनेक स्वर, सङ्गीत र प्रस्तुति रहेका छन् । त्यसैले सल्यानलाई टप्पाको उद्गम स्थल ठान्नु पर्छ भन्ने लाग्दछ” भन्ने भनाइबाट/टिप्पणीबाट प्रष्ट हुन जान्छ ।

समयको गतिसँगै स्थानीय तहमा मात्र सीमित नरही टप्पा गीत क्रमशः रेडियो नेपाल र क्यासेट एलबममा रेकर्डिङ हुने कार्य भएको पाइन्छ । यस क्रममा रेडियो नेपालबाट सर्वप्रथम प्रदीप रिमालले -

काला कुतैले, ६ महिने जागिरे खाए,

दैया मच्यो आफ्नै कालले म मरे सुतैले

भन्ने गीत रेकर्डिङ गरेको पाइन्छ । सल्यानमै जन्म सल्यानी टप्पाको सङ्कलन, रेकर्डिङ र गायनका क्षेत्रमा भने खर्क बहादुर बुढा, लीलावती बुढाको राम्रो योगदान छ भने उनी समकालीन र पछिका विभिन्न व्यक्तिबाट यस प्रकारका कार्यहरू उल्लेखनीय मात्रामा भएका पाइन्छन् ।

१.२.३.२ टप्पाको संरचना र स्वरूप

टप्पा गीत सल्यानको सन्दर्भमा प्राचीन उपलब्धि हो । पुरानो र अलिखित परम्पराबाट नै टप्पा गीतको प्रचलन थालिएकाले टप्पाको कुनै निश्चित र बैज्ञानिक स्वरूप र संरचना हुनुपर्छ भन्ने प्रमाणिक नियम देखिदैन । विभिन्न क्षेत्रमा गाइने यस्ता टप्पा गीतहरू आफ्नै प्रकृतिका भेटिन्छन् तर पनि “पूर्वमा ६ मात्रामो टप्पा र राप्ती अञ्चलमा तथा राप्ती अञ्चलको सेरोफेरोमा विशेष गरी ८ मात्राको टप्पा गाइन्छ । धा.गि.न.की.न.क.धि.ना स्वर लिपिमा र करूवा तालमा यसको संरचना रहेको पाइन्छ” (पूर्ववत, पृ.५) । तथापि संसारका कुनै पनि वस्तु परिवर्तनका दृष्टिले अछुतो नरहे जस्तै टप्पा गीतमा पनि संरचनागत र विषयवस्तुगत विविधता पाइन्छ ।

१.२.३.३ प्रस्तुतिकरण

टप्पा सामुहिक नृत्य गीत हो । यसमा महिला पुरुष दुबैको सहभागिता रहन्छ । यो मूलतः विभिन्न चाडपर्व, मेला, उत्सव र अवसरमा गाइने भएता पनि तिहारको बेला देउसी, भैली सँगसँगै यो गीत गाउँने र नाच्ने चलन छ । टप्पा गीत लय र ताल प्रदान भएकाले गीत गाउँनेले लयको र मादल बादकले तालको ख्याल गर्नुपर्दछ । सामान्यतया मादल, ट्याम्की, बाँसुरी, भ्याली, खैजनी आदि वाद्य साधनका साथ तीखो र खिरिलो आवाजमा मीठा तर चोटिला शब्दहरू प्रयोग गरी यो गीत गाउँने गरिन्छ । टप्पा गीत प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्न मादल बादक र गीत गाउँने वाला अत्यन्त सजग र सीपालु हुनु जरूरी देखिन्छ । यस गीतमा दुई वा दुई भन्दा बढी तीन, चार, छ, आठ जना सम्म पनि नाच्न सकिन्छ । गीतको लय र मादलको तालमा नृत्यकारहरू विभिन्न हाउँ भाउँ र कटाक्ष गर्दै आफ्ना साङ्केतिक अभिव्यक्तिहरू प्रस्तुत गरिरहेका हुन्छन् । सुरूमा शुस्त गतिमा र बिस्तारै द्रुत गतिमा गाइने यस गीतको श्रवणबाट जो कोहीलाई आनन्दानुभूति मिल्दछ भने नाचूँ नाचूँ पार्दछ । समूहमा केटाहरू दौरा सुरूवाल, ढाँका टोपी, स्टाकोट लगाई र केटीहरू धोती, चोली, पटुका लगाई सबैले हातहातमा रूमाल समातेर नाच्ने गरिन्छ । नृत्यमा

सहभागी पात्रले खुट्टामा कतै (पैंजन) नेबर पनि लगाउने गरेको देखिन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि कहिले काँही महिलाहरूको उपस्थिति नभएको अवस्थामा पुरुषले नै महिलाको भेष लगाएर नाच्ने गरिन्छ । यसले गर्दा प्रस्तुतिकरणमा थप मनोरञ्जन थपेको हुन्छ ।

जे होस, खिरिला र चोटिला शब्दहरू मधुर लय र मादलको तालमा सचेतताका साथ गाउने टप्पा गीत विशेषतः सल्यानमा र अन्य क्षेत्रमा पनि लोकप्रिय रहेको पाइन्छ । टप्पा गीतमा माया प्रेमको भाव, गाँऊ सुधार एवम् नीति चेतनाको भाव, सामाजिक, साँस्कृतिक र धार्मिक परम्पराको चित्रण गर्न विभिन्न विम्ब, प्रतीक, रस, थैगो, टुक्का, उखान आदिको राम्रो मिलान गरिएको पाइन्छ सल्यानमा ज्यादै प्रचलित टप्पा गीतहरूलाई गायन अवस्थामा नै लीपिवद्ध गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ -

४.४.३.१

दाडको घारी बवै पारी धान पाकि भुलेको
बाला साईलाई देखिकन मनयसै भुलेको
सल्यानैको शितलपाटी कुइरी बान्यो ताँती
थोरै लायौ लैनीमाया धेरै लायौ खाँती
उभो बग्ने कर्णाली ए उधो बग्ने भेरी
नुनपानीले बाँच्यौ भने भेट होइजाला फेरी
दाडलाई भन्छन् देउखुरी ए देउखुरीलाई माल
कोई परौला पिरतीमा कोई परौला भाल
सल्यान शङ्खमूलको पानी दुई हातैले पिउँला
यति राम्रो लर्के जोवान बालो साईलाई दिउँला
हात पुग्दैन लौरी छैन पहराम सुन छ
अर्कालाई बुझाउने मन आफै किन रून्छ

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालाबाङ २ पिडखोला सल्यान)

४.४.३.२

सिका र दामैले, थोरै भैंसी किन्देऊ बाबै
कैलै आम्ला रिडदै घुम्दै कैलै र कामैले
गैरी खालको कुना, के चरीले खोरै लायो
जीवन लसकिन लाग्यो मन त लाग्यो रून

धजै र फरफरी, अग्ला लेख कैलासैमा
सम्भ्रिन्छु दुःखारी कर्म रोइरन्चु भर्भरी
भ्रपकिलो पाती, बाटैमुनि बाटै माथि
एक भाँते घरबार भन्दा त्यसै रनु जाती
हातैमा बटुकी, कम्मरैमा घैटो राखी
कस्ले मेरा सम्भ्रन लियो बारूली घुटुकी

(स्रोत : आचार्य, २०६२ : २७१)

४.४.३.३

केटा : गुवालाले भैंसी लैगो निङ्गाल पानी भीरमा
कताबाट आउनुभयो रङ्गी रूमाल शिरमा
केटी : भाल्या गाईको माले बाच्छो उदैखोला गैगो
हाँसेर लाएको माया धौ बिसनु भैगो
केटा : डाँडा वारी पिपलको डाँडापारी छायाँ
खाई मीठो भैंसीको दूध नखाई मीठो माया
केटी : सुस्तै चलोस् बयालुले डाँडै मेरो घर छ
अन्त माया कँही लाउँदिन जम्मै साईको भर छ
केटा : लेखै फुल्ने लाली गुराँस जीउंली फुल्ने धान
म बैराग्या खोज्दै हिड्छु हजुरकै ज्यान
केटी : जेठामाँस बर्खा लाग्या बाङ्गो पानी आउँछ
नसम्भ्रिनु दिनरात कलेजी फटाउँछ

(स्रोत : रमेश कोमल डी.सी. कोटमौला ६, डाँगीगाउँ)

४.४.३.४

सुल्या त बादीले पाच्यो, चिलम क्याले पाच्यो
तिर्खा त पानीले माच्यो, माया के ले माच्यो
क्वै लाउँचन दैचाम्ले टीको, क्वै लाउँचन् गाजलु
घरबारेलाई बैराक लाग्च, नबजाऊ मादलु
दाडको थारू के भै मच्यो, कात्तिके शीतैले
काँ आइत्यौ नभन्नु साईले, म आइगो रिताले

सल्यानैका उकालैमा, कर्खा जोरे गाइन
सुन जोख्ने तराजुमाथि माया जोख्न पाइन
टोपी मैलो हिलो लाइगो, धोइदिने क्वै छैन
बैरागी यो मन्यो भने, रोइदिने क्वै छैन
सुनारैकी छोरी राम्री, सुनका गहनाले
जीउ त मेरो सुकिसक्यो मनका लहनाले
आज बैनी काँ गै भन्ते, गाई ग्वाला गैच र
बिहान बारूली लाग्यो, भेट हुने रैच र
काँशी जाने दोबाटोमा, रूख ढल्यो पैयाँको
पूजा लाउंछु भगुवानको वर माग्छु मइयाँको
जा बैना जुमली पोइल बाटो सरसरी
रूपैले जितौले साईले माया बराबरी

(स्रोत : तेजेन्द्र गिरी र सुरेन्द्र गिरी, कोटमौला जलेखर्क)

४.४.३.५

सल्यानैको शितलपाटी बादी माँगछ, बया
साई र म बयाली खेल्दाऊँ एउटै ठाउँमा भया
माथिलेख लसुनेको तल पन्यो छायाँ
जस्तै साईलाई पानी तिर्खा उस्तै मलाई माया
टलटल टलकिने ढुङ्ग्या घरको दाँती
नचाहिने पानको फूल नला मलाई खाँती
बाघ बास्यो बिजौरी डाँडा न्याउली बास्यो खोला
बैरागीले गाको गीत नबिसनु होला
ह्याबाट देखिने रैछ, जारकोटैको पैरो
साइनो पन्यो सरमैको माया बस्यो गैरो
हाँगी चाल्यो बाँदरूले लेक चाल्यो गुनाले
साईको हाम्रो भेट भयो राखेको हुनाले
हिउँद उँदै बर्खा उँदै काँ जान्छेस् पानी ए
बोलेर जीउ जाने छैन बोल मेरी नानी ए

माथिबाट बगाई ल्यायो कालुगाईको खुर
 खाइयाउँछु भेरीको पानी कैले आउँने छु र
 लेखै फुल्यो लाली गुराँस वेसी फुल्यो प्याउली
 बैरागीको मन दुखाउँन किन गाउँछस न्याउली
 हात हात पाथी लैजाऊ कुमाखैका मेला
 जैल जाला यो परानी उइलै माया लेला
 सल्यान भौतै सुन्तला त जुम्ला भौतै आरू
 जग्गा रूखो मल हालौला कर्म रूखो क्यारू
 खैरावाड माईको थान बोकाले मनाको
 त्यसै हामी आको होइन पर्वले जनाको
 सल्यान राम्रो सल्ली जीउला सल्लेरी पाखैले
 सल्यानैकी नानी राम्री गाजलु आँखैले

(स्रोत : अनुपम समीर, कोटमौला ७, सल्यान)

४.४.३.६

केटा : कोई गया कुल्लीका काम, कोई गया खैरैमा ।
 जाँ गया सड्सङ्गै जाउँला जोडीको दैरैमा ॥
 केटी : लेकबाट डाँफे आयो कल्ली सेपी सेपी ।
 जता जान्छौ उतै लैजाऊ काखी च्यापी च्यापी ॥
 केटा : सल्यानैको सल्ली डाँडा घरबार बनाउँला ।
 कि बाँचौला भोक भोकै कि दरवार बनाउँला ॥
 केटी : रिबोटको ठारो खोला तार मलाई बोकी ।
 भोक तिर्खा केई लाग्दैन तिम्रै यादले हो कि ॥

(स्रोत : हरीबहादुर खड्का, बाँफुखोला ९, सल्यान)

४.४.३.७

प्रश्न : काला-काला कल्लेरीमा कति मुडा कुइया
 बाह्र धानी फलामैका कति हुन्छन् सुइया ?
 उत्तर : फेरी मलाई भन्नै प्यो कति मुडा कुइया
 जति हुन्छन् सगरा तारा उति हुन्छन् सुइया ।

- प्रश्न : उधखोली उमखोली न्याहो चरी न्याहो
मन्यो बल्ल फुपार फाल्ने जान साईले क्या हो ?
- उत्तर : दुई घरैका दोकानैमा ओप ठुङ्गी खोप
मन्यो बल्ल फुपार फाल्ने खताती नि होप
- प्रश्न : वारिपारि दुई किनारा हाकाहाकी भए
कर्णालीका आगो लाग्यो माछा कहाँ गए ?
- उत्तर : सल्यान जिल्ला कोटमौला भोटे खोली तर्ला
कर्णाली मरेईको माछा दाडका रूख चर्ला
- (स्रोत : भरत डी.सी., 'पाखापानी')

४.४.४ भ्याउरे भाकाका गीत

सल्यान जिल्लामा प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरू मध्ये भ्याउरे गीत पनि एक अत्यन्त प्रचलित गीत हो । बाह्रै महिना जुनसुकै समय र अवसरमा पनि चोटिला एवं गहकिला शब्दहरूलाई छिटो छिटो द्रुत लय अंगालेर गाइने खिरिला टुक्काले युक्त गीत नै भ्याउरे गीत हुन् । भ्याउरे गीतलाई भाँप्रे गीत पनि भन्ने गरिन्छ । भ्याउरे गीतको नामकरण, विशेषता र उत्पत्तिका बारेमा विभिन्न विद्वान तथा जिज्ञाशुहरूका आ-आफ्नै अभिमत छन् । “धर्मराज थापाका विचारमा भ्याउँ बटुल्दा बटुल्दै वनमा रचिएका गीत अथवा घाँस, दाउरा काट्दा काट्दै जोरिएका गीत नै भ्याउरे गीत हुन् । त्यस्तै कालिभक्त पन्तले भ्याउँकुरीको आवाज जस्तै समूहमा मिलेर भ्याउँ भ्याउँ गरेर गाइने हुनाले अथवा भ्याउरे नाचमा भामर लगाएर नाचिने हुनाले अथवा लगाएकै भुत्रे, भाम्रे, पोशाकमा गाइने हुनाले भ्याउरे गीत भनिएको हो कि ? भन्ने जिज्ञाशा व्यक्त गरेका छन्” (डाँगी, २०६२ : १११) । तर पनि यी केवल भ्याउरे गीत सम्बन्धका अनुमान मात्र हुन् । जसले जे धारणा राखे पनि वास्तवमा बाह्रै महिना गाइने नेपाली भाषाको सबैभन्दा लोकप्रिय र मनोरञ्जनप्रधान खिरिला तथा लघुलयले युक्त, उकाली ओराली, देउराली, डाँडा, भञ्ज्याङ्ग र चौतारी, वन, पाखा, रोदी जहाँकही प्रचलित लोक सम्पत्ति हो भ्याउरे गीत, जसमा नेपाली जनसाधारणको परिचय पोखिएको हुन्छ ।

गरिबीले थिलथिलिएको सल्यानी समाज अझै पनि बाखा, भेडा, गाई चराउने, ग्वाला जाने, खेत जोत्ने घट्ट पिस्ने तथा वनजङ्गलमा घाँस, दाउरा काट्ने गर्दछन् । त्यसैले यी र

यस्तै बेलामा बालकदेखि बृद्धसम्म जो कोहीले पनि एकल, युगल वा सामुहिक रूपमा, बाद्य साधन सहित वा बाद्यसाधन रहित, नृत्य सहित वा नृत्य रहित जसरी पनि गाउँन सकिने हुनाले भ्याउरे गीत बहुआयामिक मनोरञ्जनको एउटा सिङ्गो संसार हो । लोक साहित्य र सिर्जनाका सवालमा भ्याउरे गीत भ्याउरे लयमा गाइने र यसको सुगठनको निश्चित नियम हुने कुरा उल्लेख गरिएता पनि सल्यानी समाजमा भ्याउरे गीत स्वतः स्फूर्त बगिरहने एक जल प्रवाह जस्तै भएकाले र अशिक्षित तथा गरिबहरूको जीवन अनुभव तथा पीडा र बेदना सुसेल्ने प्रमुख माध्यम भएकाले संरचनागत नियमको बन्धनबाट यहाँका गीतहरू उन्मुक्त छन् । विभिन्न चाडवाड, मेलापर्व, उत्सव, जनभेला, मितेरी भेला, साँगीनी गठन एवं साँस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा समेत छिट्टा छरिता लय भएका मनोरञ्जन प्रधान भ्याउरे गीतहरू यहाँ प्रसस्त मात्रामा प्रचलित छन् । यस सन्दर्भमा सङ्कलित सल्यानमा प्रचलित भ्याउरे गीतहरू निम्नानुसार छन् -

४.४.४.१

पानी पन्यो साँइली खोलीका लेउलेउमा
 लाग्छ माया कलेजी छेउँछेउँमा
 भैंसीलाई साँइली लेख-खर्क लैजा
 माया सित एक दिन त भेट भैजा
 गाईको बाच्छो साँइली धपापया गएन
 छुट्ने बेला बोलाउन भएन
 लठ्ठे जोगी साँइली खरानी घसेको
 लौरो माया चौकीदार बसेको
 हातै फाट्यो साँइली डम्फु खञ्जनीले
 नीद-भोग आइन साइकै सम्भनीले
 सुम्लो धुम्लो साँइली रापतीको कुलो
 अरू भन्दा माया बैरी ठूलो
 कलेजीमा साँइली सम्जना छ किन
 निष्ठुरीको मन खान सकिन

(स्रोत : दुर्गा पुन, रिम १, सल्यान)

४.४.४.२

हे गाईको बाछो साइली भीर नभै चर्दैन, भीर नभै चर्दैन
लाइयो माया ज्यान नगई मर्दैन, लाइयो माया ज्यान नगई मर्दैन,
हे मारी खोला साइली उर्लेर वार को पार, उर्लेर वार को पार
मायालुलाई बोलाउने सुनको तार, मायालुलाई बोलाउने सुनको तार,
हे गाईलाई घाँस साइली ल्याऊ लरी थुतेर, ल्याऊ लरी थुतेर
रून्छ मन बिलरी छुटेर, रून्छ मन बिलरी छुटेर,
हे भुटोमाया साइली म लाउँदै लाउँदिन, म लाउँदै लाउँदिन
मर्ने थिएँ काल पनि आउँदैन, मर्ने थिएँ काल पनि आउँदैन,
हे यो खोलीमा साइली धमिलो पानीमा, धमिलो पानीमा
बसेउ तिमी आँखैको नानीमा, बसेउ तिमी आँखैको नानीमा,
(स्रोत : तुलसी गिरी, कोटमौला ७, सल्यान)

४.४.४.३

थर्कोटवारि गरीजिउला धर्कोटपारि बबई
सित्ति मन बैरागी भइन मनको भन्ने नभई
कोर्बाडजिउली बाठे सँघु घुरजिउलीमो चेट
ऐले बिदा मेरी माया अर्को साल भेट
हिमाली हावा धानको बाला बयाली खेलेको
हरिया बन चाँप र गुराँस ढकमक्क फुलेको
जेठ मास खरेलीमा गाईले खायो खर
साँच्चै माया लाउने भए सालघारीमा भर
तल पच्यो शारदा ए माथि कुमाख लेख
मायासँग सन्जोकैले भयो आज भेट
सगर लाग्यो गड्किन पानी लाग्यो चुन
जोवान लाग्यो लसकिन मन त लाग्यो रून ।
(पुन, २०६० : ९५)

४.४.४.४

मच्यो नि ! तिम्रो मुग्लानी छोरो भन्दिनु आमालाई
मरेकै चिठी लिएर दिनु ती मेरी प्रियालाई !
मलामी मेरा नेपाल भित्र कार्गीलमा लाश छ ।
बैरीको गोली छातीमा लागी मुठीमै सास छ !
भच्यो नि ! तिम्रो फूलको थुङ्गा भन्दिनु आमालाई
रोएर आँसु नभार धेरै भन्दिनु प्रियालाई !
गंगाको धार धमिलो होला सिउँदो नै धोएर
भन्दिनु मेरी ती जूनलाई नबस्नु रोएर
गड्यो नि ! तिम्रो मुटुको किलो भन्दिनु आमालाई
मायाको डोरी चुडेर गयो भन्दिनु प्रियालाई
त्यो सानो छोरो रोएको होला खै बाबा भनेर
रोएकै होलिन् ती मेरी छोरी टुहुरी बनेर !

(स्रोत : डा. कृष्णराज डि.सी. थारमारे लस्तम, सल्यान)

४.४.४.५

किन मलाई दिन पनि रात हुन्छ
संसारलाई हेरेर मन रून्छ
स्याउली गोगन
सधै रून्छ यो मन के भो नभन
मनको पीर था छैन अरूलाई
पक्कै था छ ईश्वरहरूलाई
स्याउली गोगन
सधै रून्छ यो मन के भो नभन
धन्य जोवान के ल्याईछु करिमा
बस्नुपर्ने अर्कैको भरमा
स्याउली गोगन
सधै रून्छ यो मन के भो नभन
घाँस दाउरा काटेर थाकियो

पढने लेखने दिन पनि नासियो
स्याउली गोगन
सधै रून्छ यो मन के भो नभन

४.४.४.६

पिरतीको सुर्के गाँठो सरकै सर्काइदेऊ
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
निस्तुरी मन यतातिर फरकै फर्काइदेऊ
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
कालो कपाल कोरीबाटी फुर्के धागोलाको
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
तिम्लाई भन्दा कलेजीमा माया उर्लीआको
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
आउने जाने जोवानको भरपत्यार नमान
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
माया लाउनु पछ्छ भने मै भिल्केलाई छान
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
आउन यता वीसौनीमा बसी थकाई मारम्
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
पिरतीको डोरी बाटी गाँठो बल्यो पारम्
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालाबाङ् - २, पिङखोला)

४.४.४.७

पानी पन्यो निरमायालु तीनपाते तोरीलाई
जन्म नदेऊ निरमायालु भगुवान् छोरीलाई
तिम्रो हाम्रो निरमायालु भेटभाको आजै हो
छैन माया निरमायालु भन्नु त लाजै हो
गाई चर्दैछ निरमायालु खोलीको किनारमा
के लेखेको निरमायालु होला यो निधारमा

चरी उड्ने निरमायालु आकाशमा भएर
बिहे गरौं निरमायालु मन्दिरमा गएर
तिमी हामी निरमायालु गल्लीको परानी
मरेपछि निरमायालु जलेर खरानी

(स्रोत : रेखा के.सी., पिपलनेटा २, सल्यान)

४.४.४.८

हे खाऊं त भने सुन्तला सानु पानी
नखाऊं भने दुबैको सानु ज्यान जानी
काचो सुन्तला
नटिप्यै सानु यो चाला टिपे कुन चाला
हे पानी पन्यो रूभेउकी सानु रूभिनौ
मनको कुरा बुभेउकी सानु रूभिनौ
काचो सुन्तला
नटिप्यै सानु यो चाला टिपे कुन चाला
हे माछी मार खोलीको सानु लेवैती
मन लागेर बस्याछु सानु छेवैती
काचो सुन्तला
नटिप्यै सानु यो चाला टिपे कुन चाला
हे रानी चरी गीत गाउँछन् सानु वनभरी
लाईदेऊ माया तिम्रै छ सानु मनपरी
काचो सुन्तला
नटिप्यै सानु यो चाला टिपे कुन चाला
हे तिमी हामी भेटभाको सानु दिन
मान्दैन मन एकैछिन सानु छुट्टिन
काचो सुन्तला
नटिप्यै सानु यो चाला टिपे कुन चाला
हे चौतारीमा वर होइन सानु पिपल
तिमी बिना हुन्न मन सानु सितल
काचो सुन्तला
नटिप्यै सानु यो चाला टिपे कुन चाला

हे मरी जाने दुई दिनको सानु यो चोला
फेरी भेट होला कि सानु नहोला
काचो सुन्तला

(स्रोत : तुलसी राम गिरी, कोटमौला ७, सल्यान)

४.४.४.९

हा दश भाइ छोरा मेरी आमा यै घरमा अटाउँछन्
एउटी छोरी मेरी आमा नौ डाँडा कटाउँछन्
बस्नु है त आँसु समाली
जान्छु म त मेरी आमा नौ डाँडा काटेर पराईको हात समाती
हा छोरी भई मेरी आमा जन्मायो लिलाले
थकिन भए मेरी आमा दाउरा घाँस जानाले
बस्नु है त आँसु समाली
जान्छु म त मेरी आमा नौ डाँडा काटेर पराईको हात समाती
हा दुःख पाएँ मेरी आमा जिन्दगी भरिमा
खोटो रैछ मेरी आमा अभागी करिमा
बस्नु है त आँसु समाली
जान्छु म त मेरी आमा नौ डाँडा काटेर पराईको हात समाती
हा छोरी भई मेरी आमा जन्मेर आएँ
तेई दिनदेखि मेरी आमा दुःख नै कमाएँ
बस्नु है त आँसु समाली
जान्छु म त मेरी आमा नौ डाँडा काटेर पराईको हात समाती

(स्रोत : एलिसा योगी, दमाचौर, सल्यान)

४.४.४.१०

रैचुमाको ढिगढाग क्याउँक्याउँ चरी बास्यो
हजुरलाई भेटे आज यो मन मेरो हाँस्यो
हाँङ्गी चाल्यो बाँदरले लेख चाल्यो गुनाले
वर्ष दिनको भैयो भेट राखेको हुनाले
काफल डाली भरेली य चोर्थीडाली पाग्ने

नदेखे सन्तोक थियो देखे माया लागने
 खैरावाड माईको थान पैसा लैजाऊ भेटी
 अब त निस्याइलो भैग्या बयाल खेल्ने नेटी
 सुस्तै लागेस् बयालु य तले मेरो घर छ
 अरु मेरा कोही छैन दैव तिम्रै भर छ
 बार कुने गम्मागम्मी पस्सिमको सुन्तला
 तोला साईको मायै लग्च दिनको आधीतोला (आचार्य, २०६० : ३०३)
 (स्रोत : जंगबहादुर गन्धर्व, बयलडाँडा सल्यान)

४.४.४.११

दैलो र मुनि मखमली फुलेको
 टिपेर ल्याउँछु थुङ्गा बरिलै
 छोरा सरह छोरी पढाऊ बुवा
 स्कूल जाने धोको बरिलै
 जेठामा दाइलाई आई.ए.बी.ए. पढायौ
 छोरीलाई सानैमा डोली चढायौ
 दैलो र मुनि सयपत्री फुलेको
 टिपेर ल्याउँछु थुङ्गा बरिलै
 छोरा सरह छोरी पढाऊ आमा
 स्कूल जाने धोको बरिलै
 माइलामा दाइलाई आई.ए.बी.ए. पढायौ
 छोरीलाई सानैमा डोली चढायौ
 दैलो र मुनि कल्की फूल फुलेको
 टिपेर ल्याउँछु थुङ्गा बरिलै
 छोरा सरह छोरी पढाऊ काका
 स्कूल जाने धोको बरिलै
 साईलामा दाइलाई आई.ए.बी.ए. पढायौ
 छोरीलाई सानैमा डोली चढायौ
 दैलो र मुनि गुरदौली फुलेको

टिपेर ल्याउँछु थुङ्गा बरिलै
 छोरा सरह छोरी पढाऊ काकी
 स्कूल जाने धोको बरिलै
 काँइलामा दाइलाई आई.ए.बी.ए. पढायौ
 छोरीलाई सानैमा डोली चढायौ
 दैलो र मुनि लालुपाते फुलेको
 टिपेर ल्याउँछु थुङ्गा बरिलै
 छोरा सरह छोरी पढाऊ फुपु
 स्कूल जाने धोको बरिलै
 कान्छामा दाइलाई आई.ए.बी.ए. पढायौ
 छोरीलाई सानैमा डोली चढायौ

४.४.४.१२

हे..... शिरफूलको पसल चुरीयाको बाँई बाँई
 नाँच मेरी भिलीमै कुमजुराई
 हे..... टिकुलीको पसल चुरीयाको बाँई बाँई
 नाँच मेरी भिलीमै कुमजुराई
 हे..... नथियाको पसल चुरीयाको बाँई बाँई
 नाँच मेरी भिलीमै कुमजुराई
 हे..... सुनीयाको पसल चुरीयाको बाँई बाँई
 नाँच मेरी भिलीमै कुमजुराई
 हे..... तिलहरीको पसल चुरीयाको बाँई बाँई
 नाँच मेरी भिलीमै कुमजुराई
 हे..... चोलीयाको पसल चुरीयाको बाँई बाँई
 नाँच मेरी भिलीमै कुमजुराई
 हे..... फरियाको पसल चुरीयाको बाँई बाँई
 नाँच मेरी भिलीमै कुमजुराई
 हे..... कलियाको पसल चुरीयाको बाँई बाँई
 नाँच मेरी भिलीमै कुमजुराई

४.४.४.१३

घर त मेरो सेन्नानी हो
सल्यानको पिङ्खोला
मनको कुरा सेन्नानी हो
बुझिदिने को होला

किन ल्याईछु सेन्नानी हो छोरीको जनम
कतिपीर सेन्नानी हो पछ्यो यो मनमा
मछ्यो भन्दा सेन्नानी हो काल आउँदैन किन
कसो गरी सेन्नानी हो बिताऊ म यो दिन
बित्यो जुनी सेन्नानी हो ठीकी र जाँतोमा
बार लाग्यो सेन्नानी हो म हिन्ने बाटोमा

४.४.४.१४

खाईन तीउन दाइ लालै पल्लपे सिस्नाको
पाईन भर दाइलालै पिरती लिस्नाको
खाम्त पानी दाइलालै पुतली पय्यो
नखाम् पानी दाइलालै तिर्खाले जीउ गल्यो
मन जलेर दाइलालै कक्करे खारी भो
शिरको फूल दाइलालै शिरैमा भारी भो
कति रूनु दाइलालै आँसुको खेर
न रो मनलाई दाइलालै बुझाउने को छर

(स्रोत : लीलावती बुढा, फालाबाङ् - २ पिङ्खोला)

४.४.५ दोहोरी गीत

दुई व्यक्ति अथवा समूहका बीच गीतैमा गरिने सवाल जवाफलाई दोहोरी गीत भनिन्छ । दोहोरी गीतलाई अर्को शब्दमा जुहारी पनि भनिन्छ । दोहोरी एक प्रकारको खेल हो । यसमा जीत हार एवं पक्ष विपक्ष बनेर दुई समूहबीच दोहोरो संवादमा चामत्कारिक कला प्रस्तुत गरिन्छ । यो नेपालको पहाडी क्षेत्रका विभिन्न ठाउँहरू तथा टि.भी. रेडियो नेपाल एवं विभिन्न एफ.एम. हरूमा समेत ज्यादै प्रचलित देखिन्छ । “दोहोरी खेल्ने कुरामा प्रसिद्धि पाएका व्यक्तिहरूमा कर्पुटारका देउबहादुर दुरा र पञ्चे सुब्बाको नाम लिइन्छ । पञ्चे

सुब्बाले हाँडी गाउँकी दरैनीसित १२ वर्षसम्म दोहोरी खेलेको कुरा र देउबहादुर दुराले दोहोरीमा हराएर स्वास्नी बनाई ल्याएको कुरा नेपाली लोक संस्कृतिमा किंवदन्ती भइसकेको छ” (आचार्य, २०६० : १४०) । यस अर्थमा पनि दोहोरी गीत एक प्राचीन परम्परा देखि चल्दै वर्तमानमा समेत अत्यन्त लोकप्रिय हुन गएको देखिन्छ ।

दोहोरी गीतमा युवा युवती बीचको प्रेम प्रसङ्ग, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको चित्रण, लैङ्गिक, जातीय तथा भौगोलिक परिवेशको चिनारी समेत गरिने हुँदा दोहोरी गीतमा एक प्रकारको सन्देश सुसेलिएको हुन्छ । खेतमा अथवा बारीमा काम गर्दा, चाडपर्वमा जाग्राम बस्दा, रोदी घरमा र जात्राहरूमा पनि दोहोरी गाउने/खेल्ने नेपाली परम्पराले दोहोरी गीतको सर्वव्याप्ति पुष्टि हुन्छ । दोहोरी गीतमा लोकको सृजनशीलता हुने भएकाले प्रश्न र उत्तर दुवै एउटै लय र शैलीमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ । यो कार्य कुनै स्रष्टा कविको रचना भन्दा कम हुँदैन । सिलसिलाबद्ध विषयलाई निश्चित लयमा ढालेर तत्काल विभिन्न टुक्काहरू प्रस्तुत गर्ने काम भाषाको मर्मज्ञ र कल्पनाशील स्रष्टाबाट मात्र सम्भव भएकाले दोहोरी गायकहरू समाजको यथार्थ र कल्पनाको विम्ब प्रस्तुत गर्न सक्ने सर्जक हुन् । दोहोरी गीतको थालनी गर्दा सर्व प्रथमतः एउटा समूह केटाको र अर्को समूह केटीको हुन्छ । त्यसमा पनि एउटा एउटा व्यक्ति टोलीनेता हुन्छन् । उनैले विभिन्न टुक्काहरू जोड्दै जान्छन् र अन्य लयमा लय मिलाउँदै भाकालाई छोप्दै जान्छन् । प्रारम्भमा परिचयबाट सुरु भएर प्रेम प्रसङ्ग विवाह, रोमाञ्चक हुँदै भविष्यका ठूला-ठूला सपना र कल्पना सपनाका कुराहरू दोहोरी गीतमा समेटिने हुँदा श्रोता जो कोहीको मनमा पनि एक प्रकारको कौतुहलता पैदा हुन जान्छ । प्रश्नोत्तरात्मक शैलीमा प्रस्तुत हुने हुँदा दोहोरी गीतमा सिलसिलेवार हुन्छ । प्रश्नले मागे अनुसारको उत्तर दिन सक्नु र आफ्नो मनको भावना पनि व्यक्त गर्न सक्नुपर्ने हुँदा दोहोरी गायक छिटो, चनाखो हुनु जरूरी हुन्छ । मीठा, चोटिला तथा ओजनदार शब्दहरूलाई सुरिलो आवाजमा लय नबिराई गाउनुपर्दछ । दोहोरी गीतमा वाद्य साधन र नृत्यको पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । लामो समयसम्म नयाँ नयाँ तर प्रासाङ्गिक शब्दहरू चयन र प्रयोग गरिरहनु पर्ने हुँदा दोहोरी गीत आफैमा एक सजीव र गतिशील जलप्रवाह जस्तै हुन्छ । सल्यान जिल्लामा प्रचलित दोहोरी गीतका केही नमुनाहरू निम्नानुसार छन-

४.४.५.१

- केटा+केटी : जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड
पूर्वमा रूकुम छ पश्चिम पच्यो दाड
- केटा : कोही भन्छन् स्वीकोट, शिवरथ, भन राम्रो कोटमौला
यति मीठो गीत गाउने काकी नानी हौला ?
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटी : काभ्रा, काँरागिठो हेरौं त्रिवेणी भन राम्रो
थारमारेमा जागिरे छौं कोटबारा घर हाम्रो
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटा : मूलखोलाको चिसो पानी लेखपोखरामा छैन
कुपिण्डे दह, गर्पा मेला जाने हो कि हैन ?
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटी : बाँभकाँडा र डाँडागाउँ, मार्के माउली पर्छ
लक्ष्मीपुरमा बहिनी गाछिन् घरको कामको गर्छ ?
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटा : काभ्रेचौर, कालिमाटी घुमौलानी रामपुर
तिमी नगए म नि जान्न बनाऊ बरू एकसुर
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटी : सिनवाङ्ग मामा धनवाङ्ग अंकल रिममा देखे अन्टी
सबै कुरा चालपाए बाऊ भाँचिदिन्छन् मन्टी
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटा : निगाँलचुला, भिम्पे हुँदै जिमालीमा लिएँ
केही नि हुन्न हाम्रो कुरा कोईलाई थानदिए
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटी : भल्चौर हुँदै ढाकाडाम बाटो त्यही पच्यो
दार्माकोटको कालेसोल्टी भनै मन पच्यो
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटा : माँभकाँडामा पहिले बस्थे आजकाल पिपलनेटा

- गिज्याउन त खुबै जान्छेउ मै सोभोलाई भेटा
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटी : मर्मपरिकांडा हैन मनथ्यो छाँयाक्षेत्र
खलङ्गामा बिहे भाछ, पक्कै जान्थे नत्र
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटा : भल्को आयो बामेबनगाउँ, घाँजेरी पिपल
बडागाउँले अभागी ज्यान भएन शितल
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटी : सिद्धेश्वरी, देवस्थल घुमे बाँफुखोला
दमाचौरमा यसैगरी कहिले भेट होला
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटा : कालागाउँ, स्यानीखाल, सिजवालटाकुरा
किन गर्नु भेटघाट अब भयो सब अपूरा
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
- केटा+केटी : घुमौं चाँदे, हिमल्चा र अभ्रै कजेरीमा
अर्को जुनी सँगै जीउँला दिलको मभ्केरीमा
जाऔं घुम्न सुटुक्कै सल्यान फालाबाड.....
पूर्वमा रूकुम छ पश्चिम पन्यो दाड ।
(स्रोत : अनुपम समीर, कोटमौला ७, जलेखर्क सल्यान)

४.४.५.२

- केटा : छम छम नाँचिदेऊ धन
बैरागीको बुभाइदेऊ यो मन
माया तिम्लाई के भनि बोलाउने
बोले पछि कोई छन् कि रिसाउने
- केटी : कतै छैन चौतारी बिसाउने
म दुःखीको कोई छैन रिसाउने
दुबै : छम छम नाँचिदेऊ धन
बैरागीको बुभाइदेऊ यो मन

केटा : किन माया भन् परपर
हाँसौं खेलौं जिन्दगी के छर
केटी : जिन्दगीको के कुरा गर्नु
छैन माया कस्को भर पर्नु
छम छम नाँचिदेऊ धन
बैरागीको बुझाइदेऊ यो मन

(स्रोत : लीलावती बुढा, फालाबाङ्गः सल्यान) ।

४.४.५.३

केटा : सरर पात बजाउँदै चलेको बयालु
मलाई छोडी कठैबरै काँ जान्छौ मायालु
मेरो माया काँ पन्यो अलमल
दुबै : जून तारा भलमल
मेरो माया काँ पन्यो अलमल
केटा : बर सुक्यो पीरैपीरले हरियो पिपलु
च्वास्स पोल्ने सिस्नेबोट किन भो सितलु
मेरो माया काँ पन्यो अलमल
जून तारा भलमल
केटी : हीतकारी पिरतीको डोरीलाई नछिन
पानी खान्छौं एउटै मूलको भेट हुँदैन किन
मेरो माया काँ पन्यो अलमल
जून तारा भलमल

(स्रोत : लीलावती बुढा, फालाबाङ्गः सल्यान) ।

४.४.५.४

केटा : पछि कुन्नी के हुन्छ मन हाम्रो
भेटे माया फूल भन्दा भन राम्रो
फुर्के रिबन फरर
सम्झी सम्झी म कति रूने हो, लाम्के माया सरर

- केटी : सम्भके माया बिसिन सकिन्न
नसम्भय छेओईमा देखिन्न
फुर्के रिबन फरर
सम्भकी सम्भकी म कति रूने हो, लाम्के माया सरर
- केटा : तिम्रो हाम्रो होला कि हित
किन नजिक पर्देनौ मसित
फुर्के रिबन फरर
- केटी : कति हिन्छौ हामीलाई ताकेर
एक्लो मनले के हुन्छ आँटेर
फुर्के रिबन फरर
- केटा : सुनको औंठी ल्याईदिउला हातैमा
मायालुको बसौंकी काखैमा
फुर्के रिबन फरर
- दुबै : सँगै बसौं हाँसेर खेलेर
हाम्रो माया धागो भैं जेलेर

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालाबाङ्गः सल्यान) ।

४.४.५.५

- केटा : शारदामा कमलको फूल फुल्यो
त्यई फूललाई हेरेर मन भुल्यो
लाउकी माया
- केटी : वरपर कही छैन भर
फूलको माला लगाउने को छर
लाउकी माया
- केटा : मायालुको भेटाइयो मन्दिर
मनको पीर बिसाउँछु यही नेर
लाउकी माया
- केटी : माया बस्यो आत्मै भरी
छुट्ने परे मन बुभ्ला कसरी

लाउकी माया
 केटा : सुनको औंठी लाईदिउला हातैमा
 सधै भरी बसौंकी साथैमा
 लाउकी माया
 केटी : दिनै राम्रो साईत राम्रो
 एकै ठाउँमा बाँधियो मन हाम्रो
 लाउकी माया

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालाबाङ्गः सल्यान) ।

४.४.५.६

केटा : बज्यो मादल गाउँघरमा गम्केर
 उही पूरानो मायालाई सम्भेर
 रून्छ यो मन
 मनको कुरा मायालाई भन्छु
 आधा सञ्चो आधा बिसञ्चो
 केटी : छँदैछनि मायाको चाहना
 भेट हुनलाई के गरौं बहाना
 रून्छ यो मन
 मनको कुरा मायालाई भन्छु
 आधा सञ्चो आधा बिसञ्चो
 केटा : देखिदैन डाँडैले छेक्दा
 उडी जाम्की मायालाई नभेट्दा
 रून्छ यो मन
 केटी : हाम्ले माया छँदैछ गरून्जेल
 यो जिन्दगी नमरी बाँचुन्जेल
 रून्छ यो मन
 केटा : तिर्खा लाग्यो मूलपानी नभेट्दा
 यो मनको तिर्सना नभेट्दा
 रून्छ यो मन

केटी : माया संग परियो बन्धन
 बिसियो कि छदैछ सम्भना
 रून्छ यो मन

दुवै : बनको न्याउली करायो यसरी
 माया बिना बुभाउं मन कसरी
 रून्छ यो मन

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालाबाङ्ग: सल्यान) ।

४.४.६ ठाडो भाकाका गीत

कुनै पनि बाघ सामग्रीको प्रयोग नगरी लामो लय अङ्गालेर जाँतो पिस्दा, ठिकी कुट्टा गाउँका बुढापाकाले गाउने गीत ठाडो भाकाका गीत हुन् । कुनै पनि बाघ सामग्रीको प्रयोग नगरी गाइ गोठालो जाँदा, बन पाखामा घाँस दाउरा जाँदा, मेलापात गर्दा जहाँ कही जीवनका सुःख, दुःख, उकाली ओराली, तीता मीठा अनुभव आदि विषयवस्तुलाई अङ्गालेर यी गीतहरू बाह्रै महिना गाउन सकिने हुँदा यी गीत गाउनका लागि कुनै खास अवसर र समय कुरि रहनु पर्दैन ।

सल्यान जिल्लामा ठाडो भाकाका गीतहरूमा खास गरेर साँइलैजी तथा मालै भाकाका गीत प्रचलित छन् । यस्ता गीतहरू मूलतः बुढी आमाहरू एकदम भावुक बनेर गाउँदछन् । धीमा गतिमा गाइने ठाडो भाकाका गीतहरूमा प्राय आफ्नो बाल्यकालका सम्भनाहरू, सखी र सङ्गीहरूको याद, यौवन कालमा माया, प्रेम गाँस्दाका क्षणहरू आदि विषयवस्तुलाई सम्भदै विरही बनेर गाउने हुँदा आँखाबाट आँसु समेत आउन सक्छन् । जाँतो पिस्दै गीत गाउँदा जाँतोको च्याँई-च्याँई आवाजले एक प्रकारको बाघ साधनको काम गरेको हुन्छ । सुन्दा जो कोहीलाई पनि आनन्द लाग्ने यी र यस्ता गीतहरू हाल विभिन्न प्रविधि र नवीन सोचाइका कारण लोपोन्मुख अवस्थामा पुगिसकेका छन् । तर पनि शोधकर्ताले आवश्यक ठानी सङ्कन गरिएका ठाडो भाकाका गीतहरू निम्नानुसार छन्-

४.४.६.१

हे साँइलै जी - हाँसैले बकुला माच्यो खोली किनारैमा मालै
 हे साँइलै जी - खोली किनारैमा लै लै खोली किनारैमा मालै
 हे साँइलै जी - क्या बनी लेखेको होला चाँदी निधारैमा मालै

- हे साँइलै जी - भैंसी मच्यो यसामीको गाई मच्यो सावैको मालै
हे साँइलै जी - गाई मच्यो सावैको लै लै गाई मच्यो सावैको मालै
हे साँइलै जी - माया लाया मायई जान्या म बिना भावैको मालै
हे साँइलै जी - बिना भावैको लै लै म बिना भावैको मालै
हे साँइलै जी - जा गौंथलै हिलो लया भैंसी बस्ने खालको मालै
हे साँइलै जी - भैंसी बस्ने खालको लै लै भैंसी बस्ने खालको मालै
हे साँइलै जी - म बैराग्या घुम्दै आईया बिना माया जालको मालै
हे साँइलै जी - बिना माया जालको हजुर बिना माया जालको मालै

(स्रोत : चक्र बहादुर के.सी, दमाचौर १, सल्यान)

४.४.६.२

- साँइलै जी - यादि भैंसी दाड देउखुरी यादा भैंसी यार मालै
यारै जी - गलिले सा बर्ते फेच्यो जोवान गैगो क्यार मालै
क्यारै जी - दाड होइन देउखुरी य भैंसी बस्यो यार मालै
यारै जी - ल्याई दिया बजार जान्यौ टोपी भुवा जीनको मालै
जीनकोई जी - बिसेलेउकी बाला साईले माया उनी दिनको मालै

(स्रोत : मथी के.सी. दमाचौर १, सल्यान)

४.४.६.३

- होला बरै साँलै जी भातखाने चौरासी थाल पानी खाने बेला मालै य
हे बेला जी क्या माया लगायौ साईले घर जाने बेला मालै य
होला बरै क्या मुहुनी बस्यो हाम्रो कुमाखै मेला मालै य
हे लै जी किन लागेई सुनको गाथ घर जान्या बेला मालै य
होला बरै साँलै जी छाती भित्र तिमि बस्न्या म कलेजी दुखाउँन्या मालै य
हे दुखाउँन्या जी छोडी नजाऊ बालो साई य यी आँसु सुकाउँन्या मालै य
होला बरै साँलै जी ठाडो टिको ठकुरीको तेछो टिको कस्को मालै य
हे बरै कस्कोई जी घरबाच्या संगैको माया हुन्छ बिना रसको मालै य

(स्रोत : तेजेन्द्र गिरी, मीम बहादुर केसी, कोटेमौला ७, सल्यान)

४.४.७ ख्याली गीत

ख्याली गीत विभिन्न मेलापर्व तथा उत्सवहरूमा लहरे नाँच सँगसँगै बीच बीचमा गाइने गीत हो । धेरै जना पुरुषहरू (हाल युवा तथा महिला पनि) लहरै लागेर नाच्ने हुँदा यो नाँचलाई लहरे नाच भनिएको हुन सक्छ । यसलाई अर्को शब्दमा पैँसेरी पनि भनिन्छ । “यस गीतमा शृङ्गार रस रसाउनाका साथै अलङ्कारको छटा निकै खुल्छ र स्वच्छन्द भावमा जुहारीका स्वर फिँजारिन्छन् । कतिले त कुराकानी वा वार्तालापको माध्यम नै यसलाई बनाउने भएकाले गीति लहर स्वयम् नै तरङ्गित भएको अनुभव हुन्छ” (पराजुली, २०५७ : १६५) । भनेर कृष्णप्रसाद पराजुलीले ख्याली गीतको व्यापकताको चर्चा गरेता पनि सल्यानी समाजमा भने यो पैँसेरी नाचको बेलामा हाँसो, ठट्टा र रमाईलोको लागि बीचबीचमा मात्र गाउने गरेको देखिन्छ ।

यसमा गीतलाई भन्दा बढी नाँचलाई महत्त्व दिईन्छ । “यो ख्याली गीत एंव नाच बाह्रै महिना लागि रहने विभिन्न मेला-जात्रा, भोज भतेर, चाडवाड, छैंठी, पास्नी, पूजा आजा आदिमा चलिरहन्छ” (डाँगी, २०६२ : ११६) । पन्ध्र, बीस जनाजति लहरै लागेर खुट्टामा जोर पैँचन लगाएर नाचिन्छ । ठूलो आवाज दिने दुई वटा मादल, भ्याली तथा बाँसुरी बाद्य सामग्रीको आवाजले नर्तकहरूलाई जोस जाँगर बढाएको हुन्छ । एउटा सिपालु व्यक्ति अघुवा हुन्छ र उक्त व्यक्तिले जे जस्तो ताल र हाउभाउ बदल्छ सोही अनुरूप अरू सबैले गर्ने गरिन्छ । एकदम लामो समयसम्म एउटै तालमा गाइँने नाचिने हुँदा युवा पुस्ताहरूलाई भने साह्रो गाह्रो परेको हुन्छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा लहरे नाचसँग गाइने ख्याली गीतको नमुना निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ -

४.४.७.१

सल्यानी खुकुरी प्युठाने दली
के गरम् बालीसाई घुम्दै न गली
बर्षाउने भरीमा सुसाउने खोली
घन्काइदेउ मादलु भम्काइदेउ थली
छमछम नाँचिदेउ कम्मर भाँचिदेऊ
हाँसिदेऊ बोलीदेऊ पिरती साँचिदेउ

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालावाङ - २ पिडखोला)

४.४.७.२

त्यो पारी बनैमा केरैका घैया
बिरानो नभन्याई तेरै हुँ दैया
त्यो पारी बनैमा मयुरको कल्की
लैजान्चु पातलीलाई गैजान्चु ढल्की
कति धेरै चुकिलो सिन्कीको अचार
लाई मान्यौ कि लोटाई मान्यौ क्यैपाइन विचार
मन रून्च धर्की, मक रून्च धर्की
नरोए बाली साई ए आईजान्चु फर्की

(स्रोत : डा. कृष्णराज डी.सी, थारमारे, सल्यान)

४.४.७.३

आक्कासैको खेती
पत्तालैको पानी
कुलो पानी चल्दैन
सानी हुने मायालु नानी
बोलाय बाल्दैन
सखी भाइ जाहो गएको
जोवान आउंदैन
फूलै फुल्यो बारैबार
जोवान हो एकै बार

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, सल्यान फालाबाड २, पिडखोला)

४.४.८ विविध भाकाका गीतहरू

सल्यान जिल्ला लोकसाहित्यका विविध विधामध्ये लोकगीतका दृष्टिले ज्यादै वैभव छ । वर्षेनी सल्यानी गाउँ-घर, भीर-पाखा, बनजङ्गल जताततै घन्किरहने लोकगीतहरू सल्यानका अमूल्य निधि हुन् । लोक गायक तथा अध्येताहरूको अभावले बान्की परेका कयौँ सल्यानी भाकाहरू अझै पनि गुम्सिरहेको अवस्थामा छन् । सामाजिक जीवनका हरेक सुख, दुःखमा साथी बनेका यी विभिन्न लय र ढाँचाका लोकगीतहरू केवल सल्यान जिल्लाका मात्र नभएर समग्र लोक साहित्यको सम्पत्ति हुन् । अन्य कतिपय जिल्लाहरूमा यहाँ प्रचलित

गीतहरू नवीन शैली, संरचना, ढाँचा र ढर्राका लाग्न सक्छन् । तर पनि च-च भाकाका गीत, स्यानी मालै भाकाका गीत, साईली भाकाका गीत, साँइला दाइ भाकाका गीत, नीर कमल भाकाका गीत यी र यस्तै विभिन्न प्रकारका गीतहरू सल्यानका मौलिक भाका हुन् । विविध संरचना, लय र प्रस्तुतिमा आबद्ध यी गीतहरू स्वैच्छाले बाह्रै महिना गाउन सकिन्छ । समाजका विविध विषयवस्तुलाई भावभूमि बनाउदै जनजिब्रोमा अडिएका यी गीतहरू बाद्य नृत्य सहित र रहित जुनसुकै रूपमा पनि गाउन सकिन्छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा सल्यान जिल्लामा प्रचलित विविध भाकाका लोकगीतहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

४.४.८.१ स्यानी माया/स्यानी मालै भाका

- (क) हे चारैकुने चौपारीमा लै लै वर हाँझो वरैको स्याम
हा हा वर हाँझो वरैको स्यानीमालै
- हे क्या माया लगायौ साईले तिसर्नागरैको स्याम
हा हा तिसर्ना गरैको स्यानीमालै
- हे बाटै तिनको तल्या घर लाल माटी लेस्दैछु स्याम
हा हा लाल माटी लेस्दैछु स्यानीमालै
- हे साईले भन्छेऊ म वैरागी म पनि त्यस्तै छु स्याम
हा हा म पनि त्यस्तै छु स्यानीमालै
- हे हिन्दैछु बिसाउन पाईन लमेको दमार स्याम
हा हा लमेको दमार स्यानीमालै
- हे कि त साईले भैगो भन कि त माया समार स्याम
हा हा कि माया समार स्यानीमालै
- हे सल्यानैको सितलपाटी बादी मागछ बया स्याम
हा हा बादी मागछ बया स्यानीमालै
- हे साई र म बयालै खेल्दाऊ एउटै गाउँमा भया स्याम
हा हा एउटै गाउँमा भया स्यानीमालै
- हे भया क्या लाग्ने रैचर बाजै कर्म घटी भया स्याम
हा हा कर्म घटी भया स्यानीमालै
- हे चरी खान्छ चम्फा डाली माछी खान्छ लेव स्याम
हा हा माछी खान्छ लेव स्यानीमालै

हे नचिनेईको रनवनए केई पाउँदिन भेव स्याम
हा हा केई पाउँदिन भेव स्यानीमालै ।

(स्रोत : चक्र बहादुर के.सी. दमाचौर १, सल्यान)

(ख) गाईको बाच्छो भाल्यामाल्या उदखोली गैगो स्याम्मै
हा हा उदखोली गैगो स्यानीमालै
क्या दिन लाईथेऊ लौरूमाया धौ बिसनु भैगो स्याम्मै
हा हा धौ बिसनु भैगो स्यानीमालै
चोया कार चोया कार चोया र नरम स्याम्मै
हा हा चोया र नरम स्यानीमालै
नदेखेसी कल्की माया देखेसि सरम स्याम्मै
हा हा देखेसि सरम स्यानीमालै
माथिबाट बगाई ल्यायो कालु गाईको खुर स्याम्मै
हा हा कालु गाईको खुर स्यानीमालै
खाई याउँछु भेरीको पानी कैल आउँने छुर स्याम्मै
हा हा कैल आउँने छुर स्यानीमालै
पारी भीरमा नाच्छ मयुर हल्लाई कल्की स्याम्मै
हा हा हल्लाई कल्की स्यानीमालै
किन भुलिस बालोसाई गैगो उमेर ढल्की स्याम्मै
हा हा गैगो उमेर ढल्की स्यानीमालै
आँसु भ्रूयो आँखाबाट आँतै सुकाउँन्या स्याम्मै
हा हा आँतै सुकाउँन्या स्यानीमालै
खोला तार्ने माछी मार्ने साई धेरै चाम्रा हुन स्याम्मै
हा हा साई धेरै चाम्रा हुन स्यानीमालै
मेला जान्या गन्जी खान्या दिन उनै राम्रा हुन स्याम्मै
हा हा दिन उनै राम्रा हुन स्यानीमालै

(स्रोत : जानकी कवर, भृपा कुमारी योगी, दमाचौर १, पलाटे सल्यान)

- (ग) हे गली छैन गीत गाउँन्या साईलाई सम्झी गाउँछु स्याम
 हा हा साईलाई सम्झी गाउँछु स्याम
 हा हा साईलाई सम्झी गाउँछु स्यानीमालै
 हे यो देश मेरो हुन्या छैन माया मात्रै लाउँछु स्याम
 हा हा माया मात्रै लाउँछु स्याम
 हा हा माया मात्रै लाउँछु स्यानीमालै
 हे सगरैका पल्ला पट्टी घेर बादलले घेच्यो स्याम
 हा हा घेर बादलले घेच्यो स्याम
 हा हा घेर बादलले घेच्यो स्यानीमालै
 हे पुन्याइनकी कित मैले यो माथैको फेरो स्याम
 हा हा यो माथैको फेरो स्याम
 हा हा यो माथैको फेरो स्यानीमालै
 हे बोल्लै छाच्यो मलाई मन मानन्याले स्याम
 हा हा मलाई मन मानन्याले स्याम
 हा हा मलाई मन मानन्याले स्यानीमालै
 हे माया लाया भुटो हुन्छ नलाउँनु जानन्याले स्याम
 हा हा नलाउँनु जानन्याले स्याम
 हा हा नलाउँनु जानन्याले स्यानीमालै
 हे लेख साईले भैँसी लैजाऊ गुराँसका किला स्याम
 हा हा गुराँसका किला स्याम
 हा हा गुराँसका किला स्यानीमालै
 हे किन माया भेट गर्छेउ अँज्याल ढिला स्याम
 हा हा गर्छेउ अँज्याल ढिला स्याम
 हा हा गर्छेउ अँज्याल ढिला स्यानीमालै
- (घ) पुरुष : सल्यानैका नयाँ दरवार पूर्व भ्याल काटेको हा स्यानीमालै
 घर खानु कस्टै हुन्छ माइतै ख्याल काटेको हा स्यानीमालै
 महिला : चोथै काच्यो चोथै माच्यौ चोथै र नरम हा स्यानीमालै
 नदेख्याती भौतै माया देख्याती सरम हा स्यानीमालै

पुरुष : सल्यानैको सितलपाटी लाल घोरी कस्यैको हा स्यानीमालै
जैल आउँछु फूलबारीमा चौकिदार बस्यैको हा स्यानीमालै
महिला : बादी दाइले के बनायो सारडे र दाँती हा स्यानीमालै
नहुन्या रैच र माया लायो मलाई खाँती हा स्यानीमालै
पुरुष : कर्णालीले बगाई ल्यायो बर्खा मलको रेती हा स्यानीमालै
माथैले पुइजाला भनी म गर्दिन खेती हा स्यानीमालै
महिला : कर्णालीले बगाई ल्यायो कालो र कागत हा स्यानीमालै
वर्तुन लाग्यै मर्न्या काल नलाग्यै बाफत हा स्यानीमालै
पुरुष : सगरैका पल्ला कुना बादलैको घेरो हा स्यानीमालै
भन्नेलाई भन्दे बाजै माया तेरो मेरो हा स्यानीमालै
महिला : यई होला कि जेठा मास ओइलाई बास्यो काग हा स्यानीमालै
किन भयो सङ्जोराय माया भन्नु लाख हा स्यानीमालै
पुरुष : कालु गाईको लौरू बाच्छो पानी खान गैछ हा स्यानीमालै
लागदै थियो बारूलीय भेट हुन्या पो रैच हा स्यानीमालै

(आचार्य, २०६० : ३२५-३२६)

(स्रोत : भद्रसिंह बुढा, रिम २, सल्यान)

(ड) माथि कुमाख तल थकोट
बीचैमा सल्यान मा....लै
जता जान्छु ठक्कर खान्छु
भएन कल्यान मा....लै
तिर्खा लाग्लो कता होला
चिसो पानी खोला मा....लै
दुःखीयाको दुःख देख्ने
ईश्वर कता होला मा....लै
कि त मलाई बैत बगाऊ
कि त लगाऊ पार मा....लै
यो धर्तीको टुहुरो म
बाँची छैन सार मा....लै

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालाबाङ् - २ पिडखोला)

(च) वारीपारी बाँसको घारी हे बरै
 भुईमा बस्यो सारी
 यो मायालाई लालम् हजुर कठै भन्ने पारी
 स्यानीमयालै
 जुम्लावाट बगदै आयो हे बरै
 कस्तुरी र वीण
 पात ओराउँछ बयालैले हे बरै मन ओराउँछ किन
 स्यानीमयालै
 घर त मेरो चुन ढालेईको हे बरै
 पालीमात्रै छुवाउँछु
 लहना त छैन हे बरै माया मात्रै लाउँछु
 स्यानीमयालै

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालावाङ् - २ पिडखोला)

४.४.८.२ च च भाकाको गीत

च च ठेला हानी टुपा निउच्यो, च च ठेला हानी टुपा निउच्यो
 च च गुर्बाकोटी बाँस लौच्या, च च गुर्बाकोटी बाँस लौच्या
 च च बैरागीले बाटो पाउँलान्, च च बैरागीले बाटो पाउँलान्
 च च ला उघारी माँस लौच्या, च च ला उघारी माँस लौच्या
 च च साई र म पाँनैको फूल, च च साई र म पाँनैको फूल
 च च होईजाऊँ जोली हाँस लौच्या, च च होईजाऊँ जोली हाँस लौच्या
 च च सुन मखै लाग्यो भन्छन्, च च सुन मखै लाग्यो भन्छन्
 च च धन्य कलील माँस लौच्या, च च धन्य कलील माँस लौच्या

(स्रोत : चक्र बहादुर के.सी., दमाचौर १, सल्यान)

४.४.८.३ .फाङ्क/फाँक भाकाका गीत

(क) पुरूष : न्याओ चरी न्याओ
 सानो मोजर ठूलो गर्रा जान साईले क्या हो
 महिला : नयाँ राजा हुकुमीले बाँस कटायो होला
 सानो मोजर ठूलो गर्रा भुल छाता पो होला

पुरूष : न्याओ चरी न्याओ
हातले छर्ने मुखले टिप्ने जान साईले क्या हो

महिला : काट्यो सिमल गाई भैंसीलाई पाल्यो सिमल घोकी
हातले छर्ने मुखले टिप्ने अक्षर लेख्या हो कि

पुरूष : न्याओ चरी न्याओ
रातो बर्की हर्या खिका जान साईले क्या हो

महिला : काट्यो सिमल गाई भैंसीलाई पाल्यो सिमल घोकी
रातो बर्की हर्या खिका इन्द्रेणी पो हो कि

पुरूष : न्याओ चरी न्याओ
बिना खुट्टा नेपाल जाने जान साईले क्या हो

महिला : काट्यो सिमल गाई भैंसीलाई पाल्यो सिमल घोकी
बिना खुट्टा नेपाल जाने चिठी पत्र हो कि

पुरूष : न्याओ चरी न्याओ
धर्ती आस्न गाज्य बल्ल जान साईले क्या हो

महिला : काट्यो सिमल गाई भैंसीलाई पाल्यो सिमल घोकी
धर्ती आस्न गाज्य बल्ल मुसो नै त हो कि

पुरूष : न्याओ चरी न्याओ
बिना बादल पानी पर्ने जान साईले क्या हो

महिला : काट्यो सिमल गाई भैंसीलाई पाल्यो सिमल घोकी
बिना बादल पानी पर्ने सित परेको हो कि

पुरूष : न्याओ चरी न्याओ
पन्ध्र भाइका तीन भाइ चल्ने जान साईले क्या हो

महिला : काट्यो सिमल गाई भैंसीलाई पाल्यो सिमल घोकी
पन्ध्र भाइका तीन भाइ चल्ने घरीको सुइ हो कि

(आचार्य, २०६० : ३३२-३३४)

(स्रोत : भद्र सिंह बुढा, रिम-२, सल्यान)

(ख) केटा : गोठैका गवाला दाजु अल्ता मलाई मैल्या
कतावाट खसीमरी ढोली गाउँकी कैल्या

केटी : तल खेत सिम्यानैमा गौं छरि जौं औंन्याऊ
 कताबाट खसी मय्यो चानामा रौं औंन्याऊ

केटा : खारा काटी खुम्च्यारी जिबाड कोटी लाइत
 तेरो बाबु लैजाल्यैर कैल आइथी माइत ?

केटी : कर्णाली धमिलो भयो पानी खेल्ने गोईय
 त्याँती आइन किन रून्चस तेरीमाका पोइय

केटा : गलम गाँठी कैले पाच्यो गाई बान्ने दाउंलीको
 कर्मा घटी रैच मेरो पछेल्ला छाउंलीको

केटी : बजारैको ठारी गल्ली पानी ठेकी भर्चु
 गुया कियो बाजा लाग्च ठिक् ठिक्पाइले मर्चु

केटा : लेकबाट भालु भय्यो कौन्या मको चुस्तै
 सुक्या टिको लाया पनि बाँभी कैल्या उस्तै

केटी : ओर्का नाच्यो फर्की नाच्यो पिपलुको पात
 कात्तिकमा सुइदै हिड्ने कुकुरका जात

केटा : रातो भाल्या काटीकुटी सुक्का धानी मासु
 तिम्री छोरी मैले लैग्या टीको लाइद्यौ सासु

केटी : भ्यागुता छन् आखापाखा माछी खेल्यो लेउती
 जो छ मेरो अमनैको उइ छ मेरो छेउती (आचार्य, २०६० : ३२६)

(स्रोत : डा. कृष्णराज डी.सी., थारमारे लस्तम, सल्यान)

४.४.८.४ मलमल काँसा जूनकिरी भाका

हे ल्याइदिया बजार जान्यौ मलमल
 मलमल काँसा जूनकिरी वोरी किरिचैको मलमल
 घाँम भैगो सितल बसौं मलमल
 मलमल काँसा जूनकिरी डाले बिरिचैको
 मलमल, मलमल काँसा जूनकिरी डाले बिरिचैको

हे सगरैका पल्ला कुना मलमल
 मलमल काँसा जूनकिरी दल बादलले घय्यो मलमल
 सुनको टोसो सुनार दाइको मलमल

मलमल काँसा जूनकिरी कर्म खोटो मेरो
मलमल, मलमल काँसा जूनकिरी कर्म खोटो मेरो
हे तिरो छैन रानी वनको मलमल
मलमल काँसा जूनकिरी कर्म छैन मेरो
पुऱ्याउँन सकिन मैले मलमल
मलमल काँसा जून किरी यो मायाको फेरो
मलमल, मलमल काँसा जूनकिरी यो मायाको फेरो

(स्रोत : चक्र बहादुर के.सी., दमाचौर १, सल्यान)

४.४.८.५

हे क्या नाम्रो गम्थलै घुम्छ बादल मुनि
घुम्छ भने घुम्नदेऊ मनको पियारीलाई
शिरमा सिन्दुर ल्याइदिउँला कान्छी पियारीलाई
भ्यालमा बसी लगाउँले कान्छी पियारीले
भुवा तामा खानाले जीउ त रोगी भयो
कान्छी नेपाल जानाले घरको लीलाम भयो
हे क्या नाम्रो गम्थलै घुम्छ बादल मुनि
घुम्छ भने घुम्नदेऊ मनको पियारीलाई
आँखी गाजल ल्याइदिउँला कान्छी पियारीलाई
भ्यालमा बसी लगाउँले कान्छी पियारीले
भुवा तामा खानाले जीउ त रोगी भयो
कान्छी नेपाल जानाले घरको लीलाम भयो
हे क्या नाम्रो गम्थलै घुम्छ बादल मुनि
घुम्छ भने घुम्नदेऊ मनको पियारीलाई
नाख फुली ल्याइदिउँला कान्छी पियारीलाई
भ्यालमा बसी लगाउँले कान्छी पियारीले
भुवा तामा खानाले जीउ त रोगी भयो
कान्छी नेपाल जानाले घरको लीलाम भयो
हे क्या नाम्रो गम्थलै घुम्छ बादल मुनि
घुम्छ भने घुम्नदेऊ मनको पियारीलाई
गला पोते ल्याइदिउँला कान्छी पियारीलाई

भ्यालमा बसी लगाउँले कान्छी पियारीले
भुवा तामा खानाले जीउ त रोगी भयो
कान्छी नेपाल जानाले घरको लीलाम भयो
हे क्या नाम्रो गम्थलै घुम्छ बादल मुनि
घुम्छ भने घुम्नदेऊ मनको पियारीलाई
गाथचोली ल्याइदिउँला कान्छी पियारीलाई
भ्यालमा बसी लगाउँले कान्छी पियारीले
भुवा तामा खानाले जीउ त रोगी भयो
कान्छी नेपाल जानाले घरको लीलाम भयो

(स्रोत : चक्र बहादुर के.सी., दमाचौर १, सल्यान)

४.४.८.६

शितलपाटी नीर कमल सरर बयालु
धेरै पर नीर कमल नभैदेऊ मायालु
कपट पय्यो नीर कमल सुन्तला अमिलो
तिमी बिना नीर कमल संसारै धमिलो
थकोटैमा नीर कमल दाडु भर्ने ओराली
मनको दैलो नीर कमल पिरतीको गराली
जीउली खेत नीर कमल धानबाला भूपककै
दिन्छु माया नीर कमल राख साई छपककै

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालाबाङ् - २, पिडखोला)

४.४.८.७

डाली माथि बसेको जुरेली
रून्छ मन साईलादाइ नवजाऊ मुरली
देउरालीमा देवतीको थपना
बिपतीमा साईला दाइ कोही छैन आफना
हैन कित सुनकाटी तोला
आज यस्तो साईलादाइ भोली कस्तो होला
हुने बेला होईजान्छ हुनु
दुःख पय्यो साईलादाइ भनेर के रून

(स्रोत : खर्क बहादुर बुढा, फालाबाङ् - २, पिडखोला)

४.४.८.८

गौथलीले खोरै लायो, भारे पहर
नाच नाच नचारू लागी लहर
हजारीको फूलै फूल्यो पहेल बरन
मादलुको धम्कैसंग पाइलै सारन
मधुवनको दमारैमा बास्यो धनेस
कि लाग्छ हजुरको माया कि त रूनेस
थर्कोटको वरपर बास्यो कोकले
एकै चिलिम कक्करले आँखा टोपले
गैरा बारी ढल्की चन्थो तामे ढुकुर
समाइदेऊ साइमारा माया उप्पर
भात पकाऊ सानी नानी तिउन पकाऊ लौकी
हामी आइम माया लाउन क्वै मायालु छौ कि
काफल खाम्ला काफल गेरी पानी खाम्ला मूल
माया लाउने जोवन यै हो नैर गरे भूल
ल्याइदिउँला मखमली चोली आफै छानी किन
कत्तिको लजाउँले साईले बिहे गर्ने दिन
वरिपरि भाम्मभुम्म घरबाँसको धनी
कि जोरूँला चोखो पिरिम् कि लाम्ला मोहनी
नाचनेका हात हात कुसुमे रूमाल
कल्याजीमा माया भए नजरू घुमाल

(स्रोत : भद्रसिंह बुढा, रिम २, सल्यान)

४.४.८.९

स्यानी स्यानी खोलीले, लियो सकस
गदैँछु म नोकरी, पाउँला बकस
सल्यानी खुकुरी, प्युठानी दलिया
म कैल बिर्सुला नाचेको थलिया
हातैमा गुलेली रूखको चरी भाइगो

भन् साली पर गयौ भन माया लाइगो
स्यानी स्यानी खोलीमा पानी तुरूक्कै
सम्भ्यौली बाली साई रोउली धुरूक्कै
काठैमा कठौरी दूधै जमाइन
काँ जान्छ्यौ बालीसाई लालटिन समाइकन
लेखैकी डोयली फूल बेसीको प्याउली
किन रून्च्यौ मायालु बनेर न्याउली ।

(स्रोत : केशव राज देवकोटा, शिवरथ, सल्यान)

४.४.८.१०

सल्यानैमा सुनैको दरबार
पिरती लगाई जोडौं घरबार
हे जुम्ला माय्यो कस्तुरीले देशमा बित्यो बिना
पात उराउँछ बयालैले मन उराउँछ किन
आईज पाउन भातु खाईजा बोग्यानाको दै छ
मान्छे राम्रो भए पनि कर्म घटी रै छ
चारदिन आउँने लस्की जाने जोवान पापी रै छ
सल्यान जाने मूलबाटामा जाईको फूल फुल्यो
मलाई जनम् दिने बेला नाराण कता भुल्यो ?
सल्यानैमा

हे जुम्ला माय्यो कस्तुरीले देशमा बित्यो बिना
पात उराउँछ बयालैले मन उराउँछ किन
हाल बैनी जोग्यानी केरा एकादशी खाम्ला
बिदा देऊ जर्माउने आमा जता गए जाम्ला
बगाई देऊ हीराको माला तक्दीर भए पाम्ला
सल्यानैको सितलपाटी लालघोरी कसेको
जैले जान्छु फूलबारीमा चौकीदार बसेको
सल्यानैमा

हे बाग बास्यो विजौरी डाँरा न्याउली बास्यो खोला

गर्दै गर्नु दान दक्षिणा एकुबारको चोला
गन्धर्वले माग्यो भनि नरिसाउनु होला
मागी खाने कर्म मेरो यस्तै ल्याईछु चोला
सल्यान देखि आको म त धर्मै गर्नु होला
सल्यानैमा

(स्रोत : शम्भु गन्धर्व, खलङ्गा -२, सितलपाटी)

४.४.८.११

बिर्सीने साँइली के चलन नेताको
हीतकारी मायालाई भेटाको
तिम्रो माया साँइली छ छैन म तिर
कैले कसो आईजानू गाउँ तिर
गाउँको माया साँइली गाउँकै छ तिसना
लाग्छ माया सक्दिन बिर्सन
गाई चराउने साँइली सल्यानको सल्लेरी
लाईदेऊ माया नगर अन्नेरी
आफ्नो गाउँको साँइली पिरती नछोड
जोगाई राख जौं तीलको बोट

(स्रोत : लीलावती बुढा, फालवाड)

४.५ धार्मिक गीत

शास्त्रीय तथा लौकिक देवी देवताहरूको नित्य दैनिक पूजाका अवसरमा, विशेष चाडपर्वहरूमा र जीवन संस्कारका अनेकन अवस्थामा धर्म कर्म सम्बन्धी गाइने गीतहरू नै धार्मिक गीत हुन् । नेपाल एक हिन्दू अधिराज्य भएकाले हिन्दू धर्म ग्रन्थमा उल्लिखित विभिन्न देव-देवी, भगवान् तथा मानवीय आदिकालदेखि गाऊँ समाजमा प्रचलित आराध्य स्थानीय देवी देवता, एंव मठ मन्दिर, थानी, सिमे, भूमे आदिको स्तुति र स्मरण गरिएका अभिव्यक्तिहरू धार्मिक गीतहरूमा पाइन्छ ।

देशका अन्य भू-भागमा जस्तै सल्यान जिल्लामा पनि प्रापूर्वकाल देखि नै भगवान प्रति श्रद्धा, विश्वास र भक्तिभाव दर्साउनु, मठ मन्दिरमा गई पूजाआजा गर्ने, जन्मदेखि मृत्यु

पर्यन्त विभिन्न संस्कारहरू मान्ने परम्परा रहेको छ । रापतीका गीतहरूको अध्ययन कर्ता गोविन्द आचार्यका अनुसार “धार्मिक गीतहरूमा माँगल, सगुन, फाग, भोलाउलो, धमारी, आरती, भजन, चुड्का र पडेली” (आचार्य, २०६० : १५०) आदि विभिन्न गीतहरू पर्ने भएता पनि सल्यानी समाजमा भने यी सबै धार्मिक गीतहरू प्रचलनमा रहेको पाइँदैन । तथापि आरती, भजन जस्ता धार्मिक गीतहरू भने सल्यानी गाउँघरमा विभिन्न अवस्था अनुसार बाह्रै महिना गाउने परम्परा पाइन्छ । सुख, शान्ति, सम्मृद्धि, सफलता तथा अनिष्टबाट मुक्ति चाहनु मानवीय विशेषता हो । त्यसैले देवी-देवता, भगवानको उपासना गर्नाले रोग, ब्याध, काल, कष्ट तथा अनिष्टबाट मुक्ति पाई जीवन मङ्गलकारी बन्दछ भन्ने जनविश्वास सल्यानी समाजमा रहेकाले वर्षेनि चाडपर्व मनाउने, मन्दिरहरूमा जाने पूजा गर्ने, कूल देवता, मूल देवता मनाउने आदि परम्पराले पनि सल्यानी समाजको धार्मिक सहिष्णुता झल्किन्छ । मूलतः धार्मिक गीतहरूमा “देवी देवतासँग आफ्नो मनको कुरा पुऱ्याइ दिन, अनिष्ट नाश गरिदिन र समस्याबाट मुक्त तुल्याईदिन आह्वान गरी पुकारा गरिएको हुन्छ” (पराजुली र गिरी, २०६८ : ३५) । यसर्थ पनि धार्मिक गीतहरू मानवीय जीवनसँग हरपल सन्निकट रहेर सुख दुःखमा साथी बनेका हुन्छन् ।

धार्मिक गीतहरू एकल, युगल तथा सामूहिक, बाद्यसाधन सहित वा बाद्य साधन रहित, नृत्य सहित वा नृत्य रहित जसरी पनि गाउँन सकिने भएकाले यसको दायरा ज्यादै फराकिलो देखिन्छ । मूलतः घर परिवार, आफन्ती, गाउँ, समाज, छरछिमेकी तथा सिङ्गे मानव कल्याणको अपेक्षा धार्मिक गीतहरूको मुख्य भावभूमि हो । प्रस्तुत सन्दर्भमा सल्यानमा प्रचलित धार्मिक गीतहरू यस प्रकार देखिन्छन् -

४.५.१

पशुपतिका देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
पशुपतिका देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाई ढोका खोल राम राम
दक्षिणकाली देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
दक्षिणकाली देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाई ढोका खोल राम राम

मनकामना देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
मनकामना देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाई ढोका खोल राम राम
स्वर्गद्वारी देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
स्वर्गद्वारी देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाईढोका खोल राम राम
बागेश्वरी देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
बागेश्वरी देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाईढोका खोल राम राम
छायाँ क्षेत्र देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
छायाँ क्षेत्र देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाईढोका खोल राम राम
खैराबाड देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
खैराबाड देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाईढोका खोल राम राम

(स्रोत : लीलावती बुढा, फालाबाड् २, पिडखोला)

४.५.२

हे हे नेपालैका पशुपति
सबै लेवा हामरा होमरा
नेपालैका हा हा नेपालैका पशुपति
गुरू रक्षा हामरा-हामरा
हे हे सल्यानैका खैराबाडी
गुरू रक्षा हामरा हामरा

सल्यानैका हा हा सल्यानैका खैराबाडी
गुरू रक्षा हामरा हामरा
हे हे नेपालैका दक्खिनकाली
सबै लेवा हामरा हामरा
नेपालैका हा हा नेपालैका दक्खिनकाली
गुरू रक्षा हामरा हामरा
हे हे नेपालगञ्जकी बागेश्वरी
सबै लेवा हामरा हामरा
नेपालगञ्जकी हा हा नेपालगञ्जकी बागेश्वरी
सबै लेवा हामरा हामरा ।

(स्रोत : दुर्गा पुन, रिम १, सल्यान)

४.५.३

हा हा कदमैको डाली बसी
कृष्णजीले बंसिया बजाई
बंसियाको सबतै सुनी
सोह्र हजार गोपिनी आए छमुनि
हा हारे हो जवाइ हाई जम्मु कसै मारेल
वासुदेवका ती बाला कृष्ण
उठे ती अब रक्षा गरन
उठे ती अब रक्षा गरन
हा हो रूपै राजा हो कि रूपै रानी हो हो
गन्नकीमा हाइ स्थान
राजाजीको पछि फाल्ने पछ्यौरा
धोपिनीले धुवाइला
हा हा हा हो निरमले जुगैमा हो शून्य थियो
हा हा हा हो निरमले
हे हे हे प्रथमै हो सिरजैला ब्रहमा, विष्णु, महेश्वर
हा हा हा हो प्रथमै हो

हा हा दसै र बीस गौवा हे चराऊ किरिस्न
हा हो दसै र बीस
हे हे हे हातैमा लौरिया काँधैमा कमलु
हा हा हा हो काँधैमा कमलु
हा हो बाँबै र बेटे लेखन हामु लागे
हा हा हा हो बाँबै र बेटे
हे हे औलिसी चिरीमा चिरी कलमै बनाए
हा हा हा हो कलमै बनाए
चारै कृना चारै दिशा
जुम्ले हात जुहार
हमाराले दिए दान
शिरै उपर चराम्ला
वरकी नाच्यो रन मेरो पुतलै
फरकी नाच्यो रन मेरो पुतलै
राजैको घर दरिबार

(स्रोत : भद्र सिंह बुढा, रिम २, सल्यान)

४.५.४

जय हरे राम ! जय हरे राम ! रामको लिउँला नाम
मेरो त भन्नु प्रभुको बर्त सुनेर करुणा पाम
आत्मामा छैन ज्ञान प्रभु विसर्ने छैन नाम
जय श्रीकृष्ण, जय शिव विष्णु, जय हरे राम
धन धनराजको, जीउ जनराजको मेरो भन्नु केई पनि छैन
भगवानले दिनु भो कच्ची परान, मर्नको छैन ठेगान
ऊचा र ठाउँको बिरूवा बनाई निचा र ठाउँको बारी
कि दुःख बिसाउने खेती र बारी, कि दुःख बिसाउने धन
केही दुःख बिसाउने छोरी र छोरा, सब दुःख बिसाउने जोरा
नाङ्गै छ जन्मनु, नाङ्गै छ मर्नु सम्पत्ति जाँदैन साथ
मनकामना माई, दक्षिणकाली, हे पशुपतिनाथ

दुखियाको दुःख बिसाउने केबल अधेरी रात
 धर्म र कर्म, पाप, ब्रिष्ट यत्ति मात्र जान्छ नि साथ
 के लागि आउँछ, के लागि जान्छ, एउटा च्याद्धर अज्ञानीले खान्छ
 माता, पिता, दाजु भाइ तेह दिन मान्छ त्याँदेखि बिरानो होईजान्छ
 नजाऊ वनमा बाला हरे राम फेरि त कैले आउँला
 वनमा त हुन्छन् राक्षस र जनावर करूणा कस्को पाउँला
 वनमा त जाने राक्षस मार्ने औतारैको काम
 आफै त मर्ने चोला हो प्रभु नगर्नु अभिमान
 खै कहाँ हुन्छ बुद्धि विवेक, खै कहाँ हुन्छ ज्ञान
 सलसली बग्ने नदी जस्तै हो जीवन रापती भेरी
 केई छैन संसारमा हरे राम सम्भेर ल्याउँदा खेरी
 राम ! राम ! राम ! हरे राम रामकृष्णकी जय ।

(स्रोत : सम्भु गन्धर्व, खलङ्गा २, सितलपाटी सल्यान)

४.५.५

हे धर्मी गैया काँसीमा नुहाउँन
 पापीलाई लाग्यो भारी निदरा
 हे धर्मी लाग्या गाउँन बजाउँन
 पापीलाई लाग्यो भारी निदरा
 हे धर्मी गैया गण्डकी नुहाउँन
 पापी रैया बाटैमा
 हे धर्मी गैया रिडी नुहाउँन
 पापीलाई लाग्यो भारी निदरा
 हे धर्मी लाग्या राप्तीमा नुहाउँन
 पापीलाई लाग्यो भारी निदरा
 हे धर्मी लाग्या चाडपर्व मनाउँन
 पापी मताया जुवा तासैमा
 हे धर्मी लाग्या जूनसँगै रमाउँन
 पापीलाई लाग्यो भारी निदरा

हे धर्मी लाग्या घाम जस्तै उदाउँन
पापीलाई लाग्यो भारी निदरा
हे धर्मी लाग्या गाउँन बजाउँन
पापीलाई लाग्यो भारी निदरा ।

(स्रोत : खड्ग देवी गिरी, अमृता गिरी, कोटमौला ७, सल्यान)

सामान्यतया लोक साहित्यका दृष्टिले धनी मानिने सल्यान जिल्लामा विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरू गाउने परम्परा देखिन्छ । भौगोलिक तथा राजनैतिक सीमानाले मानिसहरूलाई छुट्टयाए पनि एक क्षेत्रको लोक साहित्यको प्रभाव अर्को क्षेत्रमा सजिलै पर्न जान्छ । फलस्वरूप सल्यान जिल्ला पनि अछुतो रहन सक्दैन । देशका अन्य भू भागमा प्रचलित लोकभाकाहरूको प्रभाव प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा परे तापनि कतिपय सल्यानी मौलिक भाकाहरू भने यहाँका अमूल्य निधि हुन् । समय बगिरहन्छ, मानवीय स्वभाव र विचारहरूमा नित्य नवीनता आउँदछ, जसको कारण लोक सिर्जनाले पनि काँचुली फेर्दछ । त्यसैले लोक समाजको माग र युगीन चेतनाले सल्यानी भूमिमा पनि कतिपय जनचेतनाका नयाँ नयाँ बान्की परेका शैली, ढाँचा र ढर्राका गीतहरू गाउँने चलन फैलिदो छ । यसका साथै विभिन्न सर्जक, अध्येता, रेडियो नेपाल, टि.भी, विभिन्न एफ.एम, तथा सरोकारवाला सबैले पूराना सल्यानी लोक भाकाहरूको जगेर्ना र नयाँको सिर्जना गर्नु बाञ्छनीय देखिन्छ ।

अध्याय - पाँच

सल्यानी लोकगीतमा प्रतिबिम्बित समाज र संस्कृति

लोक साहित्य र लोक गीतका दृष्टिले ज्यादै वैभवशाली सल्यान जिल्लामा विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरू गाउने परम्परा रहेको छ । मानवीय सभ्यताको उषाकालदेखि अनवरत रूपमा मानव जन्मदेखि मृत्यु सम्म होस यात विभिन्न चाडपर्व र उत्सवहरूमा होस, जीवनका उकाली, ओराली, र सुस्केराहरूमा होस यात मुक्ति र मोक्ष प्राप्तिका लागि होस सल्यानी लोकगीतहरू यहाँको जन जीवन संग घामछाँया बनेको छ । यस भित्र सिङ्गो लोकजीवन झल्किने भएकाले लोकगीत मानवीय सबैभन्दा पुरानो परिचय हो ।

यही विविध परिवेशमा जन्मिएर हुर्किएका, मौलाएका र लोक लयमा बुनिएका साभा अभिव्यक्तिहरू तथा लोकको जनजिब्रोमा अडिएका लयदार बोलीहरू नै सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोकगीत हुन् । यी लोकगीतहरूमा लोक जीवनका सुख-दुःख, आँसु-हाँसो, प्रेम-विरह, हर्ष-विस्मात, आस्था-अनास्था, विश्वास-अविश्वास, रोहन-क्रोदन, तथा आग्रह, अनुरोध आदि विविध भावहरू भावुक हृदय भएका व्यक्तिहरूबाट कुनै विशिष्ट घटना वा प्रसङ्ग अनुसार स्वतः स्फूर्त साङ्गीतिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रकट भएका हुन्छन् । खासगरी यी लोकगीतहरूमा सामाजिक परिवेश, ऐतिहासिक तथा पौराणिक मान्यता, साँस्कृतिक परम्परा, आर्थिक अवस्था, शैक्षिक गतिविधि, धार्मिक विश्वास, प्राकृतिक दृश्यावली तथा मानवीय संवेदनालाई अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । अतयव यिनै विभिन्न पक्षहरूलाई मध्यनजर गर्दै सङ्कलित सल्यानी लोकगीतमा प्रतिबिम्बित समाज र संस्कृतिको चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ -

५.१ सामाजिक चित्रण

मानिस एक सामाजिक प्राणी हो । समाजमै जन्मिने, समाजमै हुर्किने, बढ्ने र रमाउने हुँदा कुनै पनि व्यक्तिका आचरण ऊ जन्मेको, हुर्केको समाज अनुरूप नै हुन्छन् । समाज भित्र विभिन्न जातजाती, भाषाभाषी, धर्म - संस्कृति वर्ग र चिन्तनका मानिसहरूको बसोबास हुने भएकाले समाजमा हरेक व्यक्तिका कतिपय आचरणहरू फरक -फरक भएता पनि सार्वभौम रूपमा मान्दै आएका चालचलन, रीतिरिवाज तथा सामाजिक मूल्य मान्यताहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव समाजका मानिसहरूको व्यवहारमा परेकै हुन्छ । समाजमा हुर्किएर समाजप्रतिको दायित्व पूरा गर्नु मानवीय कर्तव्य हो भने समाजका यावत मूल्य र

मान्यताहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्नु पनि मानवीय गुण हो । पारिवारिक सम्बन्ध, वात्सल्य भाव, भाइबहिनीको स्नेह, साथी सहेलीको हार्दिकता, प्रेम प्रसङ्ग, आत्मीयता र मनोहारिता तथा आदर सम्मान जस्ता कुराहरू समाजमा जेलिएर बुनिएका हुन्छन् । यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय अशिक्षा, अन्धविश्वास, गरिबी र रूढीवादी दृष्टिले समाजमा नराम्रोसँग गाँजेको हुन्छ । वर्ग विभेद, लिङ्ग विभेद, छुवाछुत, बालविवाह, अनमेल विवाह, दाइजो प्रथा, तथा नारी सतीत्वप्रतिको आदर्शले हाम्रो समाज आक्रान्त बन्दै आएको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा बदलिदो समय र समाज अनुरूप विभिन्न तह र तप्काबाट जन चेतना तथा नवीन सोचाइका वान्कीहरू पनि सल्यानी लोकगीतमा झल्किएको पाइन्छ । यी यावत भावभूमिबाट सिन्धिएका सल्यानीलोकगीतहरूलाई निम्नलिखित उपशीर्षकहरूका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

५.१.१ पारिवारिक सम्बन्धको चित्रण

सल्यान जिल्लामा प्रचलित विभिन्न प्रकारका गीतहरूमा पारिवारिक सम्बन्धको पनि सजीव चित्रण गरिएको पाइन्छ । परिवारका कुनै पनि व्यक्तिको लागि आमा बुबाको आशीर्वाद, माया र स्नेह हरपल आवश्यक पर्दछ । साधारण तया आमा बुबाले आफ्नो सन्तानलाई गर्ने वात्सल्य व्यवहार, दाजुभाइ - दिदी बहिनी बीच हुने आपसी स्नेह र माया, छोरी चेली हुर्के बढेपछि बिहे गरी पराई घरमा जाने चलन, अनि कर्म घरमा सासूले बुहारीलाई गर्ने दुर्व्यवहार, नन्दहरूको हेलापन, असमझदारी र दाइजो नल्याएको भन्दै पति सँग हुने दैनिक कलह, घर न घाटकी भएकी नारीको बिलौना र माइती प्रति गरिने गुनासा आदि भावहरू सल्यानी लोक गीतहरूमा सर्वत्र पाइन्छ ।

घरका सासु ससुरा, तथा नन्द, सबैबाट तिरस्कार भएर वर्षदिनको तीजको अवसरमा माइतीमा जाने अनि आमा, बुबा, दाजु, भाईसँग आफ्ना पीडाहरू पोख्ने अबिलासा यसरी व्यक्त गरिन्छ -

वर्ष दिनको तीजमा आमासँग भेटौंला
मनैको तिरसना मेटौंला
वर्ष दिनको तीजमा बुबासँग भेटौंला
मनैको तिरसना मेटौंला
वर्ष दिनको तीजमा दाजुसँग भेटौंला
मनैको तिरसना मेटौंला

हाम्रो सामाजिक परम्परा अनुसार छोरी चेली हुर्केपछि एउटा गतिलो ज्वाँई खोजेर विवाह गरिदिने ईच्छा जो कोही आमा बुबाको हुन्छ तर पराई घरमा जाँदै गरेकी चेली माईतीको सम्झना यसरी गर्छिन्

काँसीका देउताको पितामरको फरिया
फरर फरर फर्क्यो बरिलै
आमालाई मैले छोडेर आएँ
सम्भेरे मन आज धर्क्यो बरिलै
पशुपतिका देउताको पितामरको फरिया
फरर फरर फर्क्यो बरिलै
बाबालाई मैले छोडेर आएँ
सम्भेरे मन आज धर्क्यो बरिलै ।

× × × × ×

डाँडामा लाईदेऊ वर र पिपलु
गैरैमा पच्यो छाँया बरिलै
घरमा मैले आमा छोडी आएँ
बाटैमा लाग्यो माया बरिलै
डाँडामा लाईदेऊ वर र पिपलु
गैरैमा पच्यो छाँया बरिलै
घरमा मैले भाइलाई छोडी आएँ
बाटैमा लाग्यो माया बरिलै ।

कतिपय नारी हिंसा अथवा नारी स्वतन्त्रता नारीहरूबाटै लुटिएका हुन्छन् । चेलीबेटी बेच बिखन देखि लिएर नन्द भाउजूको कलह र सासुले बुहारीलाई हेप्ने प्रवृत्ति अभै पनि सल्यानी समाजमा विद्यमान रहेको पाइन्छ । नेपाली चेलीको महान् चाड तीजको अवसरमा माइतजान लागेकी बुहारीलाई सासु भन्छिन् -

सानो - सानो काँकरीको बिरूवा
फुलेर फलेर डाली लपक्कै
माईत जाने सुर सारै नगर
यई हो घर भनेर बस छपक्कै ।
सानो -सानो सुन्तलाको बिरूवा

फुलेर फलेर डाली लपक्कै
माईत जाने सुर सारै नगर
यई हो घर भनेर बस छपक्कै ।

यसरी सासुले बुहारीलाई तीजजस्तो महान चाडको बेला पनि माईतीमा जान नदिएको घरमै काम गर्न लगाएको पीडा र वेदना अभिव्यक्त भएको छ । यता सासुले माइत जान नदिएको गुनासो छदैछ त्यसमा अझ माइतीबाट लिन कोही पनि नआएकोमा आफू ज्यादै अभागी र दुःखी हुँदै एक्लो भएको महसुस गरी चेली गीतको माध्यमबाट यसरी आफ्नो पीडा पोख्छन् -

तीजमा माईत जाउँला भनि
सिरफूल किनेई थे
अग्लो डाँडा हेरी - हेरी मनै रूवाएँ
नत लिन आयौ नत चिट्ठी पठायौं
माया मान्यौ मेरी आमा एउटी छोरीलाई ।
तीजमा माईत जाउँला भनि
तिलहरी किनेई थें
अग्लो डाँडा हेरी - हेरी मनै रूवाएँ
नत लिन आयौ नत चिट्ठी पठायौं
माया मान्यौ मेरो बाबा एउटी छोरीलाई ॥

५.१.२ आर्थिक अवस्थाको चित्रण

आर्थिक दृष्टिकोणले ज्यादै पिछडिएको सल्यान जिल्लामा मुख्य पेशाको रूपमा कृषि पेशालाई अड्गालिएको छ । विहानदेखि बेलुका सम्म खेतबारीमा काम गर्ने भेडा ब्राखा चराउने, यहाँका गरिबहरूको दिनचर्या हो । यसको अलावा निम्नवर्गीय मानिसहरूको आधिक्यता भएकाले वर्षेनी युवा पुस्ताहरू आफ्नो जन्मभूमि छोडेर मुग्लान जाने चलन यहाँको विवशता हो । आर्थिक विपन्नताका कारण विदेशमा गई गुलामी भएर भएपनि दुई चार पैसा कमाई श्रीमतीलाई फाटेको चोली फेरिदिने, आमालाई औषधी उपचार गर्ने, बालबालिकालाई पढाउने लेखाउने सपना यहाँका गरिब निमुखाहरूमा हुँदाहुँदै पनि दुश्मनको प्रहारबाट मृत्यु अवस्थामा पुग्नु पर्दाको कारुणिकतालाई यहाँ यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

मन्थो नि ! तिम्रो मुगलानी छोरो भन्दिनु आमालाई
 मरेकै चिठी लिएर दिनु ती मेरी प्रियालाई
 मलामी मेरा नेपाल भित्र कार्गीलमा लाश छ
 बैरीको गोली छातीमा लागी मुठीमै सास छ
 भन्थो नि तिम्रो फूलको थुङ्गा भन्दिनु आमालाई
 रोएर आँसु नभार धेरै भन्दिनु प्रियालाई
 गंगाको धार धमिलो होला सिउँदो नै धोएर
 भन्दिनु मेरी ती जूनलाई नबस्नु रोएर
 गड्यो नि तिम्रो मुटुको किलो भन्दिनु आमालाई
 मायाको डोरी चुडेर गयो भन्दिनु प्रियालाई
 त्यो सानो छोरो रोएको होला खै बाबा भनेर
 रोएकै होलिन् ती मेरी छोरी टुहुरी बनेर ।

माथि उल्लिखित गीतमा विदेशी रणभूमिमा दुश्मनको गोली लागि घाइते नेपाली
 गरिब छोरोको कारुणिकता भल्किएको छ । आमा, श्रीमती, छोरा छोरीको आशाको केन्द्र
 आफू मृत्यु शैयामा पुगेको उनीहरूको खुसी र चाहाना आफूले पुरा गर्न नसकेको भाव
 उल्लेख गरिएको छ ।

गरिबीको मारमा जीवन भोगाईको पीडा छदैं छ त्यसमा अझ विवशताले टाढा टाढा
 हुनुपर्दाको पीडा पनि सल्यानी लोकगीतमा उल्लेख भएको पाइन्छ । पति विदेश जान लाग्दा
 आँसु खसाउँदै भावविभोर भएर आफूलाई एकलै छोडेर नजान आग्रह गर्दै पत्नी यसरी गीत
 गाउँदछिन् -

सरर पात बजाउँदै चलेको बयालु
 मलाई छोडी कठैवरै काँ जान्छौं मायालु
 मेरो माया काँ पन्थो अलमल
 जूनतारा भलमल, मेरो माया काँ पन्थो अलमल ।

पत्नीको बिलौना सुनेर जो कोहीको मनमा पनि करुणता छाउँछ नै तर विवशताको
 अगाडी मानवीय रहरहरू फिक्का हुने भएकाले भरसक जहाँ गए पनि संगसँगै जाउँला, खोले
 सिस्नो जे जस्तो जुटछ त्यही खाँउला यदि म एकलै परदेश जानु परेपनि छिट्टै फर्केर
 आइहाल्छु भन्दै श्रीमतीलाई श्रीमानले यसरी सान्त्वना दिन्छन् -

कोई गया कुल्लीका काम कोई गया खैरैमा ।

जा गया नि सड्सड्गै जाउंला जोडीको दैरैमा ।
 थर्कोटवारी गरी जीउंला थर्कोटपारीबबई
 सित्ति मन बैरागी भइन मनको भन्ने नभई
 कोर्बाड जिउंली, बाठे साँघु घुरजिउलीमा पेट
 ऐले बिदा मेरी माया अर्को साल भेट ।
 मन रून्च धर्की, मन रून्च धर्की
 नरोए वाली साई ए आईजान्चु फर्की

५.१.३ लैङ्गिक विभेदको चित्रण

पुरुष प्रधान हाम्रो समाजमा जतिसुकै नारी आवाज र हक अधिकारका कुराहरू गरिए पनि मानवीय सभ्यताको उषाकालदेखि महिलाहरू आफू हेपिएको, दबिएको महसुस गरिरहेका छन् । हरेक क्षेत्रबाट महिलाहरू पनि पुरुष सरह स्वतन्त्र हुन पाउनु पर्छ भनेर कतै विद्रोहको आवाज र कतै याचना र अनुरोध गरिएको देखिन्छ । महिला माथि महिला बाटै र पुरुषबाट हुने यस्ता शोसनहरूको अन्त्य हुनु युगीन माग हो । त्यसैले सल्यानी लोकगीतहरूमा पनि नारी वेदना र नारी पीडाका आवाजहरू बोकेका गीतहरू सर्वत्र पाउन सकिन्छ ।

आफू छोरी भएकाले समाजमा सधै हेपिनु परेको, सारा जिन्दगी ढीकी जाँतोमा बिताउनु परेकोले आफू मृत्यु चाहेको कारुणिक पीडा पोख्दै यसरी गाईएको छ -

घर त मेरो सेन्नानीहो, सल्यानको पिड्खोला
 मनको कुरा सेन्नानी हो, बुझिदिने को होला ?
 किन ल्याईछु सेन्नानी हो छोरीको जन्म
 कति पीर सेन्नानी हो पर्छ यो मनमा
 मर्छु भन्दा सेन्नानी हो काल आउँदैन किन
 कसो गरी सेन्नानी हो बिताऊ म यो दिन
 बित्यो जुनी सेन्नानी हो ढिकी र जाँतोमा
 बार लाग्यो सेन्नानी हो म हिन्ने बाटोमा

छोरा छोरी ईश्वरका वरदान भनिएता पनि छोरालाई स्कूलमा पढाउँने छोरीलाई सानै उमेर देखि घाँस दाउरा कटाउने र अल्लि ठूली हुने बित्तिकै पराईको घरमा पठाउने चलन सल्यानी ग्रामिण समाजमा विद्यमान देखिन्छ । यसरी एउटै घरमा पनि लैङ्गिक

विभेदका कारण छोरीहरूले विभिन्न यातना तथा अपहेलना सहनु पर्दा आफूलाई अभागी ठान्दै नारीले आफ्नो पीडा यसरी अभिव्यक्त गर्दछिन् -

हे दशभाइ छोरा मेरी आमा यै घरमा अटाउँछन्
एउटी छोरी मेरी आमा नौ डाँडा कटाउँछन् ।
बस्नु है त आँसु समाली
जान्छु मत मेरी आमा नौ डाँडा काटेर पराईको हात समाती ।
हे दुःख पाएँ मेरी आमा जिन्दगी भरिमा
खोटो रैछ मेरी आमा अभागी करिमा
बस्नु हैत आँसु समाली
जान्छु म त मेरी आमा नौ डाँडा काटेर पराईको हात समाती ।

५.१.४ शैक्षिक अवस्थाको चित्रण

गरिव तथा निमुखा सल्यानी जनताका छोराछारीहरू वन जङ्गल, पानी पधेरोलाई आफ्नो प्रथम पाठशाला ठान्दछन् । उनीहरूको बाल चञ्चलता यहीबाट थालनी हुने भएकाले पनि बालबालिकाको व्यावहारिक सिकाइ गर्ने थलो वन-जङ्गल भीर पाखालाई मानिन्छ । आधुनिक शैक्षिक उपलब्धि को यो अवस्थामा आईपुग्दा पनि सल्यानी गाउँघरमा कतिपय मानिसहरू भने शैक्षिक उज्याँलो देखि बञ्चित छन् ।

लैङ्गिक विभेदका साथसाथै शिक्षाबाट बञ्चित एक नारीले आफू पनि स्कुल जाने ईच्छा र अभिलासा व्यक्त गर्दै आफ्नो घर परिवारलाई यसरी अनुरोध गर्दछिन् -

दैलो र मुनि मखमली फुलेको
टिपेर ल्याउँछु थुङ्गा बरिलै
छोरा सरह छोरी पढाऊ बुबा
स्कुल जाने धोको बरिलै
जेठामा दाइलाई आई. ए. बी. ए. पढायौ
छोरीलाई सानैमा डोली चढायौ ।
किन मलाई दिन पनि रात हुन्छ
संसारलाई हेरेर मन रून्छ ।
स्याउली गोगन
सधैं रून्छ यो मन के भो नभन ।
घाँस दाउरा काटेर थाकियो ।

पढ्ने, लेख्ने दिन पनि नासियो

स्याउली गोगन

सधैं रून्छ यो मन के भो नभन ।

विविध किसिमका समस्याहरू भैल्लुपर्दा आफू पढ्न, लेख्न नपाएकोले सधैं मन बेचयन भएको दुःख प्रस्तुत गीतमा कारुणिक बनेर भल्किएको छ ।

५.१.५ जातीय विभेदको चित्रण

सल्यान जातीय विविधताले युक्त जिल्ला हो । यहाँ क्षेत्री, ब्राहमण, ठकुरी, कामी, दमाई ब्रादी आदि जातिको बसोवास रहेको पाइन्छ । यहाँको गाँऊ समाजमा यी विभिन्न जातजातिहरूको मूल्य, मान्यता, पेशा आ-आफ्नो ठाउँमा महत्त्वपूर्ण छ तर पनि समाजमा विद्यमान रूढीवादी चिन्तन र अशिक्षाका कारण छुवाछुत मान्ने चलन हावी देखिन्छ । ठूलो जात, सानो जात र ती जाति बीचको अन्तर भेदभाव सल्यानी समाजको रूढी परम्परा हो । यहाँ प्रचलित सानो जातीले ठूलो जाती ब्राह्मण, ठकुरी, क्षेत्रीको घरमा काम गरिदिनु पर्ने र उनको घरदैलोबाट दान, दक्षिणा मागेर जीवन धान्नुपर्ने कटु यथार्थलाई निम्नलिखित गीतबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ -

हे बाग बास्यो बिजौरी डाँडा न्याउली बास्यो खोला

गर्दै गर्नु दान दक्षिण एकुबारको चोला

गन्धर्वले माग्यो भनी नरिसाउनु होला

मागी खाने कर्म मेरो यस्तै ल्याईछु चोला

सल्यान देखि आको मत धर्मै गर्नु होला ।

यसरी विभिन्न प्रकारका सल्यानी लोकगीतहरूमा जातीय चेत, जातीय विषमता, सामाजिक बन्धन, अन्धविश्वासले जन्माएको छुवाछुत प्रवृत्ति आदिको यथार्थ चित्रण गरिएको पाइन्छ । यसका साथै विभिन्न जातजाती र ती जातीका पेशागत विशेषताहरू पनि सल्यानी लोकगीतहरूमा पाइन्छ । कतै लयगत सङ्गति मिलाउन र कतै भाव समेत अभिव्यक्त गर्ने सङ्कलित लोकगीतहरूमा जातीय चित्रण यसरी गरिएको देखिन्छ -

बादी दाइले के बनायो सारडे र दाँती हा स्यानीमालै

नहुने रैच र माया लाग्यो मलाई खाँती हा स्यानीमालै

सुल्पा त बादीले पायो चिलम क्याले पायो

तिर्खा त पानीले मायो माया केले मायो ?

दाडको थारू के भै मय्यो कात्तिके शीतैले
काँ आयौ नभन्न साईले म आईगे रीतैले ।
सुनारैकी छोरी राम्री सुनका गहनाले
जीउ त मेरो सुकिसक्यो मनका लहनाले
सल्यानैको शितलपाटी बादी माग्छ बया
साई र म बयाली खेल्दाँऊ एउटै ठाउँमा भया ।

५.१.६ तन्त्रमन्त्र प्रति जन विश्वास

सामाजिक रूढीवादी परम्परा र अन्धविश्वासले सल्यान जिल्लाका विकट गाउँहरू अझै पनि गाँजिएका छन् । यहाँका अधिकांश मानिसहरू बोक्सी, धामी, भौँक्री तथा भारफुक प्रति विश्वास राख्दछन् । गाउँको कुनै पनि मान्छे विरामी भएमा अस्पताल नलिएर धामी, भौँक्री कहाँ लैजाने अथवा धामी, भौँक्री, पुजारी लाई घरैमा बोलाएर तन्त्रमन्त्र फलाक्ने, भारफुक गर्ने, कूल देवता, मूल देवता पुज्ने, पशुपंक्षी बलिदिने परम्परा अझै यहाँ प्रचलित छ ।

गाउँका कुनै व्यक्ति कामको शिलशिलामा शरीरको कुनै अङ्ग चङ्के मर्केको बेलामा पुजारीले मन्त्रगर्दा यसरी गर्ने गरेको देखिन्छ -

ॐ नमः शिवाय
घाँटी दुख्या, कम्भर खान्या
तेरो बाचा मैले जाँन्या
हारलाई जोवन
रक्तलाई रसन
ईश्वर भगवान्
महादेउकी बाचा
फट् ...फट् ...फट् ।

गाउँका कोही व्यक्तिलाई पोलेको बेलामा, पुजारी वा धामी, भौँक्रीले यसरी मन्त्र गाउँछन् -

ॐ नमः शिवाय ।
सुनैकी चुली, रूपैकीताई
आगो, महाआगो, काँडाँको बताई
ईश्वर, महाईश्वर, सर्वेसर्वा

महादेउकी बाचा
फू...फू...फू...फट् ।

५.१.७ माया र प्रेमको चित्रण

मानवीय जीवनमा माया, प्रेम र स्नेहको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । उराठमय जीवनलाई रसिलो, भरिलो, हाँसिलो र सुवासिलो बनाउन प्रेमभावको खाँचो पर्दछ । समाजमा रहेर एक अर्काप्रति माया, ममता, सहिष्णुता, सदभाव र लचकता प्रकट गर्नु सच्चा मानवीय गुण हो । पारिवारिक प्रेम, सामाजिक प्रेम, राष्ट्रिय प्रेम कुनै बस्तु प्रतिको इच्छा र चाहना आदि विविध प्रेमिला पक्षहरू आफ्ना ठाउँमा छँदैछन् । यसका अलावा वैशमा गरिएको आत्मीय माया र कसैप्रतिको इच्छा चाहनाले कति फरक पार्दछ जिन्दगीमा ? त्यसैले सल्यान जिल्लामा गाइने गीतहरूमा पनि रमाईला पलहरू, सौन्दर्य सपना चाहनाहरू अभिव्यक्त गरिएका गीतहरू सर्वत्र पाउँन सकिन्छ ।

महिनाँ सम्म पनि भेट्न चाहेर पनि भेट्न नसकेर आतुर भएका प्रेमी प्रेमीका, लामो समय पछि भेट हुँदा उमङ्गले प्रफुल्ल हुँदै यसरी खुशी अभिव्यक्त गर्दछन् -

रैचुमाको ढिकढाक क्याउँ क्याउँ चरी बास्यो
हजुरलाई भेटे आज यो मन मेरो हाँस्यो
हाँझी चाल्यो बाँदरले लेख चाल्यो गुणाले
वर्षदिनको भैयो भेट राखेको हुनाले
काफल डाली भरेली य चोर्तीडाली पाग्ने
नदेखे सन्तोक थियो देखे माया लाग्ने ।

यसरी माया र प्रेमलाई मूल विषय बनाई गाइने सल्यानी लोकगीतहरूमा माया नै जीवन जीउने आधार मानिएको पाइन्छ । कतिपय मनका भावहरू, ईच्छाएका कुराहरू मुखले नभनि मनै मनले बुझ्नुपर्ने हुन्छ । आफ्नो मनखाने मायालुलाई फूलको संज्ञा दिँदै त्यो फूलको सौन्दर्यले आफू प्रफुलित हुने कुरा समेत यस्ता गीतमा अर्थ गाम्भीर्य भएर छल्लिएका हुन्छन् । चैत वैशाखको वसन्ती तापमा पनि मायालुको मायाले मात्र आफ्नो मन शितल बनाउने कुरा यहाँ यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

हे पानी पन्यो रूभेउकी सानु रूभिनौ
मनको कुरा बुभेउकी सानु बुभिनौ
काचो सुन्तला

नटिप्यै सानु यो चाला टिपे कुन चाला ।
हे चौतारीमा वर होइन सानु पिपल
तिमी बिना हुन्न मन सानु शितल
काचो सुन्तला
नटिप्यै सानु यो चाला टिपे कुन चाला ।

केटा : शारदामा कमलको फूल फुल्यो
त्यई फूललाई हेरेर मन भुल्यो
लाउकी माया

केटी : दिनै राम्रो साईत राम्रो
एकै ठाउँमा बाँधियो मन हाम्रो
लाउकी माया

प्रेममा सधैं फूलैफूलको बहारमात्र पनि हुँदैन, कहिलेकाँही शरदको कठ्याङ्गिलो अवस्था पनि सिर्जना हुन सक्छ । एक अर्कामा अविश्वास र धोका हुने भएमा आपसमा दोष आरोप, चर्काचर्की समेत हुन जान्छ । तर पनि एक अर्कामा पुनः मिलनको चाहना यसरी व्यक्त गरिन्छ -

पिरतीको सुकै गाँठो सरकै सर्काईदेऊ
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
निष्ठुरी मन यतातिर फरकै फर्काईदेऊ
सोल्टिनीको रातो पछ्यौरी
हातै काट्यो साइँली डम्फु खञ्जनीले
नीद- भोग आइन साईकै सम्भनीले
सुम्लो, धुम्लो साइँली रापतीको कुलो
अरू भन्दा माया बैरी ठूलो
कलेजीमा साइँली सम्भना छ किन
निष्ठुरीको मन खान सकिँन ।

प्रेमी र प्रेमिका बीच एक अर्कामा टक्राप भएपछि प्रेमलाई अविश्वासको रोग लाग्न थाल्दछ । बाध्यताले नचाहदा नचाहदै छुट्नुपरे पनि सम्भनाले भोक तिर्खा लाग्न नदिने, यो माया नै सबैभन्दा ठूलो कुरा रहेछ । अझै कलेजीमा उसको माया भएको र दिनरात उसको यादमा तड्पिरहेको भाव माथि उल्लिखित गीतमा प्रकट भएर आएको छ ।

यसरी सल्यानी समाजमा विभिन्न जातजाती, भाषा, धर्म, रीतिरिवाज, परम्परा तथा सामाजिक समस्यासँग सम्बन्धित विविध स्थानीय मौलिक शब्दहरूलाई मीठो पुरानो लयमा विभिन्न मेलापर्व, उत्सव र अवसरका साथै जिन्दगीका उकाली - ओराली र घुम्तीहरूमा गाउने गरेको पाइन्छ ।

५.२ धार्मिक तथा साँस्कृतिक चित्रण

लोकगीत लोक संस्कृति र परम्पराको उपज हो । नेपालमा परा पूर्वकालदेखि हिन्दूग्रन्थहरूमा उल्लिखित विभिन्न संस्कारजन्य मूल्य, मान्यता, आदर्श तथा व्यावहारिक रीतिरिवाज, चालचलनहरू नेपाली समाजमा मानिँदै आएका छन् । यहाँ मनाईने चाडपर्वहरू विशेष गरी दशै, तिहार, जनैपूर्णिमा, हरितालिका, नागपञ्चमी, कृष्ण अष्टमी, गाईजात्रा, महाशिवरात्री, वसन्तपञ्चमी, होली आदि र जन्मदेखि मृत्यु प्रयत्न मानिने विभिन्न संस्कारहरूले नै संस्कृतिको निर्धारण गर्दछन् । यी पर्वहरू तथा संस्कारको आ आफ्नै महत्त्व छ । यी विविध विषयवस्तुबाट नै लोक विश्वास र लोक सिर्जनाको जन्म हुने भएकाले लोकगीतमा पनि कहिँ न कतै धार्मिक तथा साँस्कृतिक छायोँ भल्केकै हुन्छ । लोकगीतद्वारा लोक जीवनका मूल्य र मान्यता, आस्था र विश्वास, चिन्तन र विचार आदि धेरै कुराको ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । जनजीवनका रीतिथिति, रहनसहन, लवाइखवाइ, भेषभूषा, गरगहना, सामाजिक व्यवस्था, मेलाजात्रा, धर्म, खानपिन, तथा कला कौशल आदि यावत पक्षको मौलिक चित्र लोकगीतहरूमा झल्किने भएकाले लोकगीत समाज र संस्कृतिको ऐना बनेको हुन्छ ।

माथि उल्लिखित विभिन्न संस्कार र परम्परा नै सल्यानी समाजमा पनि मनाइने भएकाले सल्यानमा प्रचलित लोकगीतहरूमा पनि त्यहाँको धार्मिक तथा साँस्कृतिक मूल्य, मान्यता र सन्देशहरू प्रष्ट रूपमा देखिन्छन् । सङ्कलित लोकगीतहरूको आधारमा त्यहाँको धार्मिक तथा साँस्कृतिक बिम्ब निम्न उपशीर्षकका आधारमा प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

५.२.१ धर्म/कर्मको चित्रण

धार्मिक तथा साँस्कृतिक दृष्टिकोणले अनेकतामा एकता हुनु सल्यान जिल्लाको विशेषता हो । यहाँ विभिन्न प्रकारका धर्म तथा संस्कृति मान्ने मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । मानिसको जन्म पछि मृत्यु अवस्य छ । त्यसैले मानिसले बाँचुन्जेल आफूलाई धर्मकर्ममा लगाउनुपर्दछ तब मात्र मोक्ष पाउन सकिने मूल अभिप्राय सल्यानी धार्मिक गीतहरूमा

पाइन्छ । धर्म प्रति आस्था राख्ने व्यक्तिहरूले जन्म सार्थक बनाउन र मोक्ष प्राप्तिका लागि गरिने विभिन्न प्रकारका धार्मिक कार्यमा धर्म संस्कृति सम्बन्धी गीत गाएको देखिन्छ । यी गीतहरूमा देवी देवताको स्तुति तथा महिमा गान गाइएको हुन्छ । सल्यान जिल्लामा धर्म प्राप्तिका लागि विभिन्न प्रकारका देवी देवता प्रति भक्तिभाव दर्शाएका गीतहरू यत्रतत्र पाउन सकिन्छ । यस्तै धर्म संस्कृति प्रति भुकाउ राखेका भक्तजनद्वारा देवीदेवता प्रति भक्तिभावले युक्त गीतहरू यस प्रकार गाइन्छन् -

पशुपतिका देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
पशुपतिका देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाई ढोका खोल राम राम ।
× × × × ×

दक्षिणकाली देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
दक्षिणकाली देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाई ढोका खोल राम राम ॥
× × × × ×

खैराबाड देवतीका सुनैका धुरी
मलाई पनि लैजाऊ राम अमरापुरी
खैराबाड देवतीलाई फूलपाती चढाम
बैकुण्ठ जानलाई ढोका खोल राम राम ॥

माथि उल्लिखित गीतमा हिन्दू धर्मका आराध्यदेव भगवान रामको महिमागान गरिएको छ । भक्तजनहरू शान्त तपोभूमी अमरापुरीमा जान चाहेकोले पशुपतिनाथ, दक्षिणकाली, खैराबाडी भगवतीसँग बैकुण्ठ जानलाई ढोका खोलिदिन अनुरोध गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै शरीर नाशवान छ, ईश्वर महान छ, एक वार जन्मेपछि एक न एक दिन मर्नु छ तर मर्दा साथमा केही जाँदैन । त्यसैले मानिस सधैं भगवान प्रति आस्थावान हुनुपर्दछ । राम, श्रीकृष्ण, विष्णु जस्ता भगवानको करुणाबाटै मानवीय जीवन चल्न सक्ने मूल भाव यसरी व्यक्त गरिएको छ -

जय हरे राम ! जय हरे राम ! रामको लिउँला नाम

मेरो त भन्नु प्रभुको बर्न सुनेर करूणा पाम
आत्मामा छैन ज्ञान प्रभु बिसने छैन नाम
जय श्रीकृष्ण, जय शिवविष्णु, जय हरे राम
नाङ्गै छ जन्मनु, नाङ्गै छ मर्नु, सम्पत्ति जाँदैन साथ
मनकामना माई, दक्षिणकाली, हे पशुपतिनाथ
सलसली बग्ने नदी जस्तै हो जीवन रापती भेरी
केई छैन जीवनमा हरे राम सम्भेर ल्याउँदा खेरी
राम ! राम ! राम ! हरे राम रामकृष्णकी जय ।

भगवान्प्रति श्रद्धा, विश्वास र भक्तिभाव पोखिएका यस्ता गीतहरू कुनै खास पर्वहरू तथा पूजाआजा, धर्म, अनुष्ठानका विविध अवसरमा गाउने परम्परा सल्यानी समाजमा ब्याप्त देखिन्छ । मन्दिरमा गई विभिन्न देवीदेवताको पूजा तथा उपासना गर्नाले भगवानको कृपाबाट जीवन मङ्गलकारी हुन जाने विश्वास सल्यानी समाजमा रहेको पाइन्छ । नेपालीहरूको महान् चाड दशैंको बेला देवी माताको स्तुति गर्दै निम्नानुसारका गीतहरू गाइन्छन् -

जया देवी माई तिमि भवानी
प्रथमा र देवी तिमि हौ भवानी
जगत्रकी तिमि हौ दाइन
सोर सिंगारकी सरूप कन्या माई
जगतकी तिमि हौ दाइन रे
काँ हो रे माई तिम्रो डेरा रे
अक्कास हो नि हाम्रो गाउँ र ठाउँ
पत्ताल हो हाम्रो डेरा रे हो
जया देवी माई तिमि भवानी
जगत्रकी हौ तिमि दाइन रे ।

देवी माताको पूजा गर्नले शक्ति बढ्ने, परिवारमा काल, कष्ट, अनिष्टबाट मुक्ति मिल्ने जनविश्वास यस्ता धार्मिक गीतमा पाइन्छ । कतिपय गीतहरू घटस्थापनाको दिनदेखि दशमी सम्मको वर्णनमा आधारित पनि हुन्छन् । जस्तै:

जै देवी भैरवी गोरख नाथ
दशैन दियाछन् भवानी रे

परेवाको घटस्थापना
दूजको दूज पूजा
तीजको तीज पूजा
पञ्चमीको पञ्चबल
षष्टीको षष्टी पूजा
सत्तमीको फूलपाती
अष्टमीको अष्टमी पूजा
नवमीको कालरात्री
दशमीको तिलकपाती

धार्मिक कार्यक्रममा गीत सङ्गीतको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । मधुर, मन्द सङ्गीतको धुनले मानवीय मनलाई विरचित गरी निष्ठा र आदर्श पैदा गरिदिन्छ । त्यसैले धार्मिक पूजाआजा गर्ने मानिस धर्मी हुने र यस्ता मानिसहरू सधै आस्थावान, फूर्तिला र मनोरञ्जनात्मक हुने कुरा यसरी प्रकट गरिएको छ-

हे धर्मी गैया काँसीमा नुहाउँन
पापीलाई लाग्यो भारी निदरा
हे धर्मी लाग्या गाउँन बजाउँन
पापीलाई लाग्यो भारी निदरा
× × × × ×

हे धर्मी गैया गण्डकी नुहाउँन
पापी रैया बाटैमा
हे धर्मी लाग्या चाडपर्व मनाउँन
पापी मताया जुवा तासैमा
× × × × ×

हे धर्मी लाग्या जूनसँगै रमाउन
पापीलाई लाग्यो भारी निदरा
हे धर्मी लाग्या गाउँन बजाउँन
पापीलाई लाग्यो भारी निदरा ।

५.२.२ तन्त्रमन्त्र सम्बन्धी

भौगोलिक विकटता र गरिबीका कारण यहाँका कतिपय मानिसहरू अबै पनि शिक्षाको उज्यालोबाट बञ्चित छन् । यस्ता मानिसहरू तन्त्रमन्त्र, धाँमी, भाँक्री, भारफुकमा विश्वास राख्दछन् । गाउँ समाजमा कोही विरामी भएमा सल्यान जिल्लामा ग्राम अशिक्षितहरू प्राथमिक उपचारको रूपमा पुजारी, धामी, भाँक्रीलाई देखाउने गर्दछन् । यो एक प्रकारको अन्ध विश्वास भए पनि कहिले काँहि संजोगले विरामी निको पनि हुने गर्दछ । यस्ता तन्त्रमन्त्रका क्रममा निम्नानुसारका गीतहरू यहाँ अत्यन्त प्रचलित देखिन्छन्-

जय मूल देवता रक्षा गर रखपाल गर
वनका थानी, पानी, खोला, नाला, देवी देउराली
सत्यकी हौ परमेश्वरी, सिमखोला
गैरा खोला, खैरा खोला
धुम्लो खोला, सुम्लो खोला
वारी खोला, पारीखोला, ठारी खोला
धार खानेलाई धार, धुप खानेलाई धुप
धजा खानेलाई धजा, खुन खानेलाई खुन
दिएको छु परमेश्वर
हित्त मिल्यो, चित्त मिल्यो
अबदेखि सन्चो बनाईदेऊ परमेश्वरी ।

पानी निस्केको ठाउँमा, मूल भएको ठाउँमा जान अन्जानमा फोहोर गरेमा देउराली लाग्ने, सिमे, भूमे देउता रिसाउने र मानिस विरामी हुन जाने विश्वास सल्यानी समाजमा देखिन्छ । माथि उल्लिखित गीतमा पनि खोला नाला, पानी पधेरोमा लाग्ने देउराली, सिमे देउतालाई धुप, धार धजा चढाएकोले अब विरामी निको बनाइदिन अनुरोध गरिएको छ ।

विरामीको प्रकृति हेरी भारफुक गरेर पनि निको नभएमा धामी, भाँक्रीलाई घरमै बोलाएर धामी, भाँक्री, बसाल्ने गरिन्छ । सामान्य पूजापाठ गर्दै थाली वा ह्याङ्गोको सहायतामा विभिन्न किसिमका घण्टी, कोला, प्वाँकहरू शरीरभरी लाएर धामी, भाँक्री विभिन्न खेतीगीतहरू गाउने गर्दछन् । ज्यादै जोशले शरीरलाई कमाउदै गाइने खेतीगीतको केही अंश यस प्रकार छ -

यसो किर्यामा
कौवै करायो
धुपै र पाइनौ कि ?
धारै र पाइनौ कि ?
के भूल हुन गयो ?
चुला र घारीमा
बालो सिउँदयामा
कोखा काखी दुख्या
मुटु पटपट खान्या
जीउँदी बोक्सी ए
मन्यो पितर ।

यसरी सल्यान जिल्लाका गाउँहरूमा अझै पनि रूढीग्रस्त मान्यताहरूले जडा गाडेको देखिन्छ । बोक्सी लाग्ने, मरेको पितर पनि गोरा लागेर आउने, छलछाम हुन जाने, भूतप्रेत हुन्छ भन्ने ग्राम विश्वास यहाँ अझै व्याप्त छ ।

५.२.३ चाडपर्वको चित्रण

हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित विभिन्न ऐतिहासिक तथा पौराणिक मूल्य र मान्यतामा आधारित विभिन्न चाडपर्वहरू सल्यानी गाउँ घरमा पनि मान्ने मनाउने चलन छ । विभिन्न चाडपर्वहरू मनाउने भएता पनि ती सबै पर्वहरूमा गीत गाउने नाच्ने परम्परा भने छैन । खासगरी तीजपर्व, कृष्ण अष्टमी तथा तिहारको बेला भने सल्यानी गाउँघरहरू गीत सङ्गीतले गुञ्जायमान बनेका हुन्छन् ।

विवाह भएर पराई घर पुगेकी चेली तीजको अवसरमा माइतीको घरमा आउने परम्परा नेपाली समाजमा छ । चेलीबेटी माइतीमा नआए तीजपर्व पनि आएजस्तो हुँदैन । माइतीबाट आमा बुबा अथवा दाजुभाइ आएर छोरी चेलीलाई आफ्नो घरमा लिने, निकोमीठो खुवाउने, नयाँ-नयाँ कपडा किनिदिने चलन हिन्दु समाजमा देखिन्छ । नारीहरू अघिल्लो दिन दर खाएर तिजको दिनभरी निराहार रहन्छन् । नारीहरू वर्षदिनको तीजमा व्रत बस्नाले पति अथवा श्रीमानको आयु बढ्ने र अविवाहित नारीले पनि महादेव जस्तै पति पाउने विश्वास यहाँको समाजमा रहेको पाइन्छ । भाव सघन र नारी अभिव्यक्तिको रूपमा गुञ्जने तीजका केही गीतहरू यस प्रकारका देखिन्छन्-

वर्ष दिनको तीजमा आमासँग भेटौँला
मनैको तिसर्ना मेटौँला
वर्ष दिनको तीजमा बाबासँग भेटौँला
मनैको तिसर्ना मेटौँला
वर्ष दिनको तीजमा साथीसँग भेटौँला
मनैको तिसर्ना मेटौँला

जे होस नारीहरूले भोगेका दुःख, पीडा वा सुखका अनुभूतिहरू माइती वा हितैका सङ्गी तथा सखीहरूसँग निर्धक्क अभिव्यक्त गर्ने सु-अवसरका रूपमा तीज पर्वलाई लिइन्छ । यसरी सल्यानी समाजमा पनि तीजको अवसरमा आमा, बुबा र साथीसँग भेट्ने अनि मनका यावत कुराहरू साटासाट गर्ने मूल अभिप्राय माथि उल्लिखित गीतमा गरिएको पाइन्छ । यस्ता तीजका गीतहरूमा पारिवारिक ममता, दाजुभाइ दिदी बहिनी बीचको स्नेह भाव, तथा यौवनकालमा लगाईने माया प्रेमको समेत चित्रण गरिएको हुन्छ । जसलाई निम्न गीतहरूका आधारमा भ्रन प्रष्ट पार्न सकिन्छ-

काँसीका देउताको पितामरको फरिया
फरर फरर फर्क्यो बरिलै
आमालाई मैले छोडेर आएँ
सम्भेरे मन आज धर्क्यो बरिलै
पशुपतिका देउताको पितामरको फरिया
फरर फरर फर्क्यो बरिलै
दाइ र भाइलाई मैले छोडेर आएँ
सम्भेरे मन आज धर्क्यो बरिलै ।
× × × × ×

घाटपारी मकुदलको बिरूवा
सिमसिमे पानीमा सारम् बरिलै
तिम्रो हाम्रो ज्यादा प्रेम बढयो
दिनदिनै माया मारम् बरिलै ।
× × × × ×

हे कान्छामा दाजुका सातै जोली परेवा
देऊ न देऊ न दाजु मलाई जोली परेवा

सिरानीमा राखौंला, कम्मलीले ढाकौंला
 परेवैको घुर्की सुनी राती उठौंला
 राती पनि उठौंला, मुरी धान कुटौंला
 खरी मेरी सासुका सर पुगौंला ।

माथि उल्लिखित गीतहरूमा मातृप्रेम, पारिवारिक स्नेहका साथै बुहार्तनलाई समेत चित्रण गरिएको छ । मूलतः तीजका गीतहरूमा सासुको हेपाहा दृष्टि, नन्दको हेला तथा कचकचका साथै दाइजो नल्याएको भन्दै असमझदारीका कारण पतिसँग हुने कलहलाई टपक्क टिपेर ज्यादै कलात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको हुन्छ ।

वर्षादिनको तिहारको अवसरमा अन्यत्र जस्तै सल्यानका गाउँ वस्ती पनि मनोरञ्जनमय बनेका हुन्छन् । मादल, भ्याली, पैँजन, बासुरीको आवाजले सारा समाज उत्सवमय बनेको हुन्छ । यतिखेर रङ्गीविरङ्गी फूलहरू ढकमक्क फुलेर शोभा थपेका हुन्छन् । मीठामीठा थरीथरीका रोटीहरूले घरहरू वासनामय बनेका हुन्छन् । सबैमा एक प्रकारको हर्षोल्लास छाएको हुन्छ । मनोरञ्जनमय त्यस्तो माहोलमा जो कोहीको पनि मन लोभित्नु स्वभाविकै हो । त्यसमा अझ दाजुभाइलाई दिदी बहिनीले टीका लगाईदिने, मीठो-मीठो खुवाउने अनि दाजु भाइले पैसा दिने, कपडा किनिदिने चलनले एक प्रकारको सहिष्णुता र सद्भावका साथै पारिवारिक प्रेमभाव दर्शाउँदछ । सल्यानी समाजमा यतिखेर बालकदेखि वृद्धसम्म भैली खेल्दछन् । घर घरमा गएर भैली गाउँने, आशीक दिने, रोटी, फलफूल, दक्षिणा लिने परम्पराले सल्यानी गाउँघरमा सबैलाई मोहित पार्दछ । सल्यानमा प्रचलित भैली गीत निम्नानुसारको देखिन्छ -

<u>भट्याउने</u>		<u>समूह</u>	<u>भट्याउने</u>		<u>समूह</u>
भैलिता -	भैली भन	भैली	लिता -	चवै खण्ड	भैली
लिता -	मेरो सङ्गी	भैली	लिता -	छरिदिए	भैली
लिता -	यो भैली	भैली	लिता -	महादेउको	भैली
लिता -	याजको	भैली	लिता -	फलामैको	भैली
लिता -	होइन हो	भैली	लिता -	ठाँट्यामूर्ति	भैली
लिता -	उनी दिनमा	भैली	लिता -	लवै पाउँ	भैली
लिता -	महादेउको	भैली	लिता -	चलेना	भैली
लिता -	पवैवाट	भैली	लिता -	बोल्याऊ भए	भैली
लिता -	उब्ज्यो भैली	भैली	लिता -	वाँचेस भन्थे	भैली

लिता	-	हजारीको	भैली	लिता	-	मन्यास भन्ने	भैली
लिता	-	फजार फूल	भैली	लिता	-	सराप दिए	भैली
लिता	-	बनाए	भैली				
लिता	-	चारै दिशा	भैली			आदि ।	

भैली गीतमा विभिन्न विषयवस्तुलाई समेट्ने वर्तमानको चलन हुदाहुँदै पनि “सृष्टिको कथालाई समेत हालेर यो भैलो भट्याइन्छ । सुन, चाँदी, फलाम आदि केहीमा पनि महादेवले प्राण भर्न सकेनन् । खरानीको डल्लो र कुखुराको सुली मिसाउँदा बोल्ने, चल्ने मान्छे तयार भयो भन्ने कथा यसमा आउछ” (पराजुली र गिरी, २०६८ : ६८) । तसर्थ सल्यान जिल्लामा पनि बुढापाकाले गाउँने भैली गीत अझै ऐतिहासिक पौराणिक कथामा आधारित छ, भने यसले नयाँ नयाँ रूप पनि धारण गर्दै गएको देखिन्छ ।

भैली जस्तै देउसी खेल्ने परम्परा पनि सल्यानी समाजमा व्याप्त रहेको पाइन्छ । गोरू तिहारको बेलुका र भाइटीकाको दिन टीकाटाला लगाए पछि गाउँघरमा छोरी चेली जम्मा भएर देउसी खेल्ने परम्परा सल्यानी गाउँ घरमा पाइन्छ । देशका अन्य भू-भागमा महिलाहरूले भैली खेल्ने र पुरुषहरूले देउसी खेल्ने परम्परा रहेता पनि सल्यानमा भने यसको ठीक उल्टो देखिन्छ । जे होस सल्यानमा प्रचलित देउसी गीतको केही अंश निम्नानुसार रहेको छ :-

<u>भट्याउने</u>		<u>समूह</u>	<u>भट्याउने</u>		<u>समूह</u>		
ए	-	आयो देउसी	देउँसिरे	ए	-	यो देउँसी	देउँसिरे
ए	-	मेरो सङ्गी	देउँसिरे	ए	-	चिप्लो बाटो	देउँसिरे
ए	-	देउँसिरे भन	देउँसिरे	ए	-	रातो माटो	देउँसिरे
ए	-	घर भेटी आमा	देउँसिरे	ए	-	आकम् पाकम्	देउँसिरे
ए	-	घर भेटी बुबा	देउँसिरे	ए	-	सेलरोटी चाखम्	देउँसिरे
ए	-	त्यसै हामी	देउँसिरे	ए	-	दशै रुपैयाँ	देउँसिरे
ए	-	आएका होइनौं	देउँसिरे	ए	-	माना चामल	देउँसिरे
ए	-	बलिराजाले	देउँसिरे	ए	-	तिहारैमा	देउँसिरे
ए	-	भाखै बानी	देउँसिरे	ए	-	पानस पाला	देउँसिरे
ए	-	चलाएको	देउँसिरे	ए	-	भिलिमिली	देउँसिरे
				ए	-	अर्को साल	देउँसिरे

यसरी भैली देउसी खेल्ने परम्परा पौराणिक कालदेखि नै बलिराजाले चलाएको कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । आधुनिक सोच र नवीन विचारका कारण हाल गाउँघरका सबै बालकदेखि वृद्धिसम्मका मानिसहरू आ आफ्ना समूह निर्माण गरेर भैली खेल्ने चलन छ भने केही वर्ष यता आमा समूह निर्माण गरी बुढी आमाहरू पनि भैली खेल्दै गरेको दृश्य ज्यादै चाख लाग्दो देखिन्छ । परन्तु देउसी गीत भने लगभग लोपोन्मुख अवस्थामा पुगिसकेको छ ।

यसरी माथि उल्लिखित विभिन्न धार्मिक तथा साँस्कृतिक मूल्य मान्यतालाई अनुसरण गरिएका लोकगीतहरू सत्यानी लोक समाजमा सर्वत्र पाउन सकिन्छ ।

५.३ प्रकृति चित्रण

प्रकृति मानवीय जीवनको सारथी हो । त्यसैले पनि मानवीय जीवन र प्रकृतिका बीचमा साङ्गीतिक सम्बन्धको परम्परा निकै लामो छ र अटुट छ । प्रकृति र मानवीय जीवनको बीचको सम्बन्ध नड र मासु जस्तै भएकाले प्रकृतिबाट विमुख रहेर मानवीय जीवन चलनै सक्दैन । हाम्रो वरपर रहेका ढुङ्गा, माटो, हावा, पानी, खोला, नाला, भरण, भङ्गार, आकाश, वायु, रूख, विरूवा, लहरा पहरा आदि प्रकृतिका अनुपम उदाहरण हुन् । मानवीय जीवनका हरेक क्रियाकलापहरू यिनै प्रकृतिप्रदत्त हुन्छन् । प्रकृतिको काखमा बसेर प्रकृतिकै महिमा गान गाउनु मानवीय कला हुँदै हो, मानवीय जीवन प्रकृतिकै सेरोफेरोमा चल्ने भएकाले प्रकृति मानवीय जीवनको आदि गुरु हो ।

जब बादलले ढकमक्क आकाश ढाकेर पानी बसाईदिन्छ, तब खोलानाला सुसाउँछन् । छाँझा, छहरा छडछडाउँछन् र हावाले लहरीमा बाली, विरूवाका गाँज, पात, र बालाहरू बयेली खेल्न थाल्दछन् अनि मानवीय मनमा प्रकृति गान फुरिहाल्छन् । “प्रत्येक दिन साँझ बिहान चराचुरूङ्गी मधुर स्वर निकालेर चिरबिराउन थाल्दछन् । इन्द्रेणी खेल्ने प्रकृतिको काखमा जीवन स्वतः गुणगुनाइरहेको, चलमलाई रहेको र सुसेलिरहेको हुन्छ । यी सबै गतिशीलता नहुने हो भने प्रकृति सुनसान हुन्थ्यो र जीवन नै उराठलाग्दो बन्थ्यो” (पराजुली, २०५७ : १३७) । त्यसैले नेपाली समाज जहाँ बसेपनि, जता पुगे पनि प्रकृतिसँग लुटपुटिन जान्छन् । पिठ्यूँमा डोको र काँधमा हलो जुवा बोकेका, हातमा हँसिया खुर्पा वा कोदाली लिएका अनि कम्मरमा खुकुरी भिरेका नेपाली धर्तिका सन्तति सभ्यताको आदिकालदेखि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा गीत सङ्गीत सँग अङ्गालिदै प्रकृतिको काखमा मोहित भएका हुन्छन् ।

प्राकृतिक दृष्टिकोणले ज्यादै धनी सल्यान जिल्ला सल्यानी कला, संस्कृति, सिर्जना र सल्यानमा प्रचलित गीतहरूको जन्मभूमि हो । सल्यानमा गाइने विभिन्न प्रकारका गीतहरू यहाँको सुन्दर प्रकृतिका उपज हुन् । यहाँ वसन्तको हरियाली, वर्षाको भेल, शरदको मोहकता, शिशिरको उजाडपना, ग्रीष्मको तापको प्रखरता र हेमन्तको चिच्याहट सँग हातेमालो गर्दै विभिन्न किसिमका गीतहरू मौलाएका छन् । बाह्रै महिना यहाँको लोक समाजमा गुञ्जिरहने प्रकृति गीतहरूले सल्यानी जन जीवन र प्रकृति बीचको सुमधुर सम्बन्धलाई प्रगाढा बनाइरहेका हुन्छन् । सल्यानी प्रकृतिको फाँटमा बालकदेखि वृद्धसम्म सबै व्यक्तिहरूले वर्षाको रिमझिम, खोलाको कलकल, भरणाको छडछड, बादलको गर्जन, चरीको चिरबिर, हावाको सिरसिर, आदि सङ्गीतमय वातावरणमा एकोहोरिएर आफ्ना मनका यावत भावनाहरू व्यक्त गरिरहेको पाइन्छ । यसरी अभिव्यक्त गरिएका लोकगीतले प्रकृतिका विविध पक्ष हिमाल, पहाड, तराई, खोलानाला, वन जङ्गल, भीरपाखा, उकाली ओराली, देउराली, भञ्ज्याङ, चौतारी, छहरा, भरणा, हावा, पानी आदि विविध पक्षलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ -

५.३.१ स्थान चित्रण

भौगोलिक परिवेशलाई चित्रण गर्दै मानवीय जीवनका यावत पक्षलाई देखाउनु प्रकृति गीतहरूको एउटा विशेषता हो । यस्ता गीतहरूमा क्षेत्रीय चित्रण सँगै मानवीय मनोदशाको प्रस्तुति गरिएको हुन्छ । उदाहरणको लागि निम्न गीतलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ -

थर्कोटवारी गरिजुला थर्कोट पारी बबई
 सित्त मन बैरागी भइन मनको भन्ने नभई
 कोर्बाड जिउली काठे साँघु घुरजिउलीमा चेट
 ऐले बिदा मेरी मायाँ अर्को साल भेट
 तल पच्यो शारदा ए माथि कुमाख लेख
 माया सँग संजोगैले भयो आज भेट
 × × × × ×

दाडको घारी बबै पारी धान पाकि भुलेको
 बाला साईलाई देखिकन मनयसै भुलेको
 × × × × ×

सल्यानैको शितलपाटी कुइरी बान्यो ताँती
 थेरै लायौ लैनीमाया धेरै लायौ खाँती ।

माथि उल्लिलित गीतहरूमा सल्यानका विभिन्न ठाउँहरूको प्राकृतिक चित्रण सँगै मानवीय सम्बन्धको समेत उल्लेख गरिएको छ ।

५.३.२ वनस्पति र मौसमको चित्रण

प्रकृति मानव जीवनको साथी हो । त्यसैले पनि मानव जीवनका हरेक पलहरू प्रकृतिकै सेरोफेरोमा चल्दछन् । सल्यानी समाज निम्नमध्यम वर्गीय भएकाले यहाँका मानिसहरू अक्सर खेती, किसान, ज्याला, मजदुरी तथा देश प्रदेश गरेर आफू र आफ्नो परिवार पालेको देखिन्छ । छाक टार्न परिश्रम गर्नु पर्ने विवशता यहाँका गरिब जीवनले भोग्नु परेको छ । त्यसैले ऋतुचक्रमा पर्न जाने बर्खामाँस, हिउँदमाँस नभएर दुःखी र बैरागीहरूको लागि भए पनि उधारी माँस, वसन्त ऋतुको इच्छा र आकांक्षा व्यक्त गरिएको छ । यसका साथै आफ्नो प्रेमिका र आफू जोली हाँस जस्तै बनेर वसन्ती पवनसँगै रमाउने ईच्छा यसरी व्यक्त गरिएको छ -

च च ठेला हानी टुपा निउन्थो, च च ठेला हानी टुपा निउन्थो
च च गुर्बाकोटी बाँस लौन्थ्या, च च गुर्बाकोटी बाँस लौन्थ्या
च च बैरागीले बाटो पाउँलान, च च बैरागीले बाटो पाउँलान
च च ला उधारी माँस लौन्थ्या, च च ला उधारी माँस लौन्थ्या
च च साई र म पानैको फूल, च च साई र म पानैको फूल
च च होई जाऊँ जोली हाँस लौन्थ्या, च च होई जाऊँ जोली हाँस लौन्थ्या
च च सुन मखै लाग्यो भन्छन्, च च सुन मखै लाग्यो भन्छन्
च च धन्य कलील माँस लौन्थ्या, च च धन्य कलील माँस लौन्थ्या ।

भरी, बादल, घामपानी, हावाहुरी, जस्तोसुकै बन्धन सहनुपर्दा पनि यहाँका भीरपाखा, गाउँ समाजमा विभिन्न प्रकारका गीतहरू गुञ्जिरहेकै हुन्छन् । जसले गर्दा खेताला, गोठाला, हटारू, हली बाउसे, आदि जो कोहीको मनलाई पनि रसिलो र सुवासिलो बनाएको हुन्छ । विभिन्न मेलापर्वमा जाँदा, हाट बजार भर्न जाँदा, जुनेली रातमा रोदीघर पस्दा, अथवा धानका सुनौला बाला भुलेर जीवनका सपना फुल्ल लागेको बेला हुने अनुभव र अनुभूति, छटपटी र ढुकढुकी, सुस्केरा र सुसेली आदि सबै भाव यहाँका लोकगीतमा पाउन सकिन्छ । हिमालमा चल्ने शान्त र शितल चिसो-चिसो हावा, तराईमा धान पाकि भुलेको उता वसन्तको हरियाली सँगै चाँप र गुराँस ढकमक्क फुलेका, कोइलीको कुँहूकुँहू आवाज अनि शारदा नदीको कलकल आवाज आदि सल्यानका प्राकृतिक परिचय हुन् । प्रकृतिको फाँटमा

नै माया, ममता र प्रेम जीवन्त रहने विश्वास यहाँको समाजमा छ भने प्रकृति परिवर्तन सँगै मानवीय विचार र व्यावहारमा समेत परिवर्तन पर्न जाने भाव यहाँका गीतमा व्यक्त भएको पाइन्छ । प्रकृतिलाई टपक्क टिपेर बुनिएका त्यस्ता गीतहरू यस प्रकारका देखिन्छन् -

हिमाली हावा धानको बाला बयाली खेलेको
हरियो बन चाँप र गुराँस ढकमक फुलेको
जेठा माँस खडेरीमा गाईले खायो खर
साँच्चै माया लाउने भए सालघारीमा भर
तल पच्यो शारदा र माथि कुमाख लेख
माया सँग सञ्जोगैले भयो आज भेट
सगर लाग्यो गड्किन पानी लाग्यो चुन
जोवान लाग्यो लसकिन मन त लाग्यो रून ।

× × × × ×

मारी खोला साँईली उल्लेर वारको पार, उल्लेर वारको पार
मायालुलाई बोलाउने सुनको तार, मायालुलाई बोलाउने सुनको तार
गाईलाई घाँस साँईली ल्याऊ लरी थुतेर, ल्याऊ लरी थुतेर
रून्छ मन बिलरी छुटेर, रून्छ मन बिलरी छुटेर ।

प्रकृति सधैं एकै नाशको हुँदैन । यसमा नित्य परिवर्तन भईरहन्छ । प्रकृति परिवर्तनले मानवीय जीवनमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा प्रभाव पर्न जान्छ । कहिले प्रकृति दुःख सुखको साथी बनिदिन्छ भने कहिले खुशी र चाहनाहरू लुटिदिन्छ, निस्तुरी बनिदिन्छ । जसको ज्वलन्त उदाहरण गत साल नेपालमा गएको विनाशकारी भूकम्पलाई लिन सकिन्छ । जेहोस सल्यानी समाजमा पनि प्रकृतिसँगका बिलौनाहरू, प्रकृतिसँग दुखेसो गीतका माध्यमबाट यसरी प्रकट गर्ने गरिन्छ

अरेली वन करेली लायाँ पैराले लैगो
तीजतिका निखला खाजा क्या सित खाम्
यत्ति दुदू हुँदो हो यत्ति खाजा खानाम्
हिर भैया काँसीराम भैँसी किनी ल्याम्
भैँसी उतै लोटी मच्यो हरे ! हरे ! राम ।

× × × × ×

यस्ता नाम्रा चौपारीमा कस्ता राम्रा बर

आयो बरै पूर्या हावा पातै फरर
बाबै मेरा नेपाल, आमै मेरी प्युठान
किन आउंछै पापी तीज मनै हरर ।
× × × × ×

त्यो सती खोलीको रङ्गीबाट तरदा
शिरै लाउनी शिरफूल बगाई लियो
खोजिदेऊ बाबाले, राखिदेऊ आमाले
हो म त जोगेनी चलिजाउंला ।

५.३.३ खेतीपातीको चित्रण

जब असारको महिना सिमसिम पानी पर्न थाल्दछ, वसन्तले डडाएका पाखा पखेरीहरूमा पल्लवी द्रुमहरू पलाउन थाल्दछन् । खेतबारी चिसा र मलिला बन्दछन् । बालीनाली लहलहाउन लाग्दछन् तब सल्यानी समाजका गरिब तथा निमुखाहरूको मनमा अलिकति भए पनि खुशीले प्रवेश गर्दछ । मुख्यतया असारको महिनातिर धान रोप्ने, अदुवा, मकै गोर्ने, आलु खन्ने, तथा विभिन्न फलफूलहरू पाक्न थाल्ने बेला भएकाले यति बेला सबै किसानहरूमा एक प्रकारको जोस जाँगर बढेको हुन्छ । बाउंरै तीउंरै गरेर पालैपालो गाउंघरका खेतबारीहरूमा खेती लाउने, गोर्ने मेलने काम यहाँ वर्षेनी गर्ने गरिन्छ । यी यस्ता अवसरहरूमा काम सँगसँगै यस्ता प्रकारका गीतहरू गाइन्छ-

धानको मुठा छुपुछुपु असारैको मैन
रोपरोप रोपानी नसकि सुक छैन
काँधै जुवा हालेर हली बाउसे आए
भालेको डाकोमा खाजा रोटी खाए
रोपानीले रोप बाबै खेतमानेले मार
बर्खेभरी बर्सियो आज लगातार ।
× × × × ×

बिहानैको भुल्के घाममा काँधै जुवा हाले
साँभको घाममा गोरू जुवालाई फाले
खोला गए गोरू बाबै चिसो पानी खाए
लेख गए गोरू बाबै खर्सु घाँस खाए
धन्य हाम्रा गोरू बाबै सय बाली लिए ।

५.३.४ पशुपंक्षिको चित्रण

प्रकृति र प्रेम एक अर्काका परिपूरक हुन् । प्रकृति बिना प्रेम जन्मिदैन र प्रेम बिना प्रकृति बाँच्दैन त्यसैले सल्यानमा प्रचलित कतिपय गीतहरूमा पनि प्रेम प्राप्ति, जीवनमा मनोहारिता, उमङ्ग, उत्साह पाउनका लागि प्रकृतिलाई अनुरोध र सदासयता दर्साईएको पाइन्छ । गुवाला जाने, गाई भैसी चराउने, चिसो पानी काला काफल खाने, पिपलको छाँयामा शितल बस्ने, तथा विभिन्न फूलहरूको सुवासमा रमाउदै युवायुवतीहरू सल्यानी पाखाहरूमा यसरी रमाइलो गर्दछन् -

केटा - गुवालाले भैसी लैगो निङ्गाल पानी भीरमा

कताबाट आउनु भयो रङ्गी रूमाल शिरमा

केटी - भाल्या गाईको माल्या धौच्छो उदै खोला गैगो

हाँसेर लागेको माया धरै बिर्सनु भैगो

केटा - डाँडा वारी पिपलको डाँडापारी छाँया

खाई मीठो भैसीको दूध नखाई मीठो माया

केटी - सुस्तै चलोस् बयालुले डाँडै मेरो घर छ

अन्त माया कँही लाउँदिन जम्मै साईको भर छ

केटा - लेखै फुल्ने लाली गुराँस जीउँली फुल्ने धान

म बैराग्या खोज्दै हिड्छु हजरकै ज्यान

केटी - जेठामाँस बर्खा लाग्या बाँडो पानी आउँछ

नसम्भिन दिनरात कलेजी फटाउँछ ।

× × × × ×

माथि लेख लसुनेको तल पच्यो छाँया

जस्तै साईलाई पानी तिर्खा उस्तै मलाई माया

टलटल टलकिने ढुङ्ग्या घरको दाँती

नचाहिने पानको फूल नला मलाई खाँती

बाघ बास्यो विजौरी डाँडा न्याउली बास्यो खोला

बैरागीले गाको गीत नबिर्सनु होला

ह्याबाट देखिने रैछ जारकोटैको पैरो

साइनो पच्यो सरैमैको माया बस्यो गैरो ।

५.३.५ प्रकृतिका विभिन्न रूपको चित्रण

सल्यानमा प्रचलित विभिन्न प्रकारका गीतमा प्रकृति चित्रणसँग सम्बन्धित विविध विषयको समावेश भएको पाइन्छ । प्रकृतिका विविध छटाहरू यहाँका गीतमा शोभाएमान् भएका देखिन्छन् । यसरी समावेश भएका रूपहरू कतिपय श्लोकमा लयगत सङ्गति मिलाउन र कतिपय श्लोकहरू मूल भाव नै व्यक्त गर्न प्रयोग भएको पाइन्छ । यस क्रममा चराचुरुङ्गी, हिमाल, पहाड, छहरा, पहरा, विभिन्न फलफूलहरू प्रकृति बनेर लयमा बुनिएका हुन्छन् । उदाहरणको लागि जस्तै :-

लेकबाट डाँफे आयो कल्की सेपी सेपी
जता जान्छौ उतै लैजाऊ काखी च्यापी च्यापी
खरीबोटको ठारो खोला तार मलाई बोकी
भोक तिर्खा केई लाग्दैन तिम्रो यादले हो कि ?
× × × × ×

सल्यान भौतै सुन्तला त जुम्ला भौतै आरू
जग्गा रूखो मल हालौला, कर्म रूखो क्यारू
सल्यान राम्रो सल्ली जीउला सल्लेरी पाखैले
सल्यानैकी नानी राम्री गाजलु आँखैले ।
× × × × ×

पानी पच्यो साईली खोलीका लेउलेउमा
लाग्छ माया कलेजी छेउछेउमा
सुम्लो धुम्लो साईली रापतीको कुलो
अरू भन्दा माया बैरी ठूलो ।
× × × × ×

आकाशैमा नौ लाख तारा, धर्ती भरी रूख
के लेख्यो भावीले मलाई, जनम भरी दु : ख
आयो दशै कठै वरै राखिन जमरा

साई हौली डोएली फूल, म हुम्ला भमरा

× × × × ×

पानी पच्यो रिमी भिमी गलि गयो बिज

कैलै माया फाल्दो हुने कैलै माया चिज

यसरी सल्यानी लोकगीतहरूमा प्रकृति कतै न कतै चित्रित भएकै हुन्छ । मानवीय जीवनका यावत क्रियाकलापहरू प्रकृतिकै सेरोफेरोमा सञ्चालित हुने भएकाले लोकगीत पनि प्रकृतिकै देन हुन गएको हो ।

अध्याय - छ

उपसंहार

६.१ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवम् सुसङ्गठित बनाउनका लागि ६ अध्यायहरूमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा बाँडिएको छ । सामान्यतया यस शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसारको रहेको छ -

अध्याय एक शोधपत्रको परिचयसँग सम्बन्धित छ । यस अध्यायमा शोधपत्रको परिचय, शोध समस्या कथन, शोध पत्र तयार पार्नाको उद्देश्य, यस पूर्व भएका शोधकार्यहरूको समीक्षा, शोध कार्य गर्नुको औचित्य, यसको सीमा, कार्य विधि तथा शोध पत्रको रूपरेखा आदि विषयको परिचय दिइएको छ ।

अध्याय दुई सल्यान जिल्लाको सामान्य परिचयसँग सम्बन्धित छ । यस अन्तर्गत पृष्ठभूमि, नामकरण, भौगोलिक-प्राकृतिक परिचय, ऐतिहासिक परिचय, सामाजिक तथा साँस्कृतिक परिचय (जातजाति, भाषा, वेशभूषा, धर्म, संस्कार, लोकबाजाहरू, प्रमुख नाचहरू, प्रमुख मेला जात्रा तथा कला संस्कृति), धार्मिक स्थलहरू, शैक्षिक अवस्था आदि पक्षको संक्षिप्त चिनारी गरिएको छ ।

अध्याय तीनमा लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय दिइएको छ, जस अन्तर्गत लोकगीतको परिचय र परिभाषा, लोकगीतका विशेषताहरू, लोकगीतका तत्त्वहरू र लोकगीत वर्गीकरणका आधारहरूलाई अनुसन्धानात्मक दृष्टिकोणबाट चित्रण गरिएको छ ।

अध्याय चारमा सल्यानमा प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरू जस्तै : संस्कार गीत (रत्यौली/रतेली गीत, आशीका गीत, मृत्यु (शोख) गीत, तन्त्रमन्त्र सम्बन्धी गीत), ऋतुकालीन पर्वगीत अन्तर्गत (तीजका गीत, मालसिरी गीत, सोरठी गीत, भैली गीत, देउसी गीत), श्रमगीत अन्तर्गत (असारे गीत, दाइँ गीत, हैसा गीत), बाह्रमासे गीत अन्तर्गत (बाल गीत, सिंगारू गीत, टप्पा गीत, भ्याउरे भाकाका गीत, दोहोरी गीत, ठाडो भाकाका गीत, ख्याली गीत, विविध भाकाका गीत) र धार्मिक गीतको बारेमा परिचय दिनुका साथै तत् सम्बन्धी सङ्कलित सल्यानी गीतहरूलाई उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय पाँच सल्यानी लोकगीतमा प्रतिबिम्बित समाज र संस्कृति सँग सम्बन्धित छ । यस अन्तर्गत सङ्कलित सल्यानी लोकगीतका आधारमा त्यहाँको सामाजिक अवस्था, धार्मिक तथा साँस्कृतिक परम्पराका साथै मूल्य र मान्यता तथा प्रकृति पक्षको सूक्ष्म चित्रण गरिएको छ ।

अध्याय छ उपसंहार खण्ड रहेको छ । यस अन्तर्गत शोधपत्रको सारांश र मूल्याङ्कनात्मक निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.२ मूल्याङ्कनात्मक निष्कर्ष

मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत राप्ती अञ्चलका ५ जिल्लाहरू मध्ये सल्यान जिल्ला पनि एक हो । विश्वमान चित्रमा हेर्दा सल्यान जिल्ला २७°५३' देखि २८°३९' उत्तरी अक्षांश र २८°०' पूर्वदेखि ८२°४९' पूर्वी अक्षांश भित्र अवस्थित रहेको देखिन्छ । यस जिल्लाको कूल क्षेत्रफल १,९५,१६८ हेक्टर छ भने मध्ये पहाडी क्षेत्रमा पर्ने यो जिल्लाको भू-धरातल समुद्र सतहको ४५७ मि. देखि ३०४९ मि. सम्मको उचाईमा अवस्थित रहेको पाइन्छ । राप्ती अञ्चलको कूल क्षेत्रफलको करीब १३% भू-भागमा अवस्थित सल्यान जिल्ला उत्तर पश्चिममा भेरी नदीदेखि दक्षिण पूर्वमा राप्ती नदीसम्म फैलिएको छ । महाभारत पर्वत श्रेणीका ४५७ मि. देखि २८२९ मि. सम्मका डाँडाहरू यस जिल्लामा रहेको पाइन्छ । ४७ गा.वि.स. र २ संसदीय निर्वाचन क्षेत्र रहेको सल्यान एक पहाडी प्रदेशको जिल्ला भएकाले सल्यानको अधिकांश भागको हावापानी रमाइलो किसिमको छ । तर यस जिल्लाको फैलावट र उचाईले गर्दा जिल्लाको पूरै भागमा एक नाशको हावापानी पाउन मुश्किल पर्दछ । यहाँ भित्री मधेशमा हुने अर्धउष्ण हावापानीदेखि समशीतोष्ण हावापानी सम्म पनि पाइन्छ । यस जिल्लालाई एकातिर महाभारत तथा कोरवाड लेकमालाहरूले सिँगारी निकै शोभायमान पारेका छन् भने अर्कातिर शारदा र अन्य खोलाहरूले यसको मलिलो माटोलाई सिञ्चित गरी आत्मनिर्भरता तिर डोऱ्याउन खोजेका छन् । यस जिल्लामा अवस्थित विभिन्न पहाड, टाकुरा, समथर फाँट, गुफाहरू, ठूला-साना नदी एवम् खोलाहरू, तालहरू, मठमन्दिरहरू, खानीहरू तथा भरनाहरूले थप प्राकृतिक सुन्दरता थपेका छन् ।

सल्यान जिल्ला विभिन्न जातजाति भाषा, धर्म, रीतिरिवाज, परम्परा र मौलिक मूल्य र मान्यता रहेको साझा फूलबारी हो । विविध जातजातिको मिश्रित बसोबास रहेको यस जिल्लामा धार्मिक तथा साँस्कृतिक पक्षमा केही भिन्नता पाइए पनि खासै ठूलो अन्तर भने

पाइँदैन । हिन्दू नारीहरूका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिने तीज पर्वमा गाइने तीजका गीतमा लैङ्गिक भेदभाव, लोग्नेको यातना, बूहार्तनको कठिन जीवन, विधवा जिवन, बाल विवाह, अनमेल विवाह, नारी बेचबिखन आदि विभिन्न नारी पीडाहरू पाउन सकिन्छ । यसैगरी राष्ट्रिय महत्त्व पाएको तिहार पर्वसँग सम्बन्ध राख्ने भैली तथा देउँसिरे गीतले समाज तथा संस्कृतिका विविध पक्षलाई समेटेको पाइन्छ । यहाँको समाजमा प्रचलित विभिन्न संस्कारहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने रत्यौली, खेती, मन्त्र, शोक आदि संस्कार गीतको पनि आफ्नै महत्त्व रहेको देखिन्छ । यहाँ शरीरको नश्वरता, आत्माको अमरता, देवीदेवताको महिमा आदि आध्यात्मिक भाव बोकेका देव स्तुति गीत पनि प्रसस्त मात्रामा पाइन्छन् । आध्यात्मिक भावनामा चुर्लुम्म डुबेर गाइने ती गीतबाट मानसिक शान्ति प्राप्त र सु-चरित्र निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने लोक विश्वास सल्यानी समाजमा पाइन्छ ।

प्रकृति लोक सभ्यताको आदि गुरु हो । त्यसैले पनि सल्यानी लोकगीतमा पनि कतै न कतै प्रकृतिको बिम्ब झल्किएकै हुन्छ । प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णनमा लिप्त यहाँका लोकगीतले वसन्तको हरियाली, वर्षाको भेल, शरदको मोहकता, शिशिरको उजाडपना, ग्रीष्मको तापको प्रखरता र हेमन्तको चिच्याहटसँग मितेरी लगाउँदै आफूलाई सुसोभित पारेका छन् । सल्यानी लोकगीतको सिर्जनामा वर्षाको रिमझिम, खोलाको कलकल, झरनाको छडछड, बादलको गर्जन, चरीको चिरबिर, हावाको सिरसिर आदि बस्तु प्रेरणाको स्रोत बनेका छन् । यी लोकगीतले डाँडाकाँडा खोलानाला, बनजङ्गल, भीरपाखा, उकाली, ओराली, देउराली, भञ्ज्याङ, चौतारी, छहरा, पहरा, झरना, इन्द्रेणी तथा विभिन्न प्रकारका फलफूल, पशुपंक्षी आदिलाई समेत विषयवस्तु बनाएका छन् ।

सल्यान जिल्लाका लोकगीतले यहाँको सामाजिक जीवनको विविध पक्षलाई समेटेको पाइन्छ । विविध प्राकृतिक, सामाजिक र साँस्कृतिक परिवेशमा रहेका सरल, स्वाभाविक र निश्छल यहाँको लोक जीवनमा कहिले हर्ष, उमङ्ग र सुख शान्तिका कुरा आउँछन् भने कहिले दुःख पीडा, विरह वेदना र वेचयनीका सुस्केराहरू सुसेलिका हुन्छन् । यिनै कुराहरूको सरल र स्वाभाविक लयात्मक अभिव्यक्ति नै यहाँका लोकगीतमा पाइएकाले सल्यानी लोकगीतहरू कर्णप्रिय छन् । लयगत तथा संरचनागत विविधता भएका यस्ता गीतहरूमा हे, हो, हा, ए हो, हिता, ए, साँइली, स्याम, मालै, दाइलालै, नीरमायालु, मायाँलै, स्याननानी हो, आदि थैगोले भाषिक मीठास थपेका छन् ।

लोकगीत मूलतः अर्द्धशिक्षित तथा अशिक्षित ग्राम नागरिकबाट मौखिक परम्परामा स्वःस्फूर्त सिर्जना भए पनि सल्यानी लोकगीतहरूमा केही साहित्यिक विशेषता पनि समावेश भएको पाइन्छ। यी गीतमा रस, अलङ्कार, बिम्ब, प्रतीक र चामात्कारिक भाषाशैली प्रचुर मात्रामा प्रयोग भएको देखिन्छ। यहाँका लोकगीतमा प्रयोग भएका शृङ्गार, करुण, वीर, शान्त आदि रसले गीतलाई आस्वाद्य बनाएका छन् भने अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति, वक्रोक्ति आदि अलङ्कारको प्रयोगले गीतलाई प्रभावकारी बनाएका छन्। त्यसैले यी गीतहरूले जो कोही सहृदयी भावकलाई हँसाउने, रूवाउने, शोकाकुल गराउने एवम् उत्साहित गराउन सक्ने प्रबल सामर्थ्य बोकेका छन्। यी गीतहरू भावात्मक तीव्रता, अर्थ गाम्भीर्यता र सुमधुर साङ्गीतिकताले सजिएका छन्।

सल्यान जिल्लाका लोकगीतहरूमा कृत्रिमता वा वनावटरहित सरल, सरस, सहज र स्वाभाविक भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। यी लोकगीतमा स्वःस्फूर्त रूपमा शब्द प्रयोग गरिएको भएपनि शब्दार्थ शक्तिका दृष्टिकोणले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन्। यहाँका लोकगीतले तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र स्थानीय भाषिकाका शब्दहरू प्रचुर मात्रामा प्रयोग गरेका छन्। अङ्ग्रेजी, हिन्दी आदि आगन्तुक शब्दका परिवर्तित रूपका शब्द पनि यी गीतमा प्रयोग गरिएको भेटिन्छ। सल्यानी लोकगीतहरूमा स्थानीय भर्सा, सड्ला र ठेट शब्दहरूलाई अत्यन्त महत्त्व दिइएको छ। लोक समाजले मात्र आत्मसाथ गर्न सक्ने एवम् लोकतत्त्वले ओतप्रोत लोक विश्वासको मान्यता, बोलीचालीको भाषा, उखान, टुक्का, थेगो आदिको प्रयोगले यहाँको लोकगीतमा थप रोचकता र कौतुहलता प्रदान गरेका छन्। यी गीतमा अनुकरणात्मक द्वित्व शब्दको प्रयोगले श्रुतिमाधुर्य एवम् रोचकता र निपात प्रयोगले भाषिक तिक्खरता प्रदान गरेका छन्। यहाँका लोकगीतहरू वर्णनात्मक र विवरणात्मक दुवै शैलीमा प्रस्तुत गरिएका छन्। केही लोकगीतहरू संवादात्मक शैलीमा पनि प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै कतिपय लोकगीत अन्तःहृदयका भावनाहरूलाई एकालापिय रूपमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ। यहाँका लोकगीतहरूमा एकल, युगल र सामूहिक एवम् राष्ट्रभाषा नेपालीकै पूर्वीय भाषिकाको खसानी तथा पर्वती उपभाषिका नजिकको भेदलाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। सल्यान जिल्लामा विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी र धर्म प्रति आस्था रहेता पनि बाहुलताको दृष्टिले हेर्दा क्षेत्री जाति, हिन्दू धर्मावलम्बी र नेपाली मातृभाषीहरूको सङ्ख्या बढि रहेको छ। धार्मिक, जातीय र भाषिक विविधता भएपनि धार्मिक सहिष्णुता एवं अनेकतामा एकता हुनु सल्यानीहरूको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो। सल्यानी समाजमा आ-

आफ्नो संस्कार, धर्म, चाडपर्व, रीतिरिवाज र मूल्य मान्यताहरू छन् । सल्यानी लोक समाजका मुख्य चाडपर्वहरू तीज, अष्टमी, दशै, तिहार, माघेसंक्रान्ति आदि हुन् भने छैंठी, न्वारान, पास्नी, ब्रतबन्ध, विवाह, चौरासी र मृत्यु संस्कार कर्म हुन् । यस्ता ऋतुचक्र सँगै देखापर्ने विभिन्न चाडपर्वहरू तथा आदिकालदेखि परम्परित कर्म र संस्कारहरू मनाउँदा विभिन्न लोकभाकाहरू गाउने, नाच्ने चलन सल्यानी समाजको आदिम प्रथा हो । यही विविध परिवेशमा जन्मिएर हुर्किएका, मौलाएका, जनजिब्रोमा अडिएका लोकलयमा आधारित साभा अभिव्यक्तिहरू नै सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरू हुन् । यी लोकगीतहरूमा लोक जीवनका सुख-दुख, आँसु-हाँसो, प्रेम-विरह, हर्ष-विस्मात, मिलन-विछोड, क्षमा, दुखेसो, याचना आदि भावनाहरू भावुक हृदय भएका व्यक्तिहरूबाट कुनै विशिष्ट घटना वा प्रसङ्ग अनुसार स्वतः स्फूर्त साङ्गीतिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रकट भएका पाइन्छन् । यी लोकगीतमा सामाजिक परिवेश, ऐतिहासिक परम्परा, पौराणिक मान्यता, साँस्कृतिक परम्परा, आर्थिक अवस्था, शैक्षिक गतिविधि, धार्मिक विश्वास, प्राकृतिक दृष्यावली आदि यावत पक्षको अभिव्यक्ति ज्यादै रोचक र मनमोहक तरिकाले भएको हुन्छ ।

लोकगीत मानवीय सभ्यताको उषाकालदेखि प्रारम्भ भई दुःख सुखको साथी बनेको हुन्छ । मानवीय जीवनका हरेक अवस्था र सामाजिक यथार्थको सजीव चित्र लोकगीतमा झल्कने भएकाले लोकगीत समाजको दर्पण हो । लोकगीत मौखिक परम्परामा एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा हस्तान्तरण, एक स्थानबाट अर्को स्थानमा स्थान्तरण र एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा पुस्तान्तरण हुने भएकाले यो एक अविच्छिन्न गतिशील जलप्रवाह जस्तै हुन्छ । यो निरन्तर बगिरहन्छ अनि मानवीय अनुभूति र भावना सुसेलिरहन्छ । उत्पत्तिकालदेखि विस्तारिक, विकसित एवं युगौ युगदेखि जीवित रहँदै आउने विधा भएकोले लोकगीतले विभिन्न क्षेत्रको भ्रमण गर्ने क्रममा अभिव्यक्तिगत, स्थानगत, कालगत र अवसरगत विभिन्नताकासँगै लेख्ने कारण भिन्न भिन्न स्वरूप सिर्जना भएपनि यो एक सदाबहार वृक्ष जस्तै हुन्छ । लोक समाजका विभिन्न रूपलाई लोकगीतमा प्रस्तुत गरिने भएकाले लोकसमाजमा विभिन्न प्रकारका लोकगीतको अस्तित्व रहन गएको हो । यसै परिप्रेक्ष्यमा सल्यान जिल्लामा पनि विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरू गाउने प्रचलन देखिन्छ । यहाँका सङ्कलित विविध लोकगीतहरूको प्रकृति र प्रवृत्तिलाई केलाउँदा गायन अवसरका आधारमा संसार गीत, ऋतुकालीन पर्व गीत, कर्म गीत, बाह्रमासे गीत र धार्मिक गीत गरेर वर्गीकरण गरी क्रमशः विश्लेषण गरिएको छ । जस अन्तर्गत यस जिल्लामा प्रचलित संस्कार

गीतहरूमा रत्यौली गीत, आशीका गीत, शोक गीत, तन्त्रमन्त्र सम्बन्धी गीत, ऋतुकालीन पर्व गीतहरूमा तीजका गीत, मालसिरी गीत, सोरठी गीत, भैली गीत, देउसी गीत, त्यस्तै कर्म गीतमा धान रोपाइका गीत, दाइँ गीत, हैसा गीत, बाह्रमासे गीत अन्तर्गत बाल गीत, सिंगारू गीत, टप्पा गीत, भ्याउरे भाकाका गीत, दोहोरी गीत, ठाडो भाकाका गीत, ख्याली गीत, विविध भाकाका गीत र धार्मिक गीत आदि गीतहरू पाइएका छन् । यी प्रचलित लोकगीतहरूलाई यहाँका लोक गायकहरूले साधारण पोसाक वा सिंगारिएको पोसाकमा एकल, युगल वा सामूहिक रूपमा बाद्यसाधन सहित वा बाद्यसाधन रहित, नृत्यसहित वा नृत्य रहित आदि विभिन्न किसिमले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यसमा पनि कतिपय गीतहरू पुरुषले मात्र र कतिपय गीतहरू महिलाहरूले मात्र गाउने तथा कतिपय गीतहरू महिला पुरुष दुवैले गाउने गरेको देखिन्छ ।

सल्यान जिल्लाका अधिकांश गीतहरूमा सामाजिक जनजीवनको सजीव चित्रण पाइन्छ । खास गरेर मुग्लान जाने परम्परा, बनजङ्गलमा घाँस दाउरा काट्न जाने, माया प्रेम लगाउने, घरजाम बसाउने, विपन्नताले घर छाड्नुपर्ने बाध्यता, सुखमय पारिवारिक जीवनप्रति गरिने षडयन्त्र आदि सामाजिक यथार्थको चित्रण सल्यानी गीतहरूमा भएको हुन्छ । सदाबहार वृक्षजस्ता यहाँका बाह्रमासे मुक्तगीतले बालकदेखि बृद्धसम्मका सबै व्यक्तिलाई मनोरञ्जन, आनन्द र आत्म सन्तुष्टि प्रदान गरेका छन् । यहाँका दोहोरी गीतमा युवा-युवती बीचको सुमधुर सम्बन्ध, प्रेमिला भावहरू ओतप्रोत भएका हुन्छन् भने भ्याउरे गीतमा लोक जीवनका पारिवारिक समस्या, आर्थिक विपन्नता, जीवनप्रति घृणा जस्ता केही विरही भावना एवम् कारूणिक अभिव्यक्तिहरू प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यहाँका बालगीतमा बाल सुलभ सरल, सरस र सहृदयी भाव अभिव्यक्त भएका शब्द प्रयोग भएको देखिन्छ । यी बालगीतहरूमा खेल तथा नाँच समेत गाँसिने भएकाले किशोर बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक विकासमा समेत सघाउनको लागि अभिनयात्मक रूपमा समेत प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुतिगत र संरचनागत विविधता भएता पनि समग्र सल्यानी लोकगीतहरूले भने सल्यानी जनजीवनको मात्र नभई सिङ्गो मानव जगत र मानवीय जीवनका यावत पक्षको जीवन्त चित्रण गरेको भेटिन्छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा सल्यानी लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण नामक यस शोध अध्ययनमा समग्र सल्यानी लोकगीतहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । यी गीतका माध्यमबाट सल्यानी समाजका धार्मिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि विविध

अवस्थाको पहिचान हुन गएको छ । यसका साथै यस अध्ययनमा यहाँका लोकगीतको अवसर र वैशिष्ट्यको समेत पहिचान हुन गएकोले सरोकारवाला सबै प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा लाभान्वित हुने कुरामा पूर्ण आशा राखेको छु ।

प्रस्तुत शोध पत्रमा सल्यानमा प्रचलित लोकगीतको मात्र अध्ययन गरिएको छ । त्यसैले यहाँ प्रचलित लोकसाहित्यका अन्य विविध विधाहरू अध्ययनबाट टाढा रहेका छन् । सल्यानी लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूका सम्बन्धमा अध्ययन गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू देखिन्छन् । सल्यानी लोकगीतमा मात्रै केन्द्रित भएर अध्ययन गर्नका लागि पनि अबै प्रशस्त सम्भावना रहेका छन् । त्यसैले आउँदा दिनहरूमा शोधकार्य गर्नका लागि निम्नलिखित शोधशीर्षकहरू उपयुक्त देखिन्छन् -

- (१) सल्यानी लोकगीतमा पाइने लोक विश्वास
- (२) सल्यानी लोकगीत ओभेलमा पर्नुका कारणहरू
- (३) लोकगीतका क्षेत्रमा सल्यानी लोकगीतको योगदान
- (४) सल्यानमा बादी जातिले गाउने गीतहरूको अध्ययन
- (५) सल्यान जिल्लाको नेपाली लोक साहित्यको अध्ययन

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अनिल, सन्तराम (१९७१ ई.) *कन्नोजी लोकसाहित्य*, दिल्ली : अभिनव प्रकाशन ।
- आचार्य, गोविन्द (सम्पा, २०६०) *रापतीका गीत*, नेपाल : अतिरिक्त प्रकाशन ।
- उपाध्याय, कृष्णदेव (१९८४ ई.) *लोकसाहित्य की भूमिका*, इलाहाबाद : साहित्यभवन, प्रा.लि. ।
- कन्दङ्वा, काजीमान (२०२०) *नेपाली जनसाहित्य*, काठमाडौं रोयल नेपाल एकेडेमी ।
- खत्री, टेकबहादुर (२०३५) *'लोकसाहित्य लोकसंस्कृतिको आधार'*, तुलसी दिवस (संयोजक) नेपाली संस्कृति संगोष्ठी, काठमाडौं : ने.रा.प्र. प्र. ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५७) *लोकसाहित्यको अवलोकन*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- _____ (२०५८) *हाम्रा लोकगाथा*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०१४) *हाम्रो लोकसंस्कृति*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- थापा, धर्मराज (२०३०) *गण्डकीका सुसेली*, काठमाडौं : ने.रा. प्र. प्र. ।
- _____ (२०३२) *मेरो नेपाल भ्रमण*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१) *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौं: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि. ।
- बुढा, खर्कबहादुर (२०६३) *मध्यपश्चिमका लोक भाका*, काठमाडौं : देउराली अफसेट प्रैस प्रा.लि. ।
- नेपाल, पुर्णप्रकाश 'यात्री' (२०१४) *भेरी लोकसाहित्य*, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।
- पङ्कज , पूर्ण भण्डारी (२०५५) *सल्यान जिल्लाको साहित्यिक रुपरेखा*, सल्यान : आरोह साहित्य परिवार ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५७), *नेपाली लोकगीतको आलोक*, काठमाडौं : विणा प्रकाशन ।
- पराजुली मोतीलाल र गिरी जीवेन्द्रदेव (२०६८), *नेपाली लोक साहित्यको रुपरेखा*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०६३), *सोरठी नृत्य नाटिका*, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन ।
- वली पुर्ण बहादुर (२०७०), *वार्षिक जिल्ला विकास योजना*, सल्यान जिल्ला विकास कार्यालय ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०६६) साहित्य सिद्धान्त शोध तथा सृजना, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।

योगी, नरहरिनाथ (सम्मा. २०१२) इतिहास प्रकाश, भाग १, काठमाडौं : इतिहास प्रकाश संघ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (२०५५) शोधविधि, (दो.सं), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सत्येन्द्र (१९७१ ई.) लोकसाहित्य विज्ञान, आगरा : शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०३०) सिंहावलोकन, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा - प्रतिष्ठान ।

(ख) पत्र पत्रिका

जोशी, सत्यमोहन (२०१२) 'लोकगीतको केही भल्का', प्रगति, वर्ष ३ अङ्क २, पूर्णाङ्क १४ ।

नेपाल, पूर्णकाश 'यात्री' (२०३९) 'नेपाल लोकगीत', विचारमञ्च) मधुपर्क, वर्ष १५, अङ्क ८ ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५१) 'नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण' आलन, काठमाडौं : काभ्रेली परिवार ।

_____ (२०५४) 'लोकसाहित्यको परिभाषा र लोकसाहित्यलाई छुट्याउने आधार', कुञ्जनी, वर्ष अङ्क ३, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

पराजुली, मोतीलाल, (२०६०) 'लोकगीतको संरचना', कुञ्जनी, वर्ष ११ अङ्क ८, कीर्तिपुर नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

(ग) अप्रकाशित शोध प्रबन्ध/ शोधपत्र

आचार्य, गोविन्द (२०६०) राप्ती अञ्चलका लोकगीतको विश्लेषण, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

खनाल, तुल्सीराम (२०६०) आँधीखोले लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

डाँगी, अम्बीका प्रसाद (२०६२), रुकुमेले लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण विश्लेषण, स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

पुन, डम्बरबहादुर (२०५९) दक्षिणपूर्वी सल्यानका लोकगीतको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

पोखरेल, लक्ष्मी (२०५९) अर्घाखाँची जिल्लाका लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

भण्डारी, पूर्णबहादुर (२०५७) नेपाली साहित्यमा सल्यान जिल्लाको योगदान, स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

शर्मा, दीपककुमार (२०६३) गुल्मी जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।